Οι επιχειρηματικές και εργοδοτικές οργανώσεις στην Ελλάδα

και ο Νόμος 1712/1987

Μια συμβολή στην κοινωνιολογία των οργανώσεων

Έργο: «Κέντρο Καινοτομίας για το Λιανικό Εμπόριο» (κωδικός ΟΠΣ 6002934)

Υποέργο 1: «Σύγχρονες Υπηρεσίες προς τις ΠΜΕ & ΜΜΕ του Εμπορίου»

Πακέτο εργασίας ΠΕ 1.4: «Πύλη δεδομένων: Retail Hub & Retailing Archives»

Υποπακέτο εργασίας ΠΕ 1.4.2: «Επεξεργασία και καταλογογράφηση αρχείων Ελληνικού Εμπορίου»

Παραδοτέο Π.1.4.2: «Οι επιχειρηματικές και εργοδοτικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ο Νόμος 1712/1987»

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο του υποέργου 1 «Σύγχρονες Υπηρεσίες προς τις ΠΜΕ & ΜΜΕ του Εμπορίου» της Πράξης: «Κέντρο Καινοτομίας για το Λιανικό Εμπόριο» (κωδικός ΟΠΣ 6002934), η οποία είναι ενταγμένη στο Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα 2021-2027» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΚΤ+) και από εθνικούς πόρους.

Με τη συγχρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΣΠΑ 2021-2027
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ 2021 – 2027

Οι επιχειρηματικές και εργοδοτικές οργανώσεις στην Ελλάδα

και ο Νόμος 1712/1987

Μια συμβολή στην κοινωνιολογία των οργανώσεων

Έρευνα & Συγγραφή:

Κώστας Π. Ελευθερίου

Επιμέλεια κειμένου:

Καρρά Μαριλένα

Copyright INEMY © 2025

Πετράκη 8
10563, Αθήνα
Τηλ: 210 3259170
E-mail: info@inemy.gr
URL: www.inemy.gr

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη. Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.

Με τη συγχρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΣΠΑ 2021-2027
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ 2021 – 2027

Περιεχόμενα

Εισαγωγή 2

1. Όψεις της θεωρητικής συζήτησης γύρω από τις επιχειρηματικές και εργοδοτικές οργανώσεις 6

1.1 Η ανάδυση των επιχειρηματικών/εργοδοτικών συμφερόντων στο νεωτερικό σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης 6

1.2 Από τις συντεχνίες στους «κοινωνικούς εταίρους»: μία συνοπτική καταγραφή της ιστορικοκοινωνικής τροχιάς των Επιχειρηματικών και Εργοδοτικών Οργανώσεων ..14

1.3 Συλλογική δράση και οργάνωση των επιχειρηματικών και εργοδοτικών συμφερόντων 20

2. Οι Επιχειρηματικές και Εργοδοτικές Οργανώσεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό 31

2.1 Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός και οργανωμένα συμφέροντα: θεωρητικά προλεγόμενα 31

2.2 Η Ιστορική εξέλιξη των Επιχειρηματικών και Εργοδοτικών Οργανώσεων από τις απαρχές του ελληνικού κράτους έως τη Μεταπολίτευση 37

3. Ο Νόμος 1712/1987 και οι Επιχειρηματικές/Εργοδοτικές Οργανώσεις στην περίοδο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 53

3.1 Οι Επιχειρηματικές και Εργοδοτικές Οργανώσεις από τη Μεταπολίτευση έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 53

3.2 Ο νόμος 1712/1987: Από τον «εκδημοκρατισμό» στον «εκσυγχρονισμό» των επαγγελματικών οργανώσεων 60

Το προσχέδιο νόμου του 1983 και οι προτάσεις των οργανώσεων 60

Ο ν. 1712/1987 και η συζήτησή του στη Βουλή 72

3.3 Αποτίμηση της επίδρασης του ν. 1712/1987 στις ελληνικές Επιχειρηματικές και Εργοδοτικές Οργανώσεις 81

4. Αντί συμπεράσματος: Προοπτικές και προκλήσεις για τις Επιχειρηματικές και Εργοδοτικές Οργανώσεις στην Ελλάδα 89

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 102

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 113

Εισαγωγή

Ο ν. 1712/1987 («Εκσυγχρονισμός επαγγελματικών οργανώσεων των εμπόρων, βιοτεχνών και λοιπών επαγγελματιών και άλλες διατάξεις)[1] αποτελεί ένα ορόσημο για την ανάπτυξη της εκπροσώπησης εργοδοτικών και επαγγελματικών συμφερόντων στην Ελλάδα, καθώς ρυθμίζει ένα πλαίσιο λειτουργίας και αναδιοργάνωσης μιας πλειάδας ομάδων πίεσης στη συνάφεια της διαδικασίας εκδημοκρατισμού της Μεταπολίτευσης και της εν εξελίξει διαδικασίας εξευρωπαϊσμού με αναφορά τη συνθήκη του Μάαστριχτ το 1992[2]. Θα μπορούσε ταυτόχρονα να ιδωθεί και ως ο νομικός ιδεότυπος της οργάνωσης των εργοδοτικών/επιχειρηματικών συμφερόντων των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, αφού προνοεί με συστηματικό τρόπο για κάθε διάσταση της δομής και της λειτουργίας των οργανώσεων αυτών. Πρόκειται για μια νομοθετική παρέμβαση που φέρει το αποτύπωμα των κυβερνήσεων του Ανδρέα Παπανδρέου κατά τη δεκαετία του 1980 και συνδέεται με την προώθηση της κεντρικής εκπροσώπησης των μικρομεσαίων επιχειρηματικών συμφερόντων σε κορυφαίο επίπεδο μέσω της ΓΣΕΒΕΕ και της ΕΣΕΕ. Οδήγησε, δε, στην εμπέδωση της λογικής του κοινωνικού εταιρισμού στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης μετά και από άλλες παρεμβάσεις από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 (βλ. για παράδειγμα τον ν. 1876/1990 για τις ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις και την ίδρυση της ΟΚΕ το 1994). Πρόκειται για έναν νόμο που έρχεται μετά από πολλές δεκαετίες να ρυθμίσει με έναν συστηματικό τρόπο τη λειτουργία οργανώσεων με ένα μεγάλο ιστορικό βάθος στον χρόνο και το κυριότερο να οριοθετήσει τη σχέση τους με το ελληνικό κράτος.

Ο ν. 1712/1987, όπως και κάθε νομοθετική παρέμβαση προηγήθηκε αυτού, συμπυκνώνει μια γενική αντίληψη σχετικά με τον ρόλο των οργανωμένων συμφερόντων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, η οποία μορφοποιείται σε ένα κανονιστικά επιθυμητό μοντέλο οργάνωσης που διαθέτει κρατική αναγνώριση, αλλά ταυτόχρονα δεξιώνεται και τη σχετική νομιμοποίηση της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, είναι σαφές ότι ως νόμος – όπως και όλοι οι αντίστοιχοι νόμοι πριν από αυτόν - αντανακλά τις ενίοτε μεταβαλλόμενες πολιτικές προτεραιότητες των εισηγητών του,

[1] ΦΕΚ Α' 115 08.07.1987· βλ. στο παράρτημα.

[2] Για την επίδραση του εξευρωπαϊσμού στα οργανωμένα συμφέροντα στην Ελλάδα βλ. Kostas Lavdas, *The Europeanization of Greece: Interest Politics and the Crises of Integration*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Macmillan/ St. Martin's Press, 1997.

έχει καταστεί αντικείμενο κριτικής ή αποδοχής από τους άμεσα ενδιαφερόμενους στη δημόσια σφαίρα και στο επίπεδο της κοινωνίας των πολιτών και έχει αναδειχθεί σε επίδικο του πολιτικού ανταγωνισμού και της εν γένει πολιτικοϊδεολογικής αντιπαράθεσης. Και φυσικά παρήγαγε μεσομακροπρόθεσμες συνέπειες στη λειτουργία των επιχειρηματικών και εργοδοτικών οργανώσεων, όπου παρά τις περιορισμένες τροποποιήσεις που ακολούθησαν (με τον ν. 2081/1992), εμφανίζεται ως μία σχετικά σταθερή μορφή θεσμικής διευθέτησης της συλλογικής δράσης των μικρών και μεσαίων εργοδοτών και επιχειρηματιών. Επιπλέον, διαμόρφωσε ένα υπόδειγμα οργανωτικής λειτουργίας που εγγραφόταν στην τροχιά ανάπτυξης των μικρομεσαίων επιχειρηματικών συμφερόντων στην Ελλάδα, αλλά και στις συνθήκες του εκδημοκρατισμού και του εξευρωπαϊσμού που χαρακτήρισαν ως βασικά προτάγματα την Γ' Ελληνική Δημοκρατία, στο πλαίσιο πάντοτε των μετασχηματισμών του παραγωγικού μοντέλου στη χώρα ιδίως μετά την ένταξή στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η παρούσα μελέτη θεμελιώνεται σε δύο μεθοδολογικές παραδοχές, οι οποίες λίγο ως πολύ εκκινούν από την επιστημολογία τόσο της πολιτικής κοινωνιολογίας όσο και της κοινωνιολογίας των οργανώσεων. Πρώτον, αντιλαμβανόμαστε ότι η επιλογή ενός οργανωτικού μοντέλου από ένα κίνημα ή μια κοινωνική ομάδα ή τάξη που επιδιώκει την εκπροσώπησή της στον δημόσιο χώρο έχει άμεση συσχέτιση με και είναι επηρεασμένη από τον καταμερισμό εργασίας, όπως επίσης και από τη δυναμική της συλλογικής δράσης που αναπτύσσονται σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους σε έναν δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό. Αυτό δεν σημαίνει υποβάθμιση του παράγοντα της υποκειμενικής συλλογικής δράσης, αλλά περισσότερο την αναγνώριση ότι ένα συλλογικό συμφέρον σχηματοποιείται πάντοτε σε οργανωμένο συμφέρον στη βάση της διάδρασης μεταξύ αντικειμενικών (κοινωνικοοικονομική δομή) και υποκειμενικών παραγόντων (δρώντες των οργανώσεων και των συλλογικοτήτων). Δεύτερον, θεωρούμε ότι σε ό,τι αφορά τις ομάδες πίεσης[3] η επίδραση του κράτους στην υιοθέτηση

[3] Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούμε κυρίως τον όρο «ομάδα πίεσης» για να περιγράψουμε το φαινόμενο της κοινωνικής εκπροσώπησης. Ο εν λόγω όρος χρησιμοποιείται συμπληρωματικά με τους όρους «ομάδα συμφέροντος» και «οργανωμένο συμφέρον». Πρόκειται για διαφοροποιήσεις λειτουργικού χαρακτήρα που δίνουν έμφαση κυρίως στο τί κάνει μια ομάδα. Επιλέγουμε την πίεση ως προσδιοριστικό του εν λόγω φαινομένου ομάδων γιατί με αυτόν τον τρόπο αυτές διακρίνονται από τα πολιτικά κόμματα τα οποία επίσης είναι οργανώσεις που εκπροσωπούν κοινωνικά συμφέροντα. Για αυτήν τη συζήτηση βλ. Κώστας Ελευθερίου και Χρύσανθος Δ. Τάσσης, «Ομάδες Πίεσης» στο Ελευθερίου, Κ., Τσίρμπας, Γ., Κολιαστάσης, Π. και Σ. Καναούτη (επιμ.), *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Αθήνα, Gutenberg, 2023, σελ. 216-218.

ενός οργανωτικού υποδείγματος είναι κρίσιμη, όπως επίσης και το γεγονός ότι τα νομοθετικώς επιβαλλόμενα και διαμορφούμενα οργανωτικά σχήματα αποκρυσταλλώνουν έναν συγκεκριμένο συσχετισμό κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων και ως εκ τούτου συνιστούν επίδικα πολιτικοϊδεολογικής διαπάλης. Άλλωστε, η εκπροσώπηση των συμφερόντων και η άσκηση της πίεσης από τις οικείες οργανώσεις έχει πάντα ως στόχο το κράτος και τους φορείς της εξουσίας και υπ' αυτήν την έννοια χρειάζεται να λαμβάνει υπόψη και τη στρατηγική του κράτους[4].

Με βάση τα παραπάνω ο ν. 1712/1987 και το πολύτιμο υλικό που παραχώρησε στο Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας του Ινστιτούτου της ΕΣΕΕ ο Ομότιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και εκ των συντακτών νόμου Σταύρος Μουδόπουλος θα μελετηθούν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης ως ένα ορόσημο σε μια μακρά πορεία ανάπτυξης της εκπροσώπησης των συμφερόντων των μικρών και μεσαίων επιχειρηματιών και εργοδοτών και πάντοτε στο συγκείμενο των κύριων πολιτικοϊδεολογικών προταγμάτων της περιόδου της πρώιμης και ενδιάμεσης μεταπολιτευτικής περιόδου[5].

Η μελέτη χωρίζεται στα ακόλουθα κεφάλαια: στο πρώτο κεφάλαιο λαμβάνει χώρα μια συνοπτική συζήτηση κάποιων βασικών θεωρητικών αναφορών γύρω από τη συλλογική οργάνωση και δράση των εργοδοτών με μια αναφορά σε συναφείς κοινωνιολογικές θεωρήσεις του οργανωσιακού φαινομένου. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα επισημανθούν τα βασικά στοιχεία της ιστορικής εξέλιξης των οργανώσεων της επιχειρηματικής/εργοδοτικής εκπροσώπησης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό από τις απαρχές του ελληνικού κράτους έως και το 1974 με ιδιαίτερη έμφαση στην εκπροσώπηση βιομηχάνων, εμπόρων και επαγγελματοβιοτεχνών και θα σχολιαστούν

[4] Ως στρατηγική του κράτους ορίζουμε όλες εκείνες τις λειτουργίες του κράτους αλλά και τις επιλογές των κρατικών ελίτ που έχουν ως στόχο τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης σε κοινωνίες άνισων σχέσεων, η οποία από μια (νεο)μαρξιστική σκοπιά σημαίνει την αναπαραγωγή της ταξικής κυριαρχίας. Δεν υποστηρίζουμε την ουδετερότητα του κράτους, ούτε το θεωρούμε παρακολούθημα της ταξικής στρατηγικής των καπιταλιστών, αλλά αντίθετα τείνουμε προς την ιδέα της «σχετικής ουδετερότητας» του Νίκου Πουλαντζά. Υπ' αυτήν την έννοια, το κράτος πέρα από την υποστήριξη της μακροπρόθεσμης μακροημέρευσης του καπιταλισμού είναι και ένα πεδίο πολιτικού ανταγωνισμού στο οποίο μπορούν υπό προϋποθέσεις να εμφανιστούν και εναλλακτικές. Βλ. Μελίνα Σεραφετινίδου, *Εισαγωγή στην Πολιτική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg, 2002, σελ. 84-97· και Colin Hay, «(Τι είναι μαρξιστικό στη) Μαρξιστική θεωρία του κράτους;» στο Hay, C. Lister M. και D. Marsh (επιμ.), *Το Κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις*, Αθήνα, Σαββάλας, 2011, σελ. 108-137.

[5] Εδώ αξιοποιούμε την περιοδολόγηση του Χρ. Βερναρδάκη στο *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα: Οι μετασχηματισμοί της αντιπροσώπευσης 1990-2010*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 2011, σελ. XXI-XXII.

βασικές νομικές παρεμβάσεις που θεσμοποίησαν αυτήν την εκπροσώπηση. Επιλέγουμε για τη μελέτη αυτές τις τρεις κατηγορίες εργοδοτών, καθώς αυτές διαχρονικά εκπροσωπούσαν θεσμικά στο πεδίο της κοινωνικής εκπροσώπησης και των συλλογικών διαπραγματεύσεων τον εργοδοτικό χώρο Στο τρίτο κεφάλαιο, αφού παρουσιαστούν συνοπτικά οι εξελίξεις και οι στρατηγικές στων χώρο των επιχειρηματικών και εργοδοτικών οργανώσεων (εις το εξής ΕΕΟ) στην πρώτη περίοδο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, θα συζητηθεί ο ν. 1712/1987 από τη φάση της αρχικής του κατάθεσης ως προσχεδίου νόμου τον Νοέμβριο του 1983 έως και την τελική του νομοθέτηση τον Ιούνιο του 1987. Εδώ θα αξιοποιηθούν τεκμήρια από τις αντίστοιχες κοινοβουλευτικές συζητήσεις, τις δημόσιες τοποθετήσεις εργοδοτικών και λοιπών επαγγελματικών οργανώσεων, καθώς και σχολιασμοί από τον τύπο της εποχής. Στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι να κατανοηθούν οι επιμέρους λόγοι που συγκροτούνται υπέρ ή κατά του νομοσχεδίου και προσδιοριστούν τα υποδείγματα οργάνωσης και συλλογικής δράσης που απέρρεαν τελικά από το εν λόγω νομοθέτημα. Το εν λόγω κεφάλαιο ολοκληρώνεται και με μία αποτίμηση της εφαρμογής του νόμου υπό το φως και των αναδιατάξεων στις ΕΕΟ από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα αναδειχθούν οι βασικές προσκλήσεις που η τελευταία έχει να αντιμετωπίσει στο επόμενο διάστημα και για τις οποίες ενδεχομένως θα ήταν επιθυμητή μια αναπροσαρμογή των αρχών και ρυθμίσεων που επέβαλε ο νόμος στις συνθήκες της σημερινής συγκυρίας. Η λογική της ανάλυσης σε αυτό το καταληκτικό κεφάλαιο θα είναι να συζητηθούν οι νέες συνθήκες στο πεδίο της οργανωμένης εκπροσώπησης επιχειρηματικών συμφερόντων (αλλαγή της οικονομικής και κοινωνικής δομής, πολλαπλές κρίσεις και μόνιμη κρίση, κλιματική αλλαγή, ψηφιακός μετασχηματισμός), έτσι ώστε να παρουσιαστεί το περίγραμμα μιας νέας και περισσότερο επίκαιρης οργάνωσης αυτών των συμφερόντων στη συγχρονία.

1. Όψεις της θεωρητικής συζήτησης γύρω από τις επιχειρηματικές και εργοδοτικές οργανώσεις

1.1 Η ανάδυση των επιχειρηματικών/εργοδοτικών συμφερόντων στο νεωτερικό σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης

Οι επιχειρηματικές και εργοδοτικές οργανώσεις (ΕΕΟ) ή κατ' άλλους οι εργοδοτικές συνδικαλιστικές οργανώσεις αποτελούν μία από τις βασικές θεματικές στη μελέτη των συστημάτων κοινωνικής εκπροσώπησης διαχρονικά[6]. Κοινωνίες που η οικονομική τους λειτουργία διέπεται από το σύστημα της ελεύθερης αγοράς, χαρακτηρίζονται από μία κοινωνικοταξική διαστρωμάτωση που βασίζεται στον διαχωρισμό εργοδοτών και εργαζομένων, αλλά και στην ταυτόχρονη ύπαρξή μεσαίων (μικροαστικών) στρωμάτων που και αυτά εντάσσονται στον καταμερισμό εργασίας ως εργοδότες, αυτοαπασχολούμενοι, ελεύθεροι επαγγελματίες και μισθωτοί[7]. Όλες αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες συγκροτούν συλλογικά συμφέροντα τα οποία προκύπτουν αντικειμενικά από τη θέση και τον ρόλο τους στην κοινωνικοοικονομική δομή και για την προώθηση των οποίων αναλαμβάνουν συλλογική δράση διαμέσου οργανωμένων ομάδων συμφερόντων (ή πίεσης). Ένα σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης, επομένως, συναποτελείται από οργανώσεις που διεκδικούν ή έχουν κατοχυρώσει την εκπροσώπηση συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών[8].

---

[6] Βάλια Αρανίτου, *Το μικρό εμπόριο στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η πολιτική μιας αμφίβολης επιβίωσης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006· Βάλια Αρανίτου, *Κοινωνικός διάλογος και εργοδοτικές οργανώσεις: Από τη συνεργασία των κοινωνικών εταίρων στην ηγεμονία των «αγορών»*, Αθήνα, Σαββάλας, 2012· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1998 [1988], σελ. 137-189· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης, 2001· Βασίλης Κατσαντώνης, *Εργοδοτικές οργανώσεις: η πολιτική των εθνικών εργοδοτικών οργανώσεων στην Ελλάδα για τις εργασιακές σχέσεις κατά την περίοδο της κρίσης και των μνημονίων*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2022 διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/10442/hedi/52989· Aliki Mouriki και Franz Traxler, 'Greece' στο Traxler, F. και G. Huemer (επιμ.), *Handbook of Business Interest Associations, Firm Size and Governance: A comparative analytical approach*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2007, σελ. 177-191.

[7] Βάλια Αρανίτου, *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων: Μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2018· Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα: Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986· Ανδρέας Ν. Λύτρας, *Μικρο-Αστική Λειτουργία και Οργάνωση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2010· Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης: Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2021.

[8] Ελευθερίου και Τάσσης, *ο.π.*

Στο πλαίσιο φιλελεύθερων ή ημιφιλελεύθερων δημοκρατιών[9] αυτές οι οργανώσεις είναι *εθελοντικές*, συγκροτούνται δηλαδή στη βάση της ελεύθερης βούλησης των εκπροσωπούμενων, ωστόσο για να είναι περισσότερο αποτελεσματικές σε ό,τι αφορά την εκπροσώπηση επιδιώκουν ή υποχρεώνονται να επιδιώξουν τη θεσμική αναγνώριση από τους φορείς της κρατικής εξουσίας που συμπυκνώνεται σε μια αστική νομοθεσία περί λειτουργία ενώσεων, συλλόγων ή σωματείων[10]. Σε γενικές γραμμές η ελεύθερη συλλογική δράση για την προώθηση συμφερόντων είναι ένα από τα εδραία χαρακτηριστικά των νεωτερικών κοινωνιών, που έδωσε χώρο στη δημιουργία της δημόσιας σφαίρας του διαλόγου, στον έλεγχο και τη λογοδοσία κυβερνητικών ιθυνόντων, νομοθετών και γραφειοκρατών και στον σχηματισμό πολιτικών κομμάτων[11]. Και για αυτόν τον λόγο οι ελευθερίες του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι αποτέλεσαν κορυφαία φιλελεύθερα αιτήματα και θεμέλια των περισσότερων φιλελευθέρων συνταγμάτων, έχοντας ως αναφορά πάντοτε τα συντάγματα της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης και τους χάρτες δικαιωμάτων τους[12]. Η αναγνώριση του συστήματος κοινωνικής εκπροσώπησης από το κράτος είναι στην πραγματικότητα αποδοχή μιας σύνθετης κοινωνικής

[9] Ως «ημιφιλελεύθερη δημοκρατία» εννοούμε ένα δημοκρατικός καθεστώς στο οποίο κατοχυρώνονται συνταγματικά βασικές ελευθερίες και δικαιώματα, οι οποίες ωστόσο ενίοτε υπόκεινται σε περιορισμούς οι οποίοι υπακούν σε μια λογική κατάστασης εξαίρεσης που επικαλείται συνήθως μια κάποιου είδους υπονόμευση του εθνικού ή του δημοσίου συμφέροντος. Μία εναλλακτική εννοιολόγηση αφορά τις μη φιλελεύθερες δημοκρατίες (illiberal), καθεστώτα στα οποία υπάρχει λαϊκή κυριαρχία ή αρχή της αντιπροσώπευσης, αλλά δεν γίνεται ανεκτός ο πλουραλισμός ή αλλιώς το δικαιωματικό σκέλος της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Στον ανεπτυγμένο κόσμο παραδείγματα αυτών των δημοκρατικών καθεστώτων είναι η Ουγγαρία και το Ισραήλ, ενώ στο παρελθόν χαρακτηριστικό ήταν και το παράδειγμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας (1967-1974). Σε ό,τι αφορά τις οργανώσεις αυτό σημαίνει μεν ελεύθερη και εθελοντική συμμετοχή των πολιτών σε αυτές, αλλά μπορεί να σημαίνει ισχυρή ρύθμιση της λειτουργίας τους από το κράτος και περιορισμός της δράσης τους όταν αυτή αντιφάσκει προς το εθνικό ή δημόσιο συμφέρον όπως το ορίζει το κράτος. Για τη θεώρηση της έννοιας μιας «ημιφιλελεύθερης» συνταγματικής δημοκρατίας βλ. Gila Stopler, 'Semi-liberal constitutionalism', *Global Constitutionalism*, Vol. 8, No. 1, 2019, σελ. 94–122· για την ανελεύθερη δημοκρατία βλ. Marlene Laruelle, 'Illiberalism: a conceptual introduction', *East European Politics*, Vol. 38, No. 2, 2022, σελ. 303–327. Για την ελληνική περίπτωση βλ. μεταξύ άλλων Αριστόβουλος Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση» στο Συλλογικό, Η Ελλάδα σε εξέλιξη, Αθήνα, Εξάντας, 1986, σελ. 15-60 και Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.

[10] Σταύρος Μουδόπουλος, *Συλλογικό εργατικό δίκαιο: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλας, 2005.

[11] Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, τόμος α', Αθήνα, Κριτική, 2001· Νίκος Γ. Σερντεδάκις, *Κοινωνιολογία της Συλλογικής Δράσης και των Κοινωνικών Κινημάτων*, Αθήνα, Gutenberg, 2023.

[12] Αλέξανδρος Κεσσόπουλος, «Κράτος και θεσμοί αντιπροσώπευσης» στο Ελευθερίου, Τσίρμπας κ.α., *ο.π.*.

πραγματικότητας που χαρακτηρίζεται από αντιθέσεις και ανταγωνισμούς στη βάση συλλογικών συμφερόντων και ταυτόχρονη βούληση για την εξεύρεση κοινών τόπων ή έστω για τη συσπείρωση των επιμέρους συλλογικών συμφερόντων.

Βέβαια, αυτού του τύπου η συλλογική δράση δεν αποτελεί ένα αμιγώς νεωτερικό χαρακτηριστικό. Των νεωτερικών οργανωμένων συμφερόντων προηγήθηκαν οι λεγόμενες μεσαιωνικές συντεχνίες των πόλεων[13], ενώσεις παραγωγών δηλαδή στις οποίες συνυπήρχαν εργοδότες και εργαζόμενοι και οι οποίες ενώσεις διεκδικούσαν τον μονοπωλιακό έλεγχο αγορών και παραγωγικών διαδικασιών πάντοτε υπό την έγκριση κάποιου φορέα δημόσιας εξουσίας (άρχοντα, επισκόπου ή δημοτικού συμβουλίου). Οι συντεχνίες είχαν έναν αυστηρό οργανωτικό μοντέλο που καθιέρωνε μια εσωτερική ιεραρχία και διασφάλιζε τη λειτουργική διαφοροποίηση των όσων συμμετείχαν στα ιεραρχικά προσδιορισμένα επίπεδα. Σκοπός της εσωτερικής δομής της συντεχνίας ήταν να διασφαλίσει την ελεγχόμενη ανέλιξη ενός παραγωγού από το στάτους του μαθητευόμενου στο στάτους του μάστορα και τη διαφύλαξη της συλλογικής επαγγελματικής και τεχνικής γνώσης εντός της συντεχνίας. Στο πλαίσιο αυτό η ένταξη κάποιου στη συντεχνία και η ιεραρχική του εξέλιξη καθαγιάζονταν διαμέσου τελετουργικών τα οποία έδεναν οργανικά κάθε άτομο με τη συντεχνιακή παράδοση και το καθιστούσαν εγγυητή της συνέχειάς της. Σε ένα πλαίσιο επίτευξης οικονομικής αυτάρκειας – η κύρια σκοπιμότητα των οικονομιών στις οικονομικές μονάδες και τις πόλεις του Μεσαίωνα – η προάσπιση της οικονομικής και επαγγελματικής σταθερότητας έδινε υπόσταση στην αναγκαιότητα ύπαρξης των συντεχνιών[14].

Η εμπειρία της συντεχνιακής οργάνωσης προκάλεσε στις απαρχές της νεωτερικότητας και ιδίως στην επαναστατική Γαλλία μια δυσπιστία απέναντι στην οργανωμένη εκπροσώπηση συμφερόντων, καθώς η τελευταία εθεωρείτο ότι υπονόμευε και διαρρήγνυε την επιθυμητή ενότητα της λαϊκής βούλησης[15]. Η συντεχνιακή

[13] Sheilagh Ogilvie, *The European Guilds: An Economic Analysis*,. Princeton, Princeton University Press, 2019.

[14] Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης χρησιμοποιούμε τον όρο «συντεχνία» ως αυτό που ήταν στην προνεωτερική περίοδο. Στον δημόσιο διάλογο χρησιμοποιείται ο όρος «συντεχνιακός» αρνητικά για να υποδηλώσει τη διεκδίκηση στενών συμφερόντων από κάποιες ομάδες πίεσης κόντρα σε ένα υποδεμένε «δημόσιο» ή «γενικό» συμφέρον. Εμείς αποφεύγουμε αυτού του είδους δημοσιογραφική χρήση του όρου.

[15] Ο Νόμος Λε Σαπελιέ (Loi Le Chapelier) της 14ης Ιουνίου 1791 που εγκρίθηκε από την Εθνική Συντακτική Συνέλευση απαγόρευσε τη λειτουργία συντεχνιών και επαγγελματικών συντροφιών (Compagnonnage), κάτι που καθυστέρησε την επίσημη αναγνώριση της επαγγελματικής οργάνωσης στη Γαλλία τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1860.

ετερότητα γινόταν αντιληπτή ως παράδοση του Παλαιού Καθεστώτος και άρα υπόκειτο στην επιβολή του συγκεντροποιητικού εθνικού κράτους που εδραζόταν περισσότερο στην επίτευξη της γενικής ομοιομορφίας παρά στη διατήρηση της επαγγελματικής ή πολιτισμικής διαφορετικότητας. Μάλιστα ο συντηρητικός-φιλελεύθερος πολιτικός φιλόσοφος Αλέξις ντε Τοκβίλ έχοντας και την εμπειρία της *Δημοκρατίας στην Αμερική*, θεωρούσε ότι η ύπαρξη πολλαπλών οργανώσεων στην κοινωνία των πολιτών που διαμεσολαβούν τη σχέση κράτους και λαού περιορίζει την αυθαιρεσία της εκτελεστικής εξουσίας και λειτουργεί σαν ουσιαστικό αντίβαρο που διασφαλίζει την καλή κυβέρνηση[16]. Η διττή επανάσταση (βιομηχανική-εθνική) της νεωτερικότητας[17], όμως, σάρωσε τη συντεχνιακή οργάνωση και έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη νέων συστημάτων εκπροσώπησης κυρίως πια στη βάση της σύγκρουσης κεφαλαίου και εργασίας, η οποία αναδύθηκε σαν βάση της νέας, δυναμικής και περισσότερο περίπλοκής σε σχέση με το παρελθόν βιομηχανικής κοινωνίας. Και στο νέο πλαίσιο που διαμορφώνεται, οι οργανώσεις εκπροσώπησης συμφερόντων της νεωτερικότητας είναι διαχωρισμένες με βάση τον καταμερισμό εργασίας του καπιταλισμού: δεν συνυπάρχουν εργοδότες και εργαζόμενοι εντός της ίδιας οργάνωσης εκπροσώπησης, παρά μόνο στην οργάνωση της επιχείρησης ή του εργοστασίου όπου οι σχέσεις ανάμεσα στους δύο δρώντες είναι άνισες και επί της ουσίας το οργανωτικό μοντέλο υπηρετεί αρχικά τον στόχο της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου και εν συνεχεία τον στόχο της επιχειρηματικής κερδοφορίας διαμέσου της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης των εργαζομένων[18]. Δεδομένου ότι η εργατική τάξη έτεινε να εμφανίζεται στο πλαίσιο της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας ως ο αδύναμος και υπό εκμετάλλευση εταίρος, τότε η ανάπτυξη συλλογικής οργάνωσης από την πλευρά της αναδείχθηκε σε αναγκαιότητα για την επιβίωση των μελών της και κατ' επέκταση στο επίπεδο της κινητοποίησης απέκτησε χειραφετησιακά χαρακτηριστικά με τη δημιουργία συνδικάτων και εργατικών κομμάτων που έθεταν και την προοπτική ενός

[16] Βλ. το πως αναλύει το μεταπαναστατικό γαλλικό κράτος στο Αλέξις ντε Τοκβίλ, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, Αθήνα, Πόλις, 2006· για μία αντίστιξη μεταξύ της τοκβιλιανής και της γκραμσιανής αντίληψης περί κοινωνίας των πολιτών βλ. Μαριλένα Σημίτη, «Δύο Όψεις της Κοινωνίας Πολιτών: Η Πάλη για Ηγεμονία» στο Βούλγαρης, Γ. και Λ. Κωτσονόπουλος (επιμ.), *Στα Μονοπάτια του Αντόνιο Γκράμσι: Πολιτική και πολιτισμός από το έθνος-κράτος στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010, σελ. 65-85.

[17] Seymour Martin Lipset και Stein Rokkan, 'Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction' στο Lipset S.M. και S. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Νέα Υόρκη, Free Press, 1967, σελ. 1-64.

[18] Για τα μοντέλα οργάνωσης της εργασίας στον καπιταλισμό βλ. Δημοσθένης Ι. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική κοινωνιολογία και βιομηχανικές σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2013, σελ. 117-145.

άλλου κοινωνικοικονομικού μοντέλου από τον καπιταλισμό[19]. Και η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, η μαζικοποίηση και η τυποποίηση της οργανωτικής του συγκρότησης, η διαμόρφωση ενός διακριτού ρεπερτορίου δράσης και ο σχηματισμός ενός σώματος αιτημάτων και διεκδικήσεων υποχρέωσαν και τους εργοδότες να αναζητήσουν δικές τους μορφές συλλογικής οργάνωσης[20].

Παρά τη δυναμική που ανέπτυξε ο καπιταλισμός και η βιομηχανική κοινωνία με τη διάλυση των συντεχνιών από το (καπιταλιστικό) κράτος, η επιρροή των τελευταίων δεν εξαφανίζεται. Μάλιστα σε πολύ μεγάλο βαθμό η συντεχνιακή παράδοση επηρέασε τη δημιουργία επιμελητηρίων[21] και επαγγελματικών συλλόγων στον βαθμό που αυτές οι οργανώσεις σχετίζονταν και εξακολουθούν να σχετίζονται με την κατοχύρωση δικαιωμάτων άσκησης επαγγέλματος[22]. Πρόκειται, βέβαια, για «θεσμικές ομάδες πίεσης»[23] οι οποίες είτε βρίσκονται εντός της κρατικής δομής και αναπαράγονται μέσω αυτής είτε επωφελούνται της κρατικής ρύθμισης για υποχρεωτικότητα εγγραφής ως προϋπόθεσης για την άσκηση επαγγέλματος. Δεν είναι εθελοντικές οργανώσεις ελεύθερης συμμετοχής και ως εκ τούτου εκφράζοντας τον αρχαϊσμό της συντεχνιακής παράδοσης δεν συμπεριλαμβάνονται στις οργανώσεις που διερευνούμε στο πλαίσιο αυτής της μελέτης. Με έναν ιδιόμορφο τρόπο η συντεχνιακή παράδοση συνέχισε να επηρεάζει, εν μέρει βεβαίως και τη λογική της οργάνωσης των μικρομεσαίων επιχειρηματιών, τουλάχιστον στις απαρχές της – βλ. για παράδειγμα τις αντίστοιχες οργανώσεις στην Ελλάδα έως και τις απαρχές του 20ου αιώνα (Κεφάλαιο 2 παρόντος).

Ως εκ τούτου, οι ΕΕΟ εκφράζουν τα συμφέροντα των επιχειρηματιών ως ελεύθερες οργανώσεις που προσπαθούν αφενός να διατηρήσουν μόνιμους

---

[19] Γιώργος Μπιθυμήτρης, *Αγορά, τάξη, κοινωνία: Αναζητώντας την ταυτότητα του συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα, Gutenberg, 2017.

[20] Μαυρογορδάτος 2001, *ο.π.*· Luca Lanzalaco, 'Business interest associations' στο Jones, G. και J. Zeitlin (επιμ.), *The Oxford Handbook of Business History*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2008, σελ. 293-315.

[21] Αναφερόμαστε κυρίως στα επιμελητήρια της ηπειρωτικής Ευρώπης που διέπονται από τοι δημόσιο δίκαιο και όχι σε αυτά του αγγλοσαξονικού χώρου που είναι νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου. Και στις δύο περιπτώσεις η βασική λειτουργία τους είναι να λειτουργούν ως σύμβουλοι του κράτους. Στην Ελλάδα ο νομικός διαχωρισμός είναι σαφής αν και σε τοπικό επίπεδο ελεύθερες επιχειρηματικές οργανώσεις και επιμελητήρια βρίσκονταν σε μια αλληλεπίδραση μεταξύ τους.

[22] Για τον επιμελητηριακό θεσμό στην Ελλάδα βλ. επίσης Δήμητρα Γούναρη και Κώστας Ελευθερίου, «Ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία: η αντιφατική εξέλιξη του 'Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών' (ΕΒΕΑ) στη Μεταπολίτευση» στο Πασσάς, Α., Δ.Π. Σωτηρόπουλος κ.α. (επιμ), *Οι θεσμοί στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης: αποτίμηση μιας αντιφατικής περιόδου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016, σελ. 579-595.

[23] Ελευθερίου και Τάσσης, *ο.π.*, σελ. 218 και Μαυρογορδάτος 2001, *ο.π.*, σελ. 51-74.

μηχανισμούς επιρροής στο κράτος και αφετέρου να ενταχθούν σε συστήματα εργασιακών σχέσεων που βασίζονται σε συλλογικές διαπραγματεύσεις. Βέβαια, οι μεγαλύτερες των επιχειρήσεων κατορθώνουν, παράλληλα, να διατηρούν αδιαμεσολάβητες σχέσεις με τις πολιτικές και κρατικές ελίτ, καθώς διαθέτουν από μόνες τους την οικονομική και οργανωτική ισχύος για να ασκήσουν πίεση στο κράτος. Τόσο η επέκταση των οικονομικών και κοινωνικών λειτουργιών του κράτους από τα τέλη του 19ου αιών και μετά, που το καθιστούν επίκεντρο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής – σε αντίθεση με το λεγόμενο «κράτος-νυχτοφύλακα» - όσο και η ενίσχυση της μαζικής εκπροσώπησης της εργατικής τάξης από κόμματα και συνδικάτα υποχρεώνουν τους επιχειρηματίες να αναλάβουν συλλογική δράση, κυρίως για να διατηρήσουν και να επεκτείνουν τα συμφέροντά τους. Οι εργοδότες λειτουργούν στο πλαίσιο αυτό προληπτικά για να αποτρέψουν τυχόν αρνητικές εξελίξεις και να διαιωνίσουν τη λεγόμενη ταξική κυριαρχία, ενώ οι εργαζόμενοι αναπόφευκτα αντιπαραθετικά καθώς θέλουν να ανατρέψουν μια δεδομένη κατάσταση πραγμάτων[24]. Και βέβαια στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος το συμφέρον των εργοδοτών συνίσταται στην εκμετάλλευση της εργασίας. Και άρα εκεί που οι εργοδότες διαθέτουν πολλαπλούς τρόπους για να διασφαλίσουν την κερδοφορία τους, ακόμα και αν προβαίνουν και σε κάποιους συμβιβασμούς για την αντιμετώπιση του περίφημου κοινωνικού ζητήματος ή κάποιας οικονομικής κρίσης (π.χ. οι προνοιακές πολιτικές του Μπίσμαρκ, το Νιου Ντιλ ή το μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος στην Ευρώπη), οι εργαζόμενοι έχουν να αντιμετωπίσουν πολλαπλές μορφές εκμετάλλευσης που ανάγονται σε διάφορα επίπεδα δυσπραγίας: από το εισόδημα, το ωράριο και τις συνθήκες εργασίας, έως τη φορολογία, την πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες, την ποιότητα ζωής στις εργατικές κοινότητες, αλλά και εν τέλει την ουσιαστική τους ενσωμάτωση στον καπιταλισμό λόγω των επιβεβλημένων συμβιβασμών της οργανωμένης εργασίας με το κεφάλαιο για να αντιμετωπιστούν ζητήματα βραχυπρόθεσμης επιβίωσης τους.

Στην οικεία βιβλιογραφία εντοπίζεται μια θεμελιακή διάκριση μεταξύ επιχειρηματικών και εργοδοτικών οργανώσεων[25]. Οι πρώτες ως οργανώσεις ανταποκρίνονται πρωτίστως στην ιδιότητα του καπιταλιστή ως επιχειρηματία ο οποίος

[24] Claus Offe και Helmut Wiesenthal, 'Two Logics of Collective Action: Theoretical Notes on Social Class and Organizational Form', *Political Power and Social Theory*, Vol. 1, 1980, σελ. 67-115.
[25] Μαυρογορδάτος 2001, *ο.π.*· Lanzalaco, *ο.π.*

επιθυμεί και διεκδικεί διαρκώς ένα ευνοϊκό οικονομικό και αναπτυξιακό περιβάλλον για την προώθηση της δραστηριότητάς του και την επίτευξη της κερδοφορίας της επιχείρησής του. Οι επιχειρηματικές οργανώσεις απευθύνονται κυρίως προς το κράτος και ασκούν πίεση για μείωση φορολογίας, για πρόσβαση σε χρηματοδότηση και επενδυτικά προγράμματα, για συγκεκριμένες κατευθύνσεις εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού, για δημόσιες επενδύσεις σε υποδομές απαραίτητες για τη μακροημέρευση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, για επιβολή δασμών για την προστασία της εγχώριας βιομηχανίας, για τον επηρεασμό της αναπτυξιακής στρατηγικής μιας χώρας. Είναι υποχρεωμένες να τεκμηριώνουν τις παρεμβάσεις τους και κυρίως να εμφανίζονται ως υπερασπιστές της λειτουργίας μιας ελεύθερης οικονομίας. Πρόκειται για ένα σκέλος της εργοδοτικής εκπροσώπησης, όσο αναπτύσσεται ο καπιταλισμός και κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το οποίο επενδύει περισσότερο στη διαμόρφωση μιας τεχνοκρατικής δομής, η οποία θα μπορεί να διεξάγει έρευνες και να συντάσσει μελέτες, να συμμετέχει στη συγγραφή νομοσχεδίων και να τεκμηριώνει θέσεις και για ζητήματα που εκφεύγουν των στενών ζητημάτων που αφορούν την επιχειρηματικότητα. Αυτό ήταν κρίσιμο σε συστήματα που χαρακτηρίζονταν από κορπορατιστικές διευθετήσεις και άρα συναπόφασης των εργοδοτών με το κράτους και τους εργαζόμενους, αλλά και συστήματα κοινωνικού διαλόγου/κοινωνικού εταιρισμού, όπου έτσι κι αλλιώς οι εργοδότες συνεχίζουν να διαθέτουν ισχυρούς μοχλούς πίεσης. Στη λογική αυτή η τεχνοκρατικού τύπου τεκμηρίωση σημαίνει την στελέχωση των οργανώσεων με επιστημονικό προσωπικό, τη δημιουργία ερευνητικών δομών εντός των οργανώσεων αυτών ή ακόμα και την ίδρυση ερευνητικών ινστιτούτων. Με οργανωτικούς όρους οι επιχειρηματικές ενώσεις χαρακτηρίζονται από μία κάθετη διάσταση, καθώς οργανώνονται ανά κλάδο και προϊόν και ως εκ τούτου χαρακτηρίζονται από μία εξειδίκευση και οριοθέτηση των συμφερόντων που προωθούν, τεχνοκρατική λογική στην εσωτερική λειτουργία και παροχή υπηρεσιών προς τα μέλη τους (τις επιχειρήσεις δηλαδή). Αυτά αντιστοιχούν σε μια πιο ευέλικτη εσωτερική δομή με μια μικρού μεγέθους και εξειδικευμένη διευθυντική ομάδα.

Από την άλλη πλευρά, οι εργοδοτικές οργανώσεις ανταποκρίνονται κυρίως στην ιδιότητα του εργοδότη και ως εκ τούτου αλληλεπιδρούν κυρίως με τα εργατικά συνδικάτα και επί της ουσίας διαπραγματεύονται για τη διευθέτηση ζητημάτων που σχετίζονται με τις εργασιακές σχέσεις. Αυτό σημαίνει συλλογικές διαπραγματεύσεις για συμβάσεις εργασίας που αναφέρονται σε συμφωνίες για τον κατώτατο μισθό, το

ωράριο, τις συνθήκες υγιεινής, τυχόν επιδόματα, άδειες κ.ο.κ. Δεδομένου ότι πολλά από αυτά τυγχάνουν κεντρικών ρυθμίσεων από το κράτος διαμέσου του εργατικού δικαίου ή και ακόμα τις τελευταίες δεκαετίες μέσω των στόχων για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, οι εργοδοτικές οργανώσεις ασκούν πίεση στο κράτος για την ελαστικοποίηση και απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων ή και για την υλοποίηση προγραμμάτων κατάρτισης των εργαζομένων τους. Ωστόσο, σε αυτές τις οργανώσεις το κρίσιμο είναι η διαχείριση και αντιμετώπιση της πίεσης που θα ασκούν τα συνδικάτα και υπ' αυτήν την έννοια στο ρεπερτόριο δράσης τους περιλαμβάνονται η αξιοποίηση των προσβάσεων στο κράτος και στους κατασταλτικούς μηχανισμούς του, ο επηρεασμός της κοινής γνώμης μέσα από επικοινωνιακές εκστρατείες, το λοκάουτ κ.ο.κ. Βέβαια στα συστήματα εργασιακών σχέσεων, ειδικά της μεταπολεμικής συναινετικής περιόδου, προτάσσεται η λογική του συμβιβασμού, ο οποίος στην εποχή του κορπορατισμού και του φορντισμού λειτουργούσε ως προϋπόθεση για την κερδοφορία των επιχειρήσεων, ενώ στην εποχή του κοινωνικού εταιρισμού ως βάση για μια ασύμμετρη στην πραγματικότητα κοινωνική συνεργασία. Η εκπλήρωση του συγκεκριμένου ρόλου σημαίνει ότι, τουλάχιστον στη φάση που ιδιοκτησία και γενική διεύθυνση ταυτίζονται, στις εν λόγω ενώσεις συμμετέχουν και οι ίδιοι οι εργοδότες με καθήκοντα στις οργανώσεις τους, κυρίως ως αιρετοί σε εσωτερικά συλλογικά όργανα. Με οργανωτικούς όρους, επομένως, η εργοδοτική οργάνωση συνήθως οργανώνεται σε οριζόντια διάσταση με αναφορά στη γεωγραφική διάσταση και όχι στην κλάδική, υπηρετεί ένα συλλογικό εργοδοτικό συμφέρον που σχετίζεται με τη μορφή μιας αγοράς εργασίας και υπ' αυτήν την έννοια επιλέγουν ενδοοργανωτικές δομές που εκπληρώνουν τους στόχους της συμπεριληπτικότητας και της εκπροσώπησης.

Ωστόσο, παρά την παραπάνω διάκριση, στην πράξη συνήθως οι δύο αυτοί τύποι συνήθως ταυτίζονται, αφού οι ΕΕΟ άλλοτε δρουν περισσότερο ως εργοδότες σε περιόδου έντασης των εργασιακών σχέσεων και της βιομηχανικής δράσης και άλλοτε σε περιόδους εργασιακής ειρήνης προτάσσουν την αναπτυξιακή διάσταση των παρεμβάσεών τους. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι οι οργανώσεις αυτές έχουν μια σαφή συσχέτιση με τον τύπο και τον τρόπο οργάνωσης των ίδιων των επιχειρήσεων-μελών τους. Με άλλα λόγια οι ΕΕΟ των μικρών επιχειρήσεων διαφοροποιούνται από εκείνες των πολύ μεγάλων αναφορικά με μια σειρά από οργανωσιακά χαρακτηριστικά όπως εσωτερική δομή και λειτουργίες, οργανωτική κουλτούρα, προσωπικό κ.ο.κ. και υπό αυτήν την έννοια, ο εργοδοτικός και ο

επιχειρηματικός ρόλος εκπληρώνεται με διαφορετικό τρόπο από κάθε οργάνωση, κυρίως γιατί η βάση της εκπροσώπησης και οι δρώντες των οργανώσεων μικρομεσαίων και μεγάλων λειτουργούν με διαφορετικά και ενίοτε συγκρουσιακά μεταξύ τους κριτήρια. Και αυτό είναι κάτι που επιδρά στο πως αντιμετωπίζει τις ΕΕΟ το κράτος, αλλά και το τι είδους συμμαχίες αυτές δύνανται να συνάψουν με άλλες οργανώσεις του συστήματος κοινωνικής εκπροσώπησης.

1.2 Από τις συντεχνίες στους «κοινωνικούς εταίρους»: μία συνοπτική καταγραφή της ιστορικοκοινωνικής τροχιάς των Επιχειρηματικών και Εργοδοτικών Οργανώσεων

Από τα τέλη του 18ου αιώνα έως και τα τέλη του 19ου αιώνα[26] οι παλαιές συντεχνίες που μετασχηματίζονται σε ΕΕΟ έρχονται σε πολύ μεγάλο βαθμό να διαχειριστούν δύο προκλήσεις: από τη μία πλευρά την απελευθέρωση του ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει την οικονομία της αγοράς που σημαίνει και αντίστοιχους μετασχηματισμούς στο κράτος και στους θεσμούς αντιπροσώπευσης και από την άλλη πλευρά την κοινωνική και πολιτική άνοδο της οργανωμένης εργασίας. Οι πρώτες ΕΕΟ, που όπως είπαμε σε κάποιες περιπτώσεις παίρνουν τη μορφή επιμελητηρίων που μετασχηματίζονται σε ελεύθερες ομάδες πίεσης, έχουν καθαρά ελιτίστικο και γραφειοκρατικό χαρακτήρα, είναι επιλεκτικές ως προς την συμπερίληψη των μελών τους (εδώ είναι σαφής και η επιρροή της λογικής των λεσχών). Σε χώρες πρώιμης καπιταλιστικής ανάπτυξης, όπου η ανάπτυξη του καπιταλισμού συμβαδίζει και με τη βαθμιαία ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, οι ΕΕΟ οργανώνονται σε μια κλαδική βάση και διεκδίκηση απέναντι στο κράτος, καθώς ακόμα δεν έχουν εδραιωθεί τα συνδικάτα ως αντίπαλον δέος. Εκκινούν ως επιχειρηματικές οργανώσεις στις απαρχές της καπιταλιστικής ανάπτυξης, για να ενσωματώσουν βαθμιαία και στοιχεία εργοδοτικών οργανώσεων. Από την άλλη πλευρά, σε χώρες ύστερης καπιταλιστικής ανάπτυξης – όπως η Ελλάδα - το κύριο ζήτημα για τη συλλογική δράση των καπιταλιστών είναι η αντιμετώπιση της πολιτικής ανάπτυξης του εργατικού κινήματος, διαμέσου εργατικών κομμάτων που ιδρύουν συνδικάτα. Εδώ ο επιχειρηματικός και ο εργοδοτικός ρόλος συνυπάρχουν και αλληλοτροφοδοτούνται μεταξύ τους.

[26] Lanzalaco, *ο.π.*, σελ. 303-306.

Από τις αρχές του 20ου αιώνα αρχίζουν να διαμορφώνονται οι κορυφαίες οργανώσεις (κυρίως μέχρι τα τέλη των δύο πρώτων δεκαετιών)[27]. Η οικονομική κρίση, η αδυναμία της αυτορρύθμισης της αγοράς για ικανοποιητικά κέρδη, οι εργατικοί αγώνες του Μεσοπολέμου και η αποδοχή της μη φιλελεύθερης λειτουργίας του (καπιταλιστικού) κράτους μέσω του clearing που υποκαθιστούσε το ελεύθερο εμπόριο για τη συνέχιση της κερδοφορίας των ιδιωτικών επιχειρήσεων, οδήγησε τις ΕΕΟ ενίοτε σε πολιτικοποίηση υπέρ συντηρητικών και αυταρχικών δυνάμεων. Ειδικά στις χώρες όπου προέκυψαν αυταρχικά/φασιστικά καθεστώτα, οι εν λόγω οργανώσεις εντάχθηκαν και σε συστήματα αυταρχικού κορπορατισμού (βλ. Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Γερμανία με έναν ιδιόμορφο τρόπο, Γαλλία του Βισύ)[28]. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, η πολεμική οικονομία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ενίσχυσε σε πολύ μεγάλο βαθμό την κρατική παρέμβαση στην οικονομία στις εμπόλεμες χώρες και ενέταξε τις ΕΕΟ και τα επιχειρηματικά συμφέροντα σε οιονεί κορπορατιστικά συστήματα τόσο σε δημοκρατικά όσο και σε αυταρχικά καθεστώτα[29].

Ως εκ τούτου. στη μεταπολεμική περίοδο και ειδικότερα στο πλαίσιο του κοινωνικού συμβολαίου κεφαλαίου και εργασίας στη Δυτική Ευρώπη, διαμορφώνονται συστήματα κοινωνικού κορπορατισμού, μεγαλύτερου ή μικρότερου βαθμού έντασης, στα οποία οι κορυφαίες οργανώσεις της εργασίας, οι κορυφαίες οργανώσεις του κεφαλαίου και το κράτους συμπράττουν για διαμόρφωση συναινετικών αποφάσεων γύρω από την οικονομική πολιτική κάθε χώρας. Πρόκειται για τη λεγομένη «Χρυσή Τριακονταετία» του καπιταλισμού, που χαρακτηρίστηκε από το φορντιστικό μοντέλο οργάνωσης της εργασίας[30] – μαζική παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων σε εθνική κλίμακα σε σύνδεση με μαζική κατανάλωση – αλλά και από ανάπτυξη μέσω αγαθών συλλογικής κατανάλωσης[31], διαδικασίες οι οποίες κατέτειναν

---

[27] *Στο ίδιο*, σελ. 306-308.

[28] Antonio Costa Pinto (επιμ.*), Corporatism and Fascism: The Corporatist Wave in Europe*, London, Routledge, 2017.

[29] Wyn Grant, Jan Nekkers και Frans van Waarden (επιμ.), *Organising Business for War: Corporatist Economic Organisation During the Second World War*, Oxford, Berg, 1991.

[30] Δασκαλάκης 2013, *ο.π.*, σελ. 181-196· Torben Iversen and David Soskice, *Democracy and Prosperity: Reinventing Capitalism through a Turbulent Century*, Princeton, Princeton University Press, 2019, σελ. 102-135.

[31] Θωμάς Μαλούτας, «Συλλογική κατανάλωση και κοινωνική αναπαραγωγή: προβλήματα της έρευνας στον ελληνικό χώρο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 62, 1986, σελ. 124–142· Ίων Σαγιάς και Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Συλλογική Κατανάλωση: Διεθνής Εμπειρία, Ελληνικές Ιδιομορφίες» στο Γετίμης, Π. και Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική: Η Σύγχρονη Προβληματική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σελ. 413-444.

στη συγκρότηση ενός κοινωνικού κράτους με καθολικά δικαιώματα που βασίστηκε σε μια λογική αναδιανομής[32]. Σε αυτήν τη φάση καταγράφεται και η πιο έντονη οργανωτική ανάπτυξη των ΕΕΟ, η γραφειοκρατικοποίησή τους και η συγκεντροποίηση της δράσης τους σε μια ιθύνουσα ομάδα. Πρόκειται, επίσης για μια φάση κατά την οποία κυριαρχεί ο εργοδοτικός ρόλος στις ΕΕΟ, καθώς στο πλαίσιο των κορπορατιστικών διευθετήσεων και του κοινωνικού συμβολαίου ήταν αναγκαία trade-offs τόσο στο επίπεδο των μισθών, της αναδιανομής και της πλήρους απασχόλησης όσο και στο επίπεδο των δημόσιων επενδύσεων, της προστασίας της εθνικής αγοράς και της ενίσχυσης της καταναλωτικής ικανότητας των πολιτών. Από αυτήν τη σκοπιά ο φορντισμός καθίσταται ένα γενικό πρότυπο οργάνωσης της κοινωνίας που ξεκινά από τις μεγάλες επιχειρήσεις και τα κράτη και καταλήγει στις οργανώσεις των συστημάτων πολιτικής και κοινωνικής εκπροσώπησης. Αυτή η διαδικασία, βέβαια, διαδικασία εντάσσεται και σε ένα γενικότερο ρεύμα εκδημοκρατισμού στη Δυτική Ευρώπη που έδινε έμφαση στη διασφάλιση κοινωνικής νομιμοποίησης για τις φιλελεύθερες-δημοκρατικές διευθετήσεις νέσα από το συμβόλαιο του κοινωνικού κράτους[33]. Επρόκειτο για μία θέσμιση, ωστόσο, η οποία είχε αρχίσει αμφισβητείται ήδη από τη δεκαετία του 1960 (κινήματα για τα Πολιτικά Δικαιώματα και εναντίον του Πολέμου του Βιετνάμ στις ΗΠΑ, εξέγερση Μάη 1968 στη Γαλλία, ανάδυση νέων κοινωνικών κινημάτων), όπου στο πεδίο των οργανωτικών πρακτικών εκφραζόταν μέσα από αντιγραφειοκρατικές και αντιαυταρχικές διαμαρτυρίες ενάντια στις ογκώδεις και συγκεντρωτικές δομές του φορντιστικού παραδείγματος. Αμφισβητείται, επί της ουσίας, από τις νεότερες γενιές αν ήταν τελικά φιλελεύθερος και δημοκρατικός ο μεταπολεμικός καπιταλισμός ή αν τελικά αυτό λειτούργησε σαν μία πρόφαση για τις ανάγκες του διπολισμού του Ψυχρού Πολέμου και ότι πίσω από αυτήν την ιδεολογική αφήγηση λάνθανε η κυριαρχία των οικονομικών ελίτ.

Στο πλαίσιο αυτό, από τη δεκαετία του 1970 ο μετασχηματισμός του κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος που έχει αποκληθεί μεταφορντισμός (ή αποδιοργανωμένος καπιταλισμός ή ύστερος καπιταλισμός)[34] και η συνακόλουθη

[32] Gosta Esping-Andersen, *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006.

[33] Martin Conway, *Western Europe's Democratic Age, 1945-1968*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2020.

[34] Elmar Alvater, *Παγκοσμιοποίηση, Ιδιωτικοποιήσεις και Δημόσια Αγαθά*, Αθήνα, The Monthly Review Imprint, 2006· Scott Lash και John Urry, *The End of Organized Capitalism*, Κέμπριτζ, Polity Press, 1987· John Allen, «Μεταβιομηχανισμός και Μεταφορντισμός», στο Hall, S., Held, D. & A. McGrew

αλλαγή στη μορφή του κράτους με την αποκένωση (hollowing out) των δημόσιων λειτουργιών και υπηρεσιών προς τον ιδιωτικό τομέα θέτουν μία σειρά από προκλήσεις στην εκπροσώπηση των επιχειρηματικών συμφερόντων. Το μοντέλο οργάνωσης της εργασίας παύει να έχει τα χαρακτηριστικά του συγκεντρωτικού, ιεραρχικού και πυραμιδικού μοντέλου της φορντιστικής περιόδου και αρχίζει πλέον να αποκεντρώνεται σε μία περισσότερο οριζόντια (τουλάχιστον στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου)[35]. Η εκκινούμενη από τη δεκαετία του 1960 διεθνοποίηση της οικονομίας στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, η ανέλιξη του μονοπωλιακού κεφαλαίου και της πολυεθνικής επιχείρησης ως οικονομικών μορφών που υπερβαίνουν τους περιορισμούς της εθνικοκρατικής πολιτικής, η κατάργηση του κανόνα του χρυσού για τις σταθερές συναλλαγματικές ισορροπίες και η σταδιακή μείωση των δασμών, η υποχώρηση του κοινωνικού κράτους και η απονομιμοποίηση της κρατικής παρέμβασης στην οικονομική και κοινωνική ζωή, η εξατομίκευση των ανεπτυγμένων κοινωνιών μέσα από την πρόσδεσή τους σε μεταϋλιστικές αξίες και η κρίση των συλλογικών υποκειμένων της εργασίας (εργατικά κόμματα και συνδικάτα)[36] αποτελούν εξελίξεις που αναδιατάσσουν το πεδίο των οργανωμένων συμφερόντων και τον ρόλο των ΕΕΟ. Η μεταβίβαση εξουσίας σε υπερεθνικούς οργανισμούς και ολοκληρώσεις (όπως η ΕΕ) αλλάζει το πεδίο της λήψης των πολιτικών αποφάσεων, ευνοεί το απευθείας lobbying των μεγάλων επιχειρήσεων στις υπερεθνικές γραφειοκρατίες και αντιπροσωπευτικά σώματα και υποχρεώνει τις ΕΕΟ να συγκροτήσουν και υπερεθνικές οργανώσεις[37]. Εκ των πραγμάτων, η κρίση των συνδικάτων που μεταξύ άλλων σημαίνει και την μείωση της διαπραγματευτικής και πολιτικής ισχύος τους σήμαινε και μια ανατοποθέτηση των ΕΕΟ στα συστήματα κοινωνικής εκπροσώπησης. Ο κοινωνικός διάλογος που ως διαδικασία συνδέεται κυρίως με το ευρωενωσιακό εγχείρημα δημιούργησε ένα εύρος οργανώσεων που ως κοινωνικοί εταίροι ή κοινωνικοί συνομιλητές διαβουλεύονται χωρίς όμως το αποτέλεσμα της διαβούλευσης να δεσμεύει το κράτος ως υλοποιήσιμη δημόσια

(επιμ.), *Η Νεωτερικότητα Σήμερα: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική*, πολιτισμός, Αθήνα: Σαββάλας, 2003, σελ. 249-323· Joachim Hirsch, «Φορντισμός και μεταφορντισμός η παρουσία κοινωνική κρίση και οι συνέπειές της», στο Bonefeld W., J. Holloway (επιμ.), *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή*, Αθήνα: Εξάντας, 1993, σελ. 16-50· Χρήστος Λάσκος και Ευκλείδης Τσακαλώτος, *Χωρίς Επιστροφή. Από τον Κέυνς στη Θάτσερ. Καπιταλιστικές Κρίσεις, Κοινωνικές Ανάγκες, Σοσιαλισμός*, Αθήνα, ΚΨΜ, 2011.

[35] Richard Sennett, *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008.

[36] Μπιθυμήτρης, *ο.π.*, σελ. 147-180.

[37] Lanzalaco, *ο.π.*, σελ. 308-309 και Φιλίππα Χατζησταύρου, *Ανταγωνισμός συμφερόντων στην πολιτική: Στρατηγικές ιδιωτικής επιρροής, lobbying και δημόσιο συμφέρον*, Θεσσαλονίκη, Τζιόλας, σελ. 87-129.

πολιτική[38]. Σε αυτό το νέο πλαίσιο διαπραγματεύσεων τα επιχειρηματικά συμφέροντα είναι αυτά που επιβάλλουν την ατζέντα και τη ρητορική τους στην πλαισίωση των δημόσιων προβλημάτων και κατ' επέκταση ο κοινωνικός διάλογος καθίσταται, επί της ουσίας, μια διαδικασία νομιμοποίησης της στρατηγικής του κεφαλαίου και της στρατηγικής του κράτους στην κοινωνία.

Στη συνάφεια αυτή, σε ένα πλαίσιο αποδιάρθρωση των συστημάτων κοινωνικής εκπροσώπησης, οι ΕΕΟ προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες και διαμορφώνουν όρους ανθεκτικότητας και αναπαραγωγής. Όπως έχει υποστηρίξει ο Τράξλερ η διεθνοποίηση των οικονομιών εντείνει τον ανταγωνισμό και ενθαρρύνει την ατομική δράση των επιχειρηματιών έναντι της πρότερης συλλογικής δράσης[39]. Ταυτόχρονα η αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων ακόμα και σε επίπεδο επιχείρησης επιτρέπει στους εργοδότες να επιλέξουν στρατηγικές εξόδου από συλλογικές συμφωνίες[40]. Αυτό σημαίνει λιγότερα κίνητρα συμμετοχής για τους επιχειρηματίες καθώς θέλουν να αποφύγουν την υποχρεωτικότητα μιας γενικής συλλογικής σύμβασης εργασίας. Αυτό μπορεί να οδηγεί σε μείωση αριθμού μελών, σε τάσεις κατακερματισμού όπου δημιουργούνται μικρότερες κλαδικές και περιφερειακές ΕΕΟ που διεκδικούν εξειδικευμένα συμφέροντα και σε ανταγωνισμό από τις μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες είτε χειραγωγούν τις ΕΕΟ είτε ακολουθούν το γνώριμο μονοπάτι της ατομικής άσκησης πίεσης. Πώς απαντούν οι ΕΕΟ σε αυτές τις προσκλήσεις; Προχωρούν σε συγχωνεύσεις για να συμπεριλάβουν μια μεγαλύτερη ευρύτητα συμφερόντων και εφόσον ακόμα παρουσιάζουν ευρύτητα συμφερόντων αναλαμβάνουν περιφερειακές πρωτοβουλίες για να ενσωματώσουν οργανωτικά και επιμέρους συμφέροντα[41]. Εντάσσονται σε υπερεθνικές ΕΕΟ για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τις πιέσεις και τις προκλήσεις της οικονομίας της διεθνοποίησης[42]. Προσπαθούν να εντάξουν στη λειτουργία των οργανώσεών τους και μη μέλη, τα οποία μπορούν να καλύπτουν κάποιες συλλογικές συμβάσεις ή να περιορίσουν τον έλεγχο

[38] Αρανίτου 2012, *ο.π.*

[39] Franz Traxler, 'Employer Associations, Institutions and Economic Change: A Crossnational Comparison', *Industrielle Beziehungen / The German Journal of Industrial Relations*, Jahrg. 11, H. 1/2, 2004, σελ. 42-60.

[40] Philippe Demougin, Leon Gooberman, Marco Hauptmeier και Edmund Heery, 'Employer organisations transformed', *Human Resources Management Journal*, Vol. 29, No. 1, 2019, σελ. 1–16.

[41] *Στο ίδιο·* Traxler 2004, *ο.π.·* Bernd Brandl, και Alex Lehr, 'The strange non-death of employer and business associations: An analysis of their representativeness and activities in Western European countries', *Economic and Industrial Democracy*, Vol. 40, No. 4, 2019, σελ. 932-953.

[42] Lamzalaco, *ο.π.*

των μελών τους, ελαχιστοποιώντας τις κυρώσεις για την άρνηση τήρησης κάποιας συλλογικής σύμβασης[43]. Και εισέρχονται σε μια λογική εμπορευματοποίησης όπου σχεδιάζουν και παρέχουν υπηρεσίες προς μέλη και μη μέλη όπως για παράδειγμα κατάρτιση, συμβουλευτική επιχειρήσεων, διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού, νομική υποστήριξη κλπ[44]. Η εμπορευματοποίηση της λειτουργίας των οργανώσεων παρέχει νέες πηγές χρηματοδότησης και δίνει τη δυνατότητα στις ΕΕΟ να διατηρούν ως έναν βαθμό το οργανωτικό τους στάτους. Και βεβαίως απομειώνει τον εργοδοτικό ρόλο που πρέπει να διαδραματίσουν αν και οπουδήποτε υπήρξε ισχυρή παράδοση κορπορατισμού αυτός ο ρόλος παρέμενε ισχυρός στις επιδιώξεις των ΕΕΟ[45]. Υπό μία έννοια, βέβαια, οι υπηρεσίες μπορεί να αποτελέσουν και έναν τρίτο ρόλο για τις ΕΕΟ, που θα διαφοροποιείται από τον επιχειρηματικό και τον εργοδοτικό και ενδεχομένως να δημιουργεί και νέους τύπους οργανώσεων. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, οι ΕΕΟ είναι σε καλύτερη θέση από τα εργατικά συνδικάτα: έχουν υψηλότερη οργανωτική πυκνότητα (μέλη/αριθμός επιχειρήσεων), περισσότερο ευέλικτες και προσαρμοστικές οργανωτικές δομές και υπέρτερη θέση των συμφερόντων που εκπροσωπούν στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα[46]. Προφανώς αυτό ισχύει περισσότερο για τις οργανώσεις των μεγάλων επιχειρήσεων, καθώς οι οργανώσεις των μικρομεσαίων επιχειρήσεων τείνουν να βρίσκονται εγγύτερα στα οργανωτικά μοντέλα των συνδικάτων, εξακολουθώντας ωστόσο να βρίσκονται σε καλύτερη θέση από τα τελευταία.

[43] Franz Traxler, 'Employers and employer organisations: the case of governability', *Industrial Relations Journal*, Vol. 30, No. 4, 1999, σελ. 345-354· Demougin, Gooberman κ.α., *ο.π.*

[44] Demougin, Gooberman κ.α., *ο.π.*· Traxler 2004, *ο.π.*· Philippe C. Schmitter και Wofgang Streeck, 'The Organization of Business Interests: Studying the Associative Action of Business in Advanced Industrial Societies' *MPIfG Discussion Paper*, (99/1), 1999· Brandl και Lehr, *ο.π.*

[45] Traxler 1999, *ο.π.*

[46] Brabdl και Lehr, *ο.π.*· Franz Traxler, 'Business associations and labor unions in comparison: theoretical perspectives and empirical findings on social class, collective action and associational organizability', *British Journal of Sociology*, Vol. 44, No. 4, 1993, σελ. 673–691.

1.3 Συλλογική δράση και οργάνωση των επιχειρηματικών και εργοδοτικών συμφερόντων

Όλα τα παραπάνω μας υποχρεώνουν να προσεγγίσουμε εκ νέου το ζήτημα του τι σημαίνει εν τέλει ένα επιχειρηματικό συμφέρον, εάν μπορεί να εμφανιστεί με έναν ενιαίο τρόπο και εάν μπορεί να παράξει μια κάποιου τύπου συλλογική ταξική συνείδηση. Στον πιο στοιχειώδη ορισμό, στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας, ο καπιταλιστής/αστός/επιχειρηματίας είναι αυτός που κατέχει μέσα παραγωγής και κεφάλαιο και ως εκ τούτου διαφοροποιείται από τον εργάτη ο οποίος διαθέτει μόνο την εργατική του δύναμη στην αγορά εργασίας[47]. Η κατοχή μέσων παραγωγής σήμαινε ότι η επιχειρηματική τάξη αποτελεί μια μειοψηφία εντός της κοινωνίας, καθώς η πλειονότητα αποτελείται από εργαζομένους που επιβιώνουν μέσα από συμβάσεις και σχέσεις μισθωτής εργασίας. Ενδιαμέσως, υπάρχουν μεσαίες τάξεις παραδοσιακών και νέων μικροαστικών στρωμάτων, οι οποίες είναι είτε αυτοαπασχολούμενες (ελεύθεροι επαγγελματίες τεχνίτες, επιστήμονες και έμποροι) είτε βασίζονται σε οικογενειακές επιχειρήσεις ή επιχειρήσεις πολύ μικρού αριθμού εργαζομένων (βιοτέχνες, έμποροι και επαγγελματίες). Ο ενδιάμεσος χώρος των μεσαίων τάξεων ή στρωμάτων μπορεί να επεκτείνει υπό προϋποθέσεις το εύρος των επιχειρηματικών συμφερόντων – αφού κι ένας αυτοαπασχολούμενος μπορεί να αυτοπροσδιορίζεται ως επιχειρηματίας ιδίως σε περιόδους ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας – αλλά μπορεί και να τον περιορίζει όταν σε περιόδους κρίσης τμήματα των μεσαίων τάξεων μπορούν να βιώνουν συνθήκες φτωχοποίησης. Αν δεχτούμε αυτό που είπαμε και πιο πάνω ότι ένα συλλογικό συμφέρον διαμορφώνεται υλικά στο πεδίο των κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων, τότε η ετερότητα είναι εγγενής καθώς εκ των πραγμάτων τα επιχειρηματικά συμφέροντα στη νεωτερικότητα εμφανίζονται κατακερματισμένα και υπό μία έννοια, ο μόνος παράγοντας που προσπαθεί να επιτύχει την ενότητά τους σε μια λογική μακροπρόθεσμης επιβίωσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής είναι το (καπιταλιστικό) κράτος.

Γνωρίζουμε, επίσης, πολύ καλά ότι οι οικονομίες της ελεύθερης αγοράς είναι οικονομίες ανταγωνισμού και ο καπιταλισμός ένα οικονομικό σύστημα υπό τη διαρκή αίρεση της λεγόμενης «δημιουργικής καταστροφής»[48]. Το κεφάλαιο σαν μορφή που

[47] Ανδρέας Ν. Λύτρας, *Οι αστοί και ο κόσμος τους*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2024.

[48] Με την έννοια «δημιουργική καταστροφή» ο Τζ. Σουμπέτερ περιέγραφε και ανέλυε την τάση του καπιταλισμού να ανανεώνεται σε στιγμές κρίσης μέσα από την καταστροφή μέρους του κεφαλαίου υπό

χαρακτηρίζει το κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα εξακολουθεί να υφίσταται, ωστόσο μέσα από αλλεπάλληλες κρίσεις διαμορφώνονταν διαχρονικά διαφορετικές συνθήκες στις αγορές. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι δυνατόν να συγκρούονται μεγάλες με μικρές επιχειρήσεις, μερίδες του κεφαλαίου προσδεμένες με παραδοσιακούς τομείς της οικονομίας με επιχειρήσεις καινοτομικής αιχμής, συμφέροντα εθνικής εμβέλειας με περιφερειακά συμφέροντα ή με συμφέροντα που επωφελούνται από τις διαδικασίες διεθνοποίησης, συμφέροντα ιδιωτικών επιχειρήσεων με επιχειρήσεων του δημόσιου τομέα, ακόμα και οι επιχειρήσεις του ιδίου κλάδου, ειδικά οι μικρότερες, βρίσκονται σε ανταγωνισμό μεταξύ τους[49]. Πώς προκύπτει, συνεπώς, μια επιχειρούμενη ενότητα των επιχειρηματικών συμφερόντων; Προφανώς μέσα από τη συλλογική οργάνωση και μέσα από τη θεσμική ενθάρρυνση του κράτους[50]. Οποτεδήποτε προκύπτουν από την πλευρά της εργατικής τάξης κινήσεις που απειλούν το status quo μιας καπιταλιστικής οικονομίας, διαμέσου των εργατικών συνδικάτων, τότε τα επιχειρηματικά συμφέροντα εντοπίζουν κοινούς τόπους, αναπτύσσουν μια κοινή συλλογική δράση και επιχειρούν να επιβάλουν στο κράτος τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται κάθε φορά τα συμφέροντά τους.

Η πλουραλιστική προσέγγιση στις κοινωνικές επιστήμες[51] αντιλαμβάνεται τη συγκρότηση των ΕΕΟ ως μια φυσική εξέλιξη του σχηματισμού πολλαπλών συμφερόντων στο επίπεδο της κοινωνίας. Δεν αντιλαμβάνεται ως πρόβλημα την ενότητα των συμφερόντων, κυρίως γιατί βλέπει την κοινωνία ως μια πολλαπλότητα συμφερόντων και ομάδων, στις οποίες εντάσσονται τα άτομα και τις κοινωνικές σχέσεις ως έναν ανταγωνισμό ομάδων που προσπαθούν να διαμορφώσουν τον τρόπο με τον οποίο γίνονται κατανοητά τα δημόσια προβλήματα στη δημόσια σφαίρα. Αυτός ο ανταγωνισμός δεν σημαίνει πόλωση, αλλά οδηγεί σε μία ισορροπία ανάμεσα στα αντιμαχόμενα συμφέροντα και σε συναινετικές αποφάσεις τις οποίες νομιμοποιεί το

την καθοδήγηση πρωτοπόρων και ξεχωριστών επιχειρηματιών οι οποίοι ωθούσαν τη διαδικασία της ανανέωσης. Βλ. Joseph A. Schumpeter, *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006, σελ. 95-101.

[49] Μαυρογορδάτος 2001, *ο.π.*

[50] Βλ. για παράδειγμα την πρόσφατη εξαιρετική ιστορική μελέτη της Vilja Hulden για την αντιπαράθεση των Αμερικανών εργοδοτών με τα εργατικά συνδικάτα στην περίοδο πριν από το New Deal. Vilja Hulden, *The Bosses Union: How Employers Organized to Fight Labor before the New Deal*, Urbana, University of Illinois Press, 2023.

[51] Robert A. Dahl, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, New Haven, Λονδίνο, Yale University Press, 1961· John S. Dryzek and Patrick Dunleavy, *Theories of the Democratic State*, Basingstoke, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2009, σελ. 35-56.

κράτος. Με βάση αυτήν την αντίληψη, τα επιχειρηματικά συμφέροντα βρίσκονται σε μια φαινομενική ισοτιμία με τα άλλα συμφέροντα, συνάπτουν συμμαχίες στο πλαίσιο του ανταγωνισμού και κινούνται αυτόνομα προς το κράτος. Μικροί και μεγάλοι επιχειρηματίες μπορούν να συνυπάρξουν ως διακριτές ομάδες στον αστερισμό των επιχειρηματικών συμφερόντων μέχρι να βρεθούν θεματικές πολιτικής που θα τροφοδοτούν τον ανταγωνισμό μεταξύ τους. Η ετερότητα, ωστόσο, των συμφερόντων εντάσσεται σε μια πλουραλιστική κοινωνία που κυβερνάται από συστήματα πολυαρχίας.

Από την άλλη πλευρά, η προσέγγιση του Μανκούρ Όλσον[52] για τη συλλογική δράση αντλεί από τα παραδείγματα των θεωριών των ελίτ και της ορθολογικής δράσης. Βάση της κοινωνικής δυναμικής είναι το συμφέρον του εκάστοτε ορθολογικά δρώντος ατόμου, το οποίο ορίζεται στη βάση του ατομικού υπολογισμού του μέγιστου δυνατού οφέλους και της ελάχιστης δυνατής ζημίας. Στη συνάφεια αυτή η συλλογική δράση μιας ομάδας γύρω από ένα συλλογικό συμφέρον καθίσταται δυσχερής διότι υπάρχει το δίλημμα του «λαθρεπιβάτη» (free rider): η πλειονότητα των ενδιαφερομένων δεν έχει κίνητρο να ενταχθεί στη συλλογική δράση τη διεκδίκηση ενός αγαθού γιατί θεωρεί ότι μπορεί να επωφεληθεί από το κέρδος αυτής (μέγιστο όφελος) χωρίς να εμπλακεί στη διαδικασία της (ελάχιστη ζημία). Αυτό τι σημαίνει για την ομάδα; Ότι μπορεί να λειτουργεί καλύτερα και να είναι περισσότερο αποτελεσματική με μια ελίτ ειδικών που βασίζεται περισσότερο στην ειδημοσύνη ή την οικονομική της επιφάνεια. Αντιθέτως η μαζική στρατολόγηση απαιτεί από την πλευρά της ιθύνουσας ομάδας της οργάνωσης την παροχή κάποιων επιλεκτικών κινήτρων (για παράδειγμα για ένα συνδικάτο η υποχρεωτική κάλυψη από μια σύμβαση εργασίας που θα συναφθεί με κάποιον εργοδότη μόνο για τα μέλη του) στα δυνητικά μέλη που θα εξισορροπήσουν τους ατομικούς υπολογισμούς κόστους και οφέλους. Στους επιχειρηματίες η επιλογή του «λαθρεπιβάτη» είναι πιο πιθανή για τις πιο μεγάλες επιχειρήσεις, καθώς αυτές διαθέτουν τη δυνατότητα της ατομικής διαπραγμάτευσης και λιγότερο πιθανή για τις μικρότερες επιχειρήσεις, οι οποίες επιδιώκουν συλλογικές συμβάσεις για να διαχειριστούν τον ανταγωνισμό των μεγαλύτερων επιχειρήσεων[53]. Σίγουρα, όμως, οι

[52] Mancur Olson, *Η λογική της συλλογικής δράσης: Δημόσια αγαθά και η θεωρία των ομάδων*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1991.
[53] Traxler 1999, *ο.π.*

ΕΕΟ εμφανίζουν εντονότερη τάση για να έχουν μια ελιτίστικη δομή, ειδικά όσες συσπειρώνουν κυρίως μεγάλες επιχειρήσεις[54].

Η μαρξιστική προσέγγιση[55] δίνει έμφαση στις ταξικές αντιθέσεις και στο πως ένα σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης περικλείει τη δυναμική της ταξικής πάλης αλλά και τις στρατηγικές διατήρησης ή αμφισβήτησης της ταξικής κυριαρχίας. Το καπιταλιστικό κράτος ως φορέας διασφάλισης της ταξικής κυριαρχίας - της κυριαρχίας δηλαδή του κεφαλαίου πάνω στην εργασία – λειτουργεί προληπτικά σαν συλλογικός καπιταλιστής, όταν ειδικά δεν έχει ωριμάσει η αντίληψη περί κοινής συλλογικής δράσης των εργοδοτών, για να διαμορφώσει όρους για την ενότητα δράσης των δυνάμεων του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, το κράτος το οποίο δημιουργεί τις αναγκαίες υλικές και ιδεολογικές υποδομές για την ανάπτυξη των οικονομικών της αγοράς, είναι και αυτό που εγγυάται και τη διατήρηση της ταξικής συνείδησης ανάμεσα στις δυνάμεις των εργοδοτών. Εδώ ιδιαίτερα επιδραστική είναι και η κλασική μελέτη των Όφε και Βίζενταλ[56] για τις δύο λογικές της συλλογικής δράσης στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Υποστηρίζουν ότι πέραν των όποιων οργανωτικών ομοιοτήτων που μπορεί να παρουσιάζουν ΕΕΟ και εργατικά συνδικάτα διαφοροποιούνται ως προς τα εμπόδια που έχουν να αντιμετωπίσουν για την ανάληψη συλλογικής δράσης. Οι δυνάμεις του κεφαλαίου έχουν να αντιμετωπίσουν ένα απαρέγκλιτα περισσότερο ευνοϊκό πλαίσιο. Καταρχάς, εντός του γενικότερου καπιταλιστικού πλαισίου, οι καπιταλιστές δρουν πιο ενιαία – παρά τις εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις – καθώς το επιχειρηματικό συμφέρον είναι πιο σαφές και καλύτερα μετρήσιμο. Η δε ισχύς του κεφαλαίου και η καταλυτική επιρροή του στο κράτος περιορίζει την έκταση της συλλογικής δράσης, την αναγκαιότητα μαζικής συμμετοχής των μελών των ΕΕΟ και ευνοεί για την προώθηση των επιχειρηματικών/εργοδοτικών σκοπών την ανάπτυξη κατηρτισμένων ελίτ στις κορυφές των οργανώσεων. Πρακτικά το κεφάλαιο αυτό που κάνει είναι να συγκροτεί οργανωτικά δίκτυα (άτυπα δίκτυα καπιταλιστών, μετοχικές εταιρείες, ΕΕΟ) για να προστατεύσει τα συμφέροντά του και για να αποτρέψει ή έστω να περιορίσει την ικανότητα της εργασίας να οργανωθεί.

[54] Για τις θεωρίες των ελίτ βλ. επίσης Γεράσιμος Κάρουλας, *Πολιτικές Ελίτ και Εξουσία: Από την κλασική Ιταλική Σχολή στις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Προπομπός, 2022.
[55] Dryzek και Dunleavy, ο.π., σελ 79-99· Hay, *ο.π.*
[56] Offe και Wiesenthal, *ο.π.*

Σε μια παρεμφερή λογική – ωστόσο όχι νεομαρξιστική – ο Τράξλερ[57] θεωρεί ότι οι ΕΕΟ ακριβώς επειδή βασίζονται στην προάσπιση του γενικού συμφέροντος του κεφαλαίου μπορούν να προσελκύουν ευκολότερα μέλη και να έχουν πρόσβαση σε περισσότερους πόρους. Επιπλέον, ακόμα και σε περιπτώσεις προώθησης κι ενός κλαδικού συμφέροντος οι επιχειρηματίες του κλάδου έχουν συγκεκριμένη γνώση του περιεχομένου και του τρόπου μιας διεκδίκησης. Ωστόσο, επειδή οι επιχειρηματίες είναι οι κατεξοχήν εκφραστές και της ιδέας της ελεύθερης αγοράς και του ατομικισμού είναι περισσότεροι εχθρικοί απέναντι σε συλλογικές εκφράσεις και άρα στη λογική δημιουργίας συλλογικών οργανώσεων. Και οι ΕΕΟ επίσης είναι περισσότερο εξαρτημένες για την επιβίωσή τους από εξωτερικές πηγές (επιχειρήσεις, δημόσιοι πόροι) και άρα κινδυνεύουν με περιορισμένη εσωτερική συνοχή και ρευστοποίηση μελών. Τα μέλη των ΕΕΟ, εν προκειμένω, είναι ισχυρότερα από τις ίδιες τις οργανώσεις, ιδίως όταν μιλάμε για μεγάλες επιχειρήσεις. Όλα αυτά, βέβαια, οριοθετούνται και από το θεσμικό πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων, αλλά και της ρύθμισης της οικονομικής δραστηριότητας. Διαφορετικά μοντέλα καπιταλισμού και κορπορατισμού καθορίζουν και τα διαφορετικά περιθώρια συλλογικής δράσης και επιβίωσης για τις ΕΕΟ.

Η ιστορικοθεσμική προσέγγιση των Σμίτερ και Στρεκ[58] διαπιστώνει ότι οι ΕΕΟ έχουν να αντιμετωπίσουν τέσσερα προβλήματα στη συλλογική τους δράση: α) πώς να προσελκύσουν και να διατηρήσουν τα μέλη τους· β) πώς να συνθέσουν τα επιμέρους και συγκρουσιακά επιχειρηματικά συμφέροντα για να επιτύχουν την καλύτερη δυνατή εκπροσώπηση· γ) πώς να επιβάλουν τη συμμόρφωση των μελών τους στις συλλογικές αποφάσεις· και δ) πώς να λαμβάνουν αποτελεσματικές και συλλογικά νομιμοποιημένες αποφάσεις. Βάσει αυτών των προβλημάτων συλλογικής δράσης και οργάνωσης προκύπτουν διαφορετικές εκδοχές ΕΕΟ. Μια πλατιά βάση μελών σημαίνει καλύτερη νομιμοποίηση των επιλογών της ηγεσίας, ενώ μια στενή βάση μελών επιτρέπει καλύτερο έλεγχο του ενδοοργανωτικού πεδίου από την ηγεσία. Η ετερογένεια των υπό εκπροσώπηση συμφερόντων σημαίνει για την ηγεσία μιας ΕΕΟ μια ισχυρότερη αξίωση εκπροσώπησης στη δημόσια σφαίρα, ενώ η ενοποίηση και το στένεμα των συμφερόντων δίνει μεγαλύτερη συνοχή στη λειτουργία της εκπροσώπησης. Η χαλαρή πειθαρχία στο εσωτερικό μιας μιας οργάνωσης σημαίνει περισσότερη αστάθεια στην

[57] Traxler 1993*, ο.π.*
[58] Schmitter και Streeck, *ο.π.*

αναπαραγωγή της τελευταίας, ενώ η πιο αυστηρή πειθαρχία μπορεί να λειτουργεί ως κίνητρο εξόδου μελών. Τέλος, η θέσπιση δημοκρατικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων (από συνελεύσεις ή δημοψηφίσματα) ενισχύει μεν τη συμπερίληψη των μελών αλλά είναι πιο χρονοβόρα ειδικά σε στιγμές που απαιτούνται ταχείες αντιδράσεις από την οργάνωση, ενώ η συγκέντρωση των αποφάσεων σε έναν στενό τεχνοκρατικό πυρήνα ενδυναμώνει την αποφασιστική δράση, αλλά απομειώνει τη δημοκρατική νομιμοποίηση.

Βέβαια, ο καπιταλισμός ως οικονομικό σύστημα ελεύθερης αγοράς εμφανίζεται αδυσώπητος ως προς τη σημαντικότητα των συμφερόντων σχεδόν από τις απαρχές του, όπου λόγω της αναγκαιότητας της συσσώρευσης που διαφοροποιεί τη βιομηχανική αστική τάξη στον καπιταλισμό από την προκαπιταλιστική αστική τάξη των εμπόρων. Ο οικονομικά ισχυρότερος υπερφαλαγγίζει τον λιγότερο ισχυρό σε μια τάση μονοπωλιακής ή ολιγοπωλιακής συγκέντρωσης, εφόσον απουσιάζει πλήρως η οποιαδήποτε ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και η προσπάθεια από το κράτος να εισάγει νομοθετικές παρεμβάσεις προς την κατεύθυνση του ανοίγματος του ανταγωνισμού. Τις τελευταίες δεκαετίες, άλλωστε, παρατηρείται η συγκέντρωση πλούτου σε ολίγους μέσω συγχωνεύσεων και εξαγορών[59], η δημιουργία μεγάλων εταιρειών που βασίζονται σε ψηφιακά μέσα, προϊόντα και υπηρεσίες με τεράστια κερδοφορία[60] και η επιταχυνόμενη κινητικότητα του – χρηματοπιστωτικού κυρίως - κεφαλαίου όχι μόνο από χώρα σε χώρα αλλά και από ήπειρο σε ήπειρο. Στο πλαίσιο αυτού του συσχετισμού δυνάμεων πράγματι η οργάνωση, ιδίως για τους μικρούς και μεσαίους επιχειρηματίες, αποτελεί υπό μία έννοια μονόδρομο για τις λιγότερο ισχυρές επιχειρήσεις, καθώς με αυτόν τρόπο αποκτούν μια πιο διευρυμένη και ορατή επιρροή στο σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης, τουλάχιστον της χώρας τους. Και αυτού του είδους η εξειδίκευση είτε αφορά το μέγεθος της επιχείρησης είτε αφορά τον κλάδο επιτρέπει στις ΕΕΟ των μικρομεσαίων να διατηρούν μια σχετική εσωτερική συνοχή που διασφαλίζει και την ανθεκτικότητά τους ως οργανώσεων του συστήματος κοινωνικής εκπροσώπησης[61]. Αν για τις οργανώσεις των εργαζομένων η ενότητα δράσης αποτελεί κρίσιμη παράμετρο για την εκπλήρωση του διεκδικητικού τους ρόλου, για τις ΕΕΟ η εξειδίκευση τις καθιστά καλύτερους διαπραγματευτές τόσο με το

[59] Thomas Piketty, *Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 2014.
[60] Νίκος Σμυρναίος, *Το ολιγοπώλιο του διαδικτύου*, Αθήνα, Advanced Media Institute/Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2018.
[61] Demougin, Gooberman κ.α., *ο.π.*.

κράτος όσο και με τα συνδικάτα. Υπ' αυτήν την έννοια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η κρίση των συνδικάτων ενδυναμώνει τις ΕΕΟ, αν και από το 1970 μπορούμε να μιλάμε και για κρίση κοινωνικών υποκειμένων γενικά, ειδικά όσων συνδέονται με τη Χρυσή Τριακονταετία του καπιταλισμού που περιλαμβάνει αναπόφευκτα και τις οργανώσεις των επιχειρηματιών, οι οποίες, ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, επιδεικνύουν μια αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα (κυρίως αυτές που εκπροσωπούν τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις).

Η μελέτη των ΕΕΟ σημαίνει *καταρχήν* τη μελέτη των συγκεκριμένων ομάδων της κοινωνίας των πολιτών ως *οργανώσεων*. Και μάλιστα οργανώσεων που είναι ενταγμένες σε ένα δίκτυο ή ακόμα καλύτερα σε ένα οικοσύστημα οργανώσεων που έχουν καθοριστική συμβολή στην οικονομική και κοινωνική αναπαραγωγή των χωρών τους. Πρόκειται, επίσης, για *πολιτικές οργανώσεις* στον βαθμό που εκπληρώνουν συγκεκριμένους πολιτικούς ρόλους στα πολιτικά συστήματα – η περίφημη άρθρωση των επιχειρηματικών συμφερόντων – αλλά και ως τμήματα του πολιτικοθεσμικού συστήματος διαμέσου της αλληλεπίδρασης με το κράτος. Σίγουρα είναι *κοινωνικές οργανώσεις*, καθώς συγκροτούνται στη βάση έκφρασης και εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων και κοινωνικών κατηγοριών με διακριτική επαγγελματική ταυτότητα και κοινωνικοπολιτισμικές αναφορές που θεμελιώνουν μία συλλογική συνείδηση. Τέλος είναι *οικονομικές οργανώσεις* που αποτελούνται από οικονομικούς δρώντες των φιλελεύθερων οικονομιών που φέρουν τις οργανωτικές πρακτικές των επιχειρήσεών τους, την ιδεολογία τους, την εμπειρία τους που συγκροτεί πλαίσια θέσεων και διεκδικήσεων και τέλος τη δυναμική των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων που συνάπτουν με άλλα οικονομικά υποκείμενα. Ως εκ τούτου, η κοινωνιολογία των οργανώσεων παρέχει συγκεκριμένες προσεγγίσεις που μας βοηθούν να συζητήσουμε κατανοήσουμε την προβληματική γύρω από την οργανωτική συγκρότηση των ΕΕΟ.

Η θεσμική παράδοση[62] στην κοινωνιολογία των οργανώσεων εξηγεί πώς μια κυρίαρχη και επικρατούσα θεσμική συγκρότηση, που περιλαμβάνει κανονιστικά πλαίσια ή νόρμες, καθορίζει τόσο τη μορφή της οργάνωσης όσο και τις στοχοθετήσεις των ΕΕΟ. Στο πλαίσιο αυτό, το κράτος – ως η επικρατούσα θεσμική οργάνωση στις

[62] William Richard Scott, *Institutions and Organizations: Ideas, Interests, and Identities*, Thousand Oaks, CA, Sage, 2014· Paul J. DiMaggio και Walter W. Powell, 'The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields', *American Sociological Review*, Vol. 48, No. 2, 1983, σελ. 147-160· Mark C. Suchman, 'Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches', *The Academy of Management Review*, Vol. 20, No. 3, 1995, σελ. 571-610.

νεωτερικές κοινωνίες – διαμορφώνει νομικά πλαίσια που οριοθετούν τη δράση των ομάδων, όπως π.χ. ο ν. 1712/1987 ή η σχετική εργατική νομοθεσία, και θεσμοθετεί συστήματα συλλογικών διαπραγματεύσεων. Η εκάστοτε ΕΕΟ εντάσσεται σε μια θεσμική τάξη για λόγους νομιμοποίησης της θέσης και της παρουσίας της στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα σε συνάφεια πάντοτε με την ανάπτυξη της οργανωμένης εργασίας. Αποδέχεται, για παράδειγμα, το αστικό δίκαιο ή το δίκαιο των εργασιακών σχέσεων και επιθυμεί να παρουσιάζεται ως υπεύθυνος εταίρος στις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας ακόμα και εάν αντιπαλεύει τις διεκδικήσεις της εργασίας, καθώς θέλει να δείχνει ότι η οπτική του κεφαλαίου είναι ωφέλιμη για το σύνολο ρητής κοινωνίας και όχι μόνο για τους καπιταλιστές. Αυτό, βέβαια, εξαρτάται τόσο από το μέγεθος των επιχειρήσεων που εκπροσωπεί η ΕΕΟ (π.χ. μια ΕΕΟ μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων είναι πιο ευάλωτη στην πίεση για ενσωμάτωση στη θεσμική τάξη από ό,τι μία μεγαλύτερων επιχειρήσεων), όσο και από τη διαπραγματευτική ισχύ του κεφαλαίου σε κοινωνίες ελεύθερων αγορών. Η κεντρικότητα της κρατικής οργάνωσης αλλά και της κρατικής στρατηγικής δείχνει ότι η ενσωμάτωση των ΕΕΟ στη θεσμική τάξη είναι μια αναπόφευκτη συνέπεια της πολυπλοκότητας των νεωτερικών κοινωνιών για τη διαχείριση και τον συντονισμό της οποίας είναι απαραίτητη η ύπαρξη του κράτους.

Αν το ζήτημα εξεταστεί από την οπτική της συλλογικής δράσης[63] (βλ. και παραπάνω) – δηλαδή της συνεργασίας ή του συντονισμού ανάμεσα σε κοινωνικά υποκείμενα – τότε η μορφή μιας ΕΕΟ εξυπηρετεί τις ανάγκες ενός συγκεκριμένου μοντέλου συλλογικής δράσης ή καλύτερα ενός συγκεκριμένου τρόπου με τον οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα υπό το βάρος κάποιας ισχυρής αναγκαιότητας εσωτερικής ή εξωτερικής επιλέγουν να βρουν κοινούς οργανωτικούς τόπους για να πραγματώσουν μέσα από ένα συγκεκριμένο ρεπερτόριο δράσης ένα συλλογικά αποφασισμένο σχέδιο συνεργασίας ή συντονισμού ή κοινής εμπλοκής. Όλο αυτό ανάγεται σε ένα θεμελιακό ερώτημα: με ποια μέσα υλικά και μη υλικά εξ αντικειμένου ανταγωνιστικά μεταξύ τους υποκείμενα βρίσκουν ένα modus operandi για να ενταχθούν συλλογικά σε ένα υπό διαμόρφωση σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης και να επηρεάσουν τους συσχετισμούς στο εσωτερικό του; Μια επιχείρηση εντάσσεται σε μια ΕΕΟ για να διαχειριστεί εξαρτήσεις και περιορισμούς στη λειτουργία και τη δράση της που δεν

[63] Olson, *ο.π.*· Jeffrey Pfeffer και Gerald R. Salancik, *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*, Νέα Υόρκη: Harper & Row, 1978.

μπορεί να ελέγξει ή να διαπραγματευτεί από μόνη της – π.χ. το πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς, τη ζήτηση στην αγορά εργασίας, τον βαθμό συγκέντρωσης στον κλάδο ή τον κρατικό παρεμβατισμό. Εξαρτάται, δηλαδή, η μακροημέρευσή της από εξωτερικούς πόρους που παρέχονται από άλλες (συχνά ισχυρότερες) οργανώσεις και επί της ουσίας μέσω της συλλογικής δράσης στο πλαίσιο μιας ΕΕΟ, μειώνεται το κόστος διαχείρισης αυτών των εξαρτήσεων. Αν προσεγγίσουμε το ίδιο ζήτημα από την πλευρά της θεωρίας των κοινωνικών δικτύων[64], τότε βασική μεταβλητή της οργανωτικής συγκρότησης γίνεται η κοινωνική εμπιστοσύνη και οι δεσμοί που συνέχουν τις επιχειρηματικές κοινότητες. Σε κλαδικό ή τοπικό επίπεδο, για παράδειγμα, διαμορφώνονται διαμέσου αλληλεπίδρασης σχέσεις ανάμεσα στους επιχειρηματικούς δρώντες που καθιστούν τον συντονισμό μέσω μιας ΕΕΟ μια έκφραση κοινωνικής αλληλεγγύης ανάμεσα σε ομονοούντα υποκείμενα. Αυτό στην ελληνική εμπειρική πραγματικότητα είναι ιδιαίτερα εμφανές στους τοπικούς εμπορικούς συλλόγους, οι οποίοι συχνά αποτελούσαν (και αποτελούν) τόπους συνύπαρξης «συναδέλφων» περισσότερο παρά ανταγωνιστών. Εδώ μπορεί να εισαχθεί και η διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου[65], ως προϋπόθεση μιας ισχυρής δημοκρατικής λειτουργίας σε μια κοινωνία.

Η προσέγγιση που εστιάζει στην εσωτερική λειτουργία μιας οργάνωσης[66] και ιδιαίτερα στους εσωτερικούς συσχετισμούς ισχύος, υποδηλώνει ότι οι εσωτερικές εξελίξεις καθορίζουν τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και τις στρατηγικές των οργανώσεων. Το εσωτερικό πεδίο σε αυτήν την προσέγγιση δε νοείται ως ένα «μαύρο κουτί» που δεν επηρεάζει τις επιλογές της οργάνωσης ή δεν μας χρησιμεύει για να τις αναλύσουμε, αλλά ως ένα εγγενώς ετερογενές πεδίο στο οποίο εγγράφεται η πολλαπλότητα των συμφερόντων που εκπροσωπεί μια οργάνωση. Άρα η οργάνωση δεν θεωρείται μια ενιαία οντότητα αλλά ένα συγκρουσιακό πεδίο στο οποίο διαμορφώνονται συμβιβασμοί, ισορροπίες ισχύος, εσωτερικές ομαδοποιήσεις, αλλά και αντιθέσεις που μπορεί δυνητικά να οδηγήσουν και σε διάσπαση της οργάνωσης. Το ζήτημα εδώ σχετίζεται με την ενδοοργανωτική δημοκρατία και τις σχέσεις ανάμεσα

[64] Mark Granovetter, 'Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness', *American Journal of Sociology*, Vol. 91, No. 3, 1985, σελ. 481–510.

[65] Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Νέα Υόρκη, Simon & Schuster, 2000.

[66] Michel Crozier, *The bureaucratic phenomenon*, Σικάγο, Chicago University Press, 1964· Robert Michels, *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, Αθήνα, Γνώση, 1997· Schmitter και Streeck, ο.π.· Wolfgang Streeck και Philippe C. Schmitter, 'Community, Market, State- and Associations? The Prospective Contribution of Interest Governance to Social Order', *European Sociological Review*, Vol. 1, No. 2, 1985, σελ. 119-138· Offe και Wiesenthal, *ο.π.*.

στα διαφορετικά μέρη της οργάνωσης. Πώς επηρεάζει η όποια ιεραρχική εσωτερική δομή τη διαδικασία λήψης αποφάσεων; Ποια είναι τα κριτήρια διαμόρφωσης των εσωτερικών συσχετισμών ισχύος σε μια οργάνωση; Είναι πολιτικά κριτήρια όπου λαμβάνουν τη μορφή πλειοψηφιών που ελέγχουν τη λειτουργία της οργάνωσης και μειοψηφιών που προσπαθούν να αποδομήσουν τις επιλογές της πλειοψηφίας; Ή είναι οικονομικά που στην περίπτωση των ΕΕΟ σχετίζονται με την οικονομική ισχύ ή και το μέγεθος των επιχειρήσεων-μελών; Αφορούν το στάτους και τον ρόλο της ηγεσίας, όπου είτε μπορεί να υπάρχει μια χαρισματική προσωπικότητα που διασφαλίζει τη συνοχή της οργάνωσης ή μια συλλογική ηγεσία που ελέγχει το εσωτερικό πεδίο διαμέσου της κατανομής επιλεκτικών κινήτρων; Επιπλέον, τίθεται και το ζήτημα της γραφειοκρατικοποίησης της οργάνωσης όσο διευρύνεται η επιρροή της ή ακόμα και της δημιουργίας μιας ολιγαρχίας στελεχών που διασφαλίζουν τη συνέχειά της. Η εσωτερική πολιτική μιας οργάνωσης αποκαλύπτει αντιθέσεις που επηρεάζουν τις στρατηγικές επιλογές της, αλλά και το πώς αυτές οι αντιθέσεις αλληλεπιδρούν με και διαμορφώνονται από τη δομή της, με την έννοια ότι μοντέλο οργανωτικής δομής π.χ. με συλλογικά όργανα ή ένα εκλογικό σύστημα μπορούν να διαμορφώσουν και τους όρους του εσωτερικού ανταγωνισμού. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των νόμων 1264/1982 (για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος) και 1712/1987, η θεσμοθέτηση της απλής αναλογικής για τις εσωτερικές αρχαιρεσίες παγίωσε τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε παρατάξεις με ευθυγράμμιση προς συγκεκριμένες κομματικές οργανώσεις.

Σε ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης, η οργάνωση μπορεί να εξετάζεται και μέσα από την αλληλεπίδρασή της με το εξωτερικό της περιβάλλον[67], όπου πλέον τίθενται ερωτήματα προσαρμογής της σε εξωτερικές επιδράσεις ή ακόμα και αλλαγής της σε μια μεσοπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη κλίμακα. Η προσαρμογή υποκρύπτει και μια αντίληψη περί ενδεχομενικότητας στην ανάπτυξη μιας τροχιάς οργανωτικής συγκρότησης, όπου κοινωνικά χαρακτηριστικά, στοιχεία κουλτούρας ή αλλαγές στο πεδίο της οικονομίας αναπροσανατολίζουν ή θέτουν συγκεκριμένα όρια στην οργανωτική συγκρότηση των ΕΕΟ. Οι οργανώσεις μπορεί να προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες γιατί είναι προϊόντα του περιβάλλοντός τους, αλλά ταυτόχρονα έχουν ως στόχο να επιβιώσουν σε μακροχρόνιο ορίζοντα. Σε μια τέτοια

[67] Kathleen Thelen, *Varieties of Liberalization and the New Politics of Social Solidarity*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2014·Traxler 2004, *ο.π.*

λογική, οι οργανώσεις μπορεί να αλλάξουν για να αναπαραχθούν. Ωστόσο, η όποια στρατηγική προσαρμογής δεν είναι αποτέλεσμα του βολονταρισμού των δρώντων μιας οργάνωσης, αλλά απάντηση σε εξωτερικές περιβαλλοντικές πιέσεις. Το εξωτερικό περιβάλλον μπορεί να περιλαμβάνει και άλλες οργανώσεις, οι οποίες με τη σειρά τους προσαρμόζονται ή αλλάζουν και επιδρούν στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί μια ΕΕΟ. Το παράδειγμα της ανάπτυξης των εργατικών συνδικάτων που τροφοδότησε σε μια φάση εδραίωσης της βιομηχανικής κοινωνίας τον εργοδοτικό ρόλο στις ΕΕΟ είναι ενδεικτικό.

Τέλος, από μια νεοθεσμική σκοπιά[68], μια ΕΕΟ δεν είναι απλώς μια δομή συλλογικών οργάνων, διαδικασιών και δρώντων, αλλά ταυτόχρονα φέρει και μία ταυτότητα συλλογικών αναπαραστάσεων που παράγει νόημα για τα μέλη της οργάνωσης. Για μια ΕΕΟ, φερ' ειπείν, υπάρχουν έννοιες και αξίες που συγκροτούν μια φαντασιακή κοινότητα επιχειρηματιών, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με επιδιώξεις οικονομικής ανάπτυξης, καινοτομίας, ανταγωνιστικότητας και παραγωγικότητας. Αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους στην πρωτοπορία της ελεύθερης αγοράς, δέχονται να αναλάβουν και να διαχειριστούν τα κόστη της διακινδύνευσης που περιλαμβάνει η επιχειρηματική εμπλοκή γιατί αυτή είναι η φύση του επαγγέλματός τους και χαρακτηρίζονται ως «νοικοκύρηδες», τίμιοι επιχειρηματίες αλλά και ανοιχτοί σε νέες προκλήσεις. Η τυπική θεσμική «σκευή» της ΕΕΟ, επομένως, χρειάζεται αυτό το νόημα για να μπορέσει να λειτουργήσει και να αναπαραχθεί ως οργάνωση επίτευξης ανθρώπινων στόχων και κυρίως για να ενεργοποιήσει τα ενδιαφερόμενα μέρη ώστε να ενταχθούν σε αυτήν και να ενεργοποιηθούν για την προώθηση των σκοπών της. Στο πλαίσιο αυτό, βέβαια, η οργάνωση θα ενσωματώσει πρακτικές ή ιδέες που έχουν μια γενική αποδοχή σε μια δεδομένη κοινωνία, κυρίως για να διασφαλίσει μια ευρύτερη νομιμοποίηση της ύπαρξής της ή των διεκδικήσεών της. Για παράδειγμα, η συμμετοχή ΕΕΟ σε δράσεις αλληλεγγύης σε περιόδους κρίσης ή η υιοθέτηση ενός εθνοκεντρικού λόγου ή, σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, η ενσωμάτωση μιας ατζέντας κοινωνικής συμπερίληψης.

[68] John W. Meyer και Brian Rowan 'Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony', *American Journal of Sociology*, Vol. 83, No. 2, 1977, σελ. 340–363· Roy Suddaby και Royston Greenwood, 'Rhetorical Strategies of Legitimacy', *Administrative Science Quarterly*, Vol. 50, No. 1, 2005, σελ. 35–67· Neil Fligstein, *The Architecture of Markets: An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*, Princeton, Princeton University Press, 2001.

2. Οι Επιχειρηματικές και Εργοδοτικές Οργανώσεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό

2.1 Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός και οργανωμένα συμφέροντα: θεωρητικά προλεγόμενα

Για να γίνουν αντιληπτές τόσο οι απαρχές του φαινομένου των οργανωμένων συμφερόντων και ειδικότερα των ΕΕΟ στην Ελλάδα, όπως και η ανάπτυξη στα χρόνια του νεότερου και σύγχρονου ελληνικού κράτους, θα πρέπει να επισημάνουμε ορισμένα χαρακτηριστικά της σχέσης κράτους και κοινωνίας στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, κυρίως για να αντιληφθούμε την ιδιαιτερότητα της ελληνικής κοινωνίας, σε αναφορά τουλάχιστον με τις διαδικασίες συγκρότησης συλλογικών συμφερόντων και διαμόρφωσης δομών κοινωνικής εκπροσώπησης. Θέλουμε εξαρχής να ξεκαθαρίσουμε το εξής: στην ανάλυσή μας προσπαθούμε να απαλλαγούμε από τις δύο «παιδικές ασθένειες» των ελληνικών κοινωνικών επιστημών[69]; Η πρώτη είναι ο περίφημος ελληνικός εξαιρετισμός που αποδίδει στην ελληνική κοινωνία και το ελληνικό κράτος ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τα καθιστούν μοναδικές και ανεπανάληπτες περιπτώσεις στον εν γένει ευρωπαϊκό κανόνα που εξηγούν και τη δήθεν μη μεταρρυθμισιμότητα της Ελλάδας. Με τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προφανώς εγγράφονται στην ιστορική εμπειρία της χώρας, τόσο το ελληνικό κράτος όσο και η ελληνική κοινωνία είναι εκφράσεις της νεωτερικής εμπειρίας και φαινόμενα που χαρακτήρισαν τη νεωτερικότητα χαρακτήρισαν και την ελληνική περίπτωση. Το ίδιο ισχύει και με τις ελληνικές ΕΕΟ, οι οποίες προφανώς ακολουθούν την ιδιαίτερη δομή της ελληνικής επιχειρηματικότητας, αλλά σε πολύ μεγάλο βαθμό συνδέονται τόσο σε οργανωτικό όσο και ιδεολογικό επίπεδο με πολλές από τις αντίστοιχες ΕΕΟ άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Η δεύτερη είναι ο δυτικόστροφος αναγωγισμός, ο οποίος ως μια αντιδιαμετρικά αντίθετη μεθοδολογία συγκρίνει τις ελληνικές πολιτικές και κοινωνικές δομές με ένα ιδεατό δυτικό πρότυπο – συνήθως το αγγλοσαξονικό – από το οποίο αποκλίνει και εν τέλει υπολείπεται η ελληνική περίπτωση και το οποίο πρέπει να πλησιάσει μέσα από την προώθηση συγκεκριμένων μεταρρυθμίσεων. Είναι σαφές ότι το ελληνικό κράτος, το ελληνικό δίκαιο, η ελληνική εκλογική διαδικασία, οι δομές της

[69] Για μια καταγραφή των απόψεων γύρω από τη σχέση κράτους και κοινωνίας βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Ελλάδα: Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Αθήνα, Πόλις, 2019.

ελληνικής οικονομίας είναι νεωτερικές κατασκευές που προέρχονται από τον δυτικό κανόνα και σε μεγάλο βαθμό έχουν διαμορφωθεί σε συνάφεια πάντα με τις δομές της ελληνικής κοινωνίας. Είναι σαφές ότι δεν ενστερνιζόμαστε επίσης το σχήμα του πολιτισμικού δυισμού για την αντιπαράθεση μιας εκσυγχρονιστικής και μιας underdog κουλτούρας στην Ελλάδα κυρίως γιατί ο δυισμός ως σχήμα υπεραπλουστεύει ένα πολύ πιο σύνθετο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον στην ιστορική εξέλιξή του[70].

Ως εκ τούτου, με δεδομένες τις παραπάνω μεθοδολογικές παρατηρήσεις, εντοπίζουμε ορισμένες τάσεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό οι οποίες είχαν καθοριστική επίδραση στον σχηματισμό οργανωμένων συμφερόντων στη χώρα.

Πρώτον, η Ελλάδα είναι μια χώρα κυρίαρχη και κυριαρχούμενη, με την έννοια ότι είναι ενταγμένη μεν στη Δύση, αλλά όχι ως αποικία, αλλά ως τυπικά ανεξάρτητη χώρα με ισχυρές εξαρτήσεις από την Αγγλία έως τη δεκαετία του 1940 και από τις ΗΠΑ από τη μεταπολεμική περίοδο και μετά βάσει του δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ. Αυτό σημαίνει ότι στη βάση του αιτήματος της εθνικής ανεξαρτησίας διαμορφώνονται πολλαπλές γραμμές κοινωνικού και πολιτικού ανταγωνισμού. Με όρους οικονομικούς, βέβαια, η Ελλάδα εντάσσεται στον διεθνή καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, όχι ως χώρα βιομηχανική όπως οι αντίστοιχες κυρίαρχες χώρες-μητροπόλεις της εποχής, αλλά ως αγροτική χώρα, με βασικούς άξονες τη μικροϊδιοκτησία και τη μονοεξαγωγική στρατηγική κυρίως της κορινθιακής σταφίδας τον 19ο αιώνα. Λόγω της φύσης του εν λόγω προϊόντος για την ανάπτυξη οικονομίας κλίμακος αποφασίζεται από το κράτος πως θα πρέπει να βασιστεί στη μικρή οικογενειακή επιχείρηση, με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί η μικροϊδιοκτησία στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Αυτή θα αναπτυχθεί περαιτέρω λόγω του αναδασμού των εθνικών γαιών το 1871 με τη νομοθετική παρέμβαση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου, αλλά και της επίλυσης του προβλήματος των τσιφλικιών της Θεσσαλίας με την εξέλιξη της έννοιας της ιδιοκτησίας από τις κυβερνήσεις Βενιζέλου τόσο με τη συνταγματική αναθεώρηση το 1911 όσο και με το δικαίωμα του κράτους στις απαλλοτριώσεις και την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 και την τελική λύση που δόθηκε από την «επαναστατική» κυβέρνηση Πλαστήρα το 1923 και ενσωμάτωσε την πλειονότητα των προσφύγων του 1922 στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Το πρότυπο της μικροϊδιοκτησίας διαιωνίστηκε την περίοδο από το 1910 μέχρι το 1940,

[70] Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.

όπου και μετά την ένταξη των Νέων Χωρών στην ελληνική επικράτεια ο καπνός έγινε το βασικό μονοεξαγωγικό αγαθό της ελληνικής οικονομίας λόγω της κρίσης της σταφίδας, ενώ ταυτόχρονα χρειαζόταν για την παραγωγή του και μικρότερο κλήρο. Ταυτόχρονα, ο καπνός οδήγησε και σε μία μικρής κλίμακας εκβιομηχάνιση, μέσω της οποίας απορροφήθηκε με μισθωτές σχέσεις εργασίας και μέρος του προσφυγικού πληθυσμού[71].

Το εμπόριο συνιστά τη «φυσική» επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελλήνων, το οποίο πέραν της κάλυψης μιας εγχώριας και επεκτεινόμενης ως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ζήτησης έχει σημαντικά ερείσματα και σε διάφορα κέντρα του παροικιακού ελληνισμού, τα οποία μέχρι και τη δεκαετία του 1920 φέρνουν τα κεφάλαιά τους στη χώρα. Ισχυροί οικονομικά έμποροι στα τέλη του 19ου αιώνα είναι αυτοί που εκκινούν τη βιομηχανική δραστηριότητα, η οποία μέχρι πρότινος βασιζόταν αποκλειστικά σε ξένες επενδύσεις και η οποία άρχισε να κλιμακώνεται ιδιαίτερα στην περίοδο του Μεσοπολέμου – για αυτό μιλάμε και για ύστερη καπιταλιστική ανάπτυξη στην Ελλάδα[72] - και είναι αυτοί που αναλαμβάνουν και τις αρχικές πιστωτικές δραστηριότητες. Η μικρή εμπορική δραστηριότητα φαίνεται πως κυριαρχεί στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, η οποία σε πολύ μεγάλο βαθμό βασίζεται σε εισαγωγές αλλά κυρίως στην εγχώρια μεταποίηση, ενώ υπάρχει και εξαγωγικό εμπόριο (ενδεικτικά στην εποχή της ανόδου της σταφίδας και του καπνού μετά), το οποίο από τις αρχές του 20αιοώνα και μετά το διεξήγαγαν κυρίως οι βιομήχανοι.

Στη μετεμφυλιακή περίοδο και υπό το βάρος του Ψυχρού Πολέμου η χώρα εντάσσεται στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, πάλι όχι ως χώρα βιομηχανική, αλλά κυρίως μέσω του εφοπλιστικού κεφαλαίου, της ελαφριάς βιομηχανίας (που προστατεύεται από δασμολογική πολιτική) και του τομέα των υπηρεσιών που αναφέρεται στο εμπόριο, τη βιοτεχνία και στην ανερχόμενη τουριστική επιχειρηματικότητα[73]. Πρόκειται για μια περίοδο άνθισης μιας μεσαίας τάξης που

---

[71] Βλ. ενδεικτικά Βασίλης Πατρώνης, *Θέματα Ελληνικής οικονομικής ιστορίας (18ος - 21ος αιώνας)*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2019· Βασίλης Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία: Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος - 20ος αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2019 διαθέσιμο στο https://repository.kallipos.gr/handle/11419/1700· Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη: Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830 – 1922*, Αθήνα, Διόνικος, 2006.

[72] Νίκος Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.

[73] Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2003· Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου, *Η Ελληνική Οικονομία μετά το 1950. Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη,*

βασίζεται σε παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα και η οποία, εκκινώντας από μια λογική επιχειρηματικότητας ανάγκης, εκμεταλλεύεται τους εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης της μετεμφυλιακής περιόδου και τις εισροές (άδηλοι πόροι) από την ποντοπόρο ναυτιλία και τους έλληνες μετανάστες στο εξωτερικό. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για τη διεύρυνση της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας στα αστικά κέντρα, τα οποία είχαν παρουσιάσει ούτως ή άλλως εντυπωσιακή αύξηση πληθυσμού λόγω εσωτερικής μετανάστευσης από τις περιοχές της επαρχίας. Από τη δεκαετία του 1970 και μετά όταν συνδέεται η χώρα με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και μετέπειτα εντάσσεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση ολοκληρώνονται διαδικασίες αποβιομηχάνισης και τριτογενοποίησης της ελληνικής οικονομίας, οι οποίες συνοδεύονται και από μία ενίσχυση των επενδύσεων από το εξωτερικό λόγω της κοινής αγοράς και της παγκοσμιοποίησης που διευρύνουν τα χάσματα ανάμεσα σε μεγάλους και μικρομεσαίους επιχειρηματίες. Ταυτόχρονα, η Γ' Ελληνική Δημοκρατία συνοδεύεται και από επέκταση των νέων μικροαστικών στρωμάτων πλάι στα παραδοσιακά, αναμφίβολα μια εξέλιξη απότοκη τόσο της δημοσιονομικής επέκτασης των κυβερνήσεων του Ανδ. Παπανδρέου, όσο και της ένταξης της χώρας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Το κρίσιμο στοιχείο που προκύπτει από τις παραπάνω τάσεις είναι η παγίωση ενός διευρυμένου μικροϊδιοκτησιακού στρώματος, το οποίο αρχικά είναι εντοπισμένο στον αγροτικό τομέα, εμφανίζεται στα αστικά κέντρα υπό τη μορφή εμπόρων και βιοτεχνών και λοιπών επαγγελματιών, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα και συνδέεται και με μία αυξανόμενη ιδιοκατοίκηση στη μετεμφυλιακή περίοδο και επιβιώνει μεταπολιτευτικά ως αυξημένη αυτοαπασχόληση ή μικρή επιχειρηματικότητα. Πρόκειται για στο περίφημο ισχυρό μικροαστικό στοιχείο στην ελληνική κοινωνία, το οποίο βέβαια έως τη Μικρασιατική Καταστροφή λειτουργούσε αποτρεπτικά για τη δημιουργία ταξικών πολιτικών κομμάτων και οργανωμένων συμφερόντων στη βάση της κοινωνικής διαιρετικής τομής κεφαλαίου και εργασίας. Ο μικροαστικός χαρακτήρας εξηγεί και την ανθεκτικότητα των ΕΕΟ που εξέφραζαν συλλογικά συμφέροντα μικρών και μεσαίων επιχειρηματιών, αλλά και τον εν γένει κατακερματισμό στις αντίστοιχες συλλογικές εκφράσεις, που στην περίπτωση

νομισματική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός, Αθήνα, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος, 2020.

τουλάχιστον των εμπορικών συμφερόντων σήμαινε και την καθυστέρηση στη συγκρότηση μιας μόνιμης κορυφαίας οργάνωσης σε εθνικό επίπεδο.

Δεύτερον, στην Ελλάδα μέχρι και τη Μικρασιατική Καταστροφή εξακολουθεί να υπάρχει εκκρεμότητα στη εθνική ολοκλήρωση, η οποία έχει επίδραση τόσο στην οικοδόμηση του ελληνικού κράτους όσο και στη διαμόρφωση μιας συνεκτικής εθνικής ιδεολογίας, η οποία θα έδινε μετά χώρο στην ιδεολογική πλαισίωση της ταξικής σύγκρουσης[74]. Για περίπου ενενήντα χρόνια το κυρίαρχο ιδεολόγημα της «Μεγάλης Ιδέας»[75] μονοπωλεί τον δημόσιο διάλογο, επιδρά στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η ελληνική διοικητική μηχανή, οριοθετεί τον πολιτικό ανταγωνισμό όπου δεν επιτρέπει τη δημιουργία κομμάτων ιδεολογικής συνοχής και σε πολύ μεγάλο βαθμό κινητοποιεί μονοσήμαντα και τις όποιες εκφράσεις της αναδυόμενης κοινωνίας των πολιτών. Αυτό σε σχέση με το θέμα μας σημαίνει πρακτικά: τι είδους κράτος υπάρχει στην Ελλάδα, με τι είδους προτεραιότητες πολιτικής και ποια πίεση από τα όποια υπάρχοντα οργανωμένα συμφέροντα μπορεί να εισακουστεί και να ληφθεί υπόψη από τις κρατικές ελίτ; Εδώ προφανώς εμπλέκεται και η συζήτηση γύρω από τον αστικό μετασχηματισμό της χώρας που ξεκινά με τον Τρικούπη και σε πολύ μεγάλο βαθμό ολοκληρώνεται με τις κυβερνήσεις Ελευθερίου Βενιζέλου[76]. Σε ποια φάση καθίσταται η εκβιομηχάνιση και η καπιταλιστική ανάπτυξη κεντρική επιλογή των κρατικών και πολιτικών ελίτ; Πότε συνειδητοποιείται η ύπαρξη ενός «κοινωνικού ζητήματος» στη χώρα το οποίο απαιτεί και τη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων; Και με βάση τα δύο παραπάνω ποιο ακριβώς είναι το περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων που υπηρετούν μια λογική αστικού μετασχηματισμού; Και πως τοποθετείται σε όλα αυτά το αίτημα του εκδημοκρατισμού, αλλά και ο μεταβαλλόμενος ρόλος του στρατού[77] που άλλοτε διευκολύνει (όπως το 1909) κοινωνικές κινητοποιήσεις και άλλοτε τις καταπνίγει και τις καταπιέζει (βλ. στη μετεμφυλιακή περίοδο). Όλες αυτές

[74] Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια: Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2020.

[75] Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988· Βασίλης Ν .Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα; Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα, Gutenberg, 2010.

[76] Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978· Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά το 19ο αιώνα» στο Τσαούσης, Δ.Γ. (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984, σελ. 55-71· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος· η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1981· Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, «Αστικός πολιτικός εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα, 1840-1936: μια φενάκη», *Μαρξιστική Σκέψη*, τχ. 21, 2016, σελ. 158-179.

[77] Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Κούριερ Εκδοτική, 2000.

οι διεργασίες αναπροσανατολίζουν και τον ρόλο των ΕΕΟ, οι οποίες βαθμιαία μαζί και με τα επιμελητήρια καθίστανται μέρος και προωθητικές δυνάμεις του αστικού μετασχηματισμού, ο οποίος. ειδικά στο πλαίσιο του κοινωνικοπολιτικού εγχειρήματος του βενιζελισμού προϋποθέτει ένα κρατικά ρυθμισμένο και αναγνωρισμένο σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης.

Στην ίδια περίοδο, βέβαια, η ελληνική επικράτεια βρίσκεται υπό συνεχή επέκταση, το οποίο σημαίνει βέβαια ότι διαρκώς εγείρονται ζητήματα που ανάγονται στη διαιρετική τομή κέντρο/περιφέρεια[78]. Η συγκρότηση ενός εθνικού-διοικητικού κέντρου στην Αθήνα, η διαρκής μέριμνα για την ενσωμάτωση περιφερειακών πληθυσμών, πολλοί από τους οποίους ανήκουν και σε διαφορετικές πολιτισμικές κοινότητες, η μόνιμη επιδίωξη της εθνικής ομογενοποίησης και οι πολύπλευροι ανταγωνισμοί που ανάγονται και στην οικονομική σφαίρα θέτουν συγκεκριμένα πλαίσια για στον συνδικαλισμό αλλά και τη δράση των ΕΕΟ. Σε αυτήν τη διαδικασία εγγράφεται και το γενετικό μοντέλο των περισσότερων κοινωνικών οργανώσεων που βασίζεται περισσότερο στην εκπροσώπηση της τοπικότητας (βλ. για παράδειγμα τα εργατικά κέντρα και τους τοπικούς εμπορικούς συλλόγους) και λιγότερο στην κλαδική εκπροσώπηση (αυτό το βλέπουμε στους επαγγελματοβιοτέχνες περισσότερο). Παρότι μετά την ενσωμάτωση και των προσφύγων του 1922 και τη δεκαετία του 1940 επιτυγχάνεται ένας σχετικά υψηλός βαθμός εθνικής ομογενοποίησης, ίχνη αυτής της περιφερειακότητας επιβιώνουν στη διάταξη των οργανωμένων συμφερόντων καθυστερώντας άλλοτε την κεντρική τους συγκρότηση και άλλοτε ενισχύοντας τον κατακερματισμό στο εσωτερικό τους.

Τρίτον, ο πελατειακός τρόπος ένταξης των μαζών στην πολιτική που εξηγεί εν μέρει και την πρώιμη κατοχύρωση ενός καθολικού εκλογικού δικαιώματος για τους άνδρες στην Ελλάδα, όπως καθυστέρησε τη δημιουργία κανονικών πολιτικών κομμάτων, καθυστέρησε και συγκρότηση οργανωμένων συλλογικών συμφερόντων, κυρίως γιατί αυτός ο τρόπος πριμοδοτούσε την ατομική και όχι τη συλλογική ένταξη[79]. Δεν είχε πολύ νόημα σε εκείνην την περίοδο να ασκείται πίεση στο κράτος, καθώς η

[78] Μαυρογορδάτος 2020, *ο.π.*

[79] Μαργαρίτα Δρίτσα, «Πολιτική πελατεία: γενική επισκόπηση και εναλλακτικά στοιχεία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 36-37, 1979, σελ. 402-425· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Κοντογιώργης, Γ. (επιμ.) Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σελ. 75-112· Ηλίας Νικολακόπουλος, *Μαζική ανταγωνιστική δημοκρατία: Η δύσκολη εμπέδωσ*η, Αθήνα, Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2023.

κρίσιμη παράμετρος ήταν να ασκηθεί πίεση από τους βουλευτές, οι οποίοι με τη σειρά τους δέχονταν πίεση από τους ψηφοφόρους-πελάτες τους. Υπήρχαν μεν πολλές οργανώσεις, στις οποίες συμμετείχαν μέλη και με διάφορους σκοπούς, οι οποίες ωστόσο είχαν έναν εσωτερικό προσανατολισμό στη δράση τους και είχαν ως στόχο να διαμορφώνουν μαζί με τον τύπο μια δυναμική δημόσια σφαίρα, στην οποία διαρκώς αντηχούσε ένα αντικομματικό και αντιπολιτικό πνεύμα. Αυτό το σύστημα πελατειακών σχέσεων οδήγησε σε μια συγκεκριμένη λογική ανάπτυξης του πολιτικού συστήματος, δημιούργησε δίκτυα μεσαζόντων που εκπλήρωναν πελατειακά αιτήματα, ενίσχυσε τη διάσταση της τοπικότητας έναντι της συλλογικής ταυτότητας και επέβαλε εξ αντικειμένου ένα πρωτείο της πολιτικής έναντι της κοινωνικής εκπροσώπησης που ουσιαστικά ενέπλεκε το σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης στις αδράνειες του κομματικού συστήματος. Δεν είναι τυχαίο ότι στο αντιπαλαιοκομματικό ξέσπασμα του 1909 οι εκπρόσωποι της τότε οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών είχαν κεντρικό ρόλο στην αντιπαράθεση με τα τότε υπάρχοντα κόμματα, αλλά και με το σύστημα του Παλατιού. Βαθμιαία υποχωρεί η ισχυρή επίδραση των πελατειακών δικτύων στη σχέση κοινωνίας και κράτους, αν και σε κάποιο βαθμό και τα οργανωμένα συμφέροντα έγιναν τμήμα ενός νέου τρόπου πελατειακής δικτύωσης, κυρίως λόγω της ισχυρής επίδρασης του κράτους στη λειτουργία τους.

2.2 Η Ιστορική εξέλιξη των Επιχειρηματικών και Εργοδοτικών Οργανώσεων από τις απαρχές του ελληνικού κράτους έως τη Μεταπολίτευση

Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης κυριαρχούσε ο συντεχνιακός τύπος οργάνωσης. Οι ρίζες αυτού εντοπίζονται τόσο στις βυζαντινές συντεχνίες (τα λεγόμενα «συστήματα»), καθώς και στα «σινάφια» (esnaf) της οθωμανικής περιόδου, τα οποία επιτελούσαν πολλαπλές λειτουργίες – πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές – και έχαιραν ενός μεγάλου εύρους αναγνωρισμένων αρμοδιοτήτων από το οθωμανικό κράτος[80]. Όσοι

[80] Σπύρος Ασδραχάς, «Οι συντεχνίες στην τουρκοκρατία: οι οικονομικές λειτουργίες», στο Γκότσης, Κ. και Ε. Σπαθάρη-Μπεγλίτη (επιμ.), *Ανθολόγιο Δοκιμίων για το Δημόσιο και Ιδιωτικό Βίο στην Ελλάδα (19ος – 20ος αιώνας)*, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2008, σελ. 151-162· Κώστας Κατσούδας (συνεργασία με Κ. Κορόζη), *Η ΓΣΕΒΕΕ στον 20ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ, 2019, σελ. 14-16.

επαγγελματίες βρίσκονταν σε ελληνικές παροικίες της Ευρώπης ήταν επηρεασμένοι αφενός από τη συντεχνιακή παράδοση κάθε περιοχής (π.χ. Ρωσική Αυτοκρατορία ή Αυστροουγγαρία) αξιοποιήσαν αυτήν την εμπειρία ποικιλοτρόπως – για παράδειγμα οι έμποροι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας συνδύασαν στοιχεία συντεχνιακής και ελευθεροτεκτονικής πρακτικής για να δημιουργήσουν μια μυστική εταιρεία. Με την Ανεξαρτησία αναβιώνουν ουσιαστικά αρκετές από τις συντεχνίες της προεπαναστατικής περιόδου, οι οποίες ωστόσο πρέπει να διαχειριστούν το γεγονός της αποψίλωσης αρμοδιοτήτων και δικαιωμάτων που ουσιαστικά αυτό αποτελεί για αυτές ένα πρώτο επίπεδο διεκδίκησης απέναντι στο ελληνικό κράτος. Ο Ποινικός Νόμος του 1834 επιβάλλει απαγόρευση στην πολιτική ή θρησκευτική σωματειακή δράση, ωστόσο την επιτρέπει σε ό,τι αφορά συμφέροντα οικονομικής φύσης εφόσον ένα σωματείο δεν θεωρείται «αθέμιτη ένωση»[81]. Για τις δε εταιρίες υπάρχει η νομοθεσία του Εμπορικού Νόμου του 1835 που προσδιορίζει τον τρόπο συγκρότησής τους[82]. Παραταύτα, στο Σύνταγμα του 1844 δεν προβλέπεται κατοχύρωση της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, παρόλο που το εν λόγω σύνταγμα ήταν προϊόν λαϊκής εξέγερσης. Τον Αύγουστο του 1857 λαμβάνει χώρα η πρώτη επαγγελματική απεργία στην πρωτεύουσα[83] με συμμετοχή βιοτεχνών και εργατών. Μέχρι και την έξωση του Όθωνα λόγω της κυβερνητικού ελέγχου και πειθάρχησης της σωματειακής δράσης, υπάρχει περιορισμένη νόμιμη σωματειακή δραστηριότητα κυρίως από προ υπάρχουσες συντεχνίες.

Με το Σύνταγμα του 1864 κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι ως εξής, αποτυπώνοντας και το δημοκρατικό πνεύμα : «Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τηρούντες τους Νόμους του Κράτους, οίτινες όμως ουδέποτε δύνανται να υπαγάγωσι το δικαίωμα τούτο εις προηγουμένην της Κυβερνήσεως άδειαν»[84]. Αυτό σήμαινε ότι η ίδρυση ενός σωματείου ή μιας ένωσης δεν προϋπόθετε την έγκριση της κυβέρνησης, κάτι που έδωσε ώθηση στην περίοδο 1869-1879 στην περίφημη «συλλογομανία»[85], όπου παρατηρήθηκε μια πύκνωση ίδρυσης συλλόγων όχι μόνον επαγγελματικών, η οποία μπορεί να θεωρηθεί και

[81] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 17.
[82] Χαρίλαος Α. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Αθήνα, Εκδόσεις «Ε.Ε.Ε. Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας», 1988, σελ. 44-45.
[83] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 19.
[84] Βλ. επίσης Μουδόπουλος 2005, *ο.π.*, σελ. 301-304.
[85] Γκούτος, *ο.π.*, σελ. 66-69.

απόηχος των αντίστοιχων κινήσεων στην Ευρώπη μετά τις δημοκρατικές επαναστάσεις του 1848. Η πλειονότητα, των συλλόγων, βέβαια, ζητούσε έγκριση του κράτους – εξ ου και η πληροφόρηση που διαθέτουμε για τα καταστατικά των συλλόγων του 19ου αιώνα προέρχεται από Βασιλικά Διατάγματα -, υπήρχαν ωστόσο και κάποιοι που δεν ζήτησαν κρατική έγκριση, αν και στη συνέχεια την επιδίωξαν[86]. Ο ελάχιστος αριθμός των προσώπων που απαιτούνταν για να ιδρυθεί ένας σύλλογος ήταν τρία. Πρώτος επαγγελματικός σύλλογος – «συντεχνία» όπως ονομαζόταν τότε – ήταν των τυπογράφων και βιβλιοδετών στην Αθήνα το 1868[87]. Η επόμενη περίοδος πύκνωσης μιας δραστηριότητας ίδρυσης συλλόγων εκκινεί το 1888 και καταλήγει έως το 1914[88], οπότε και ψηφίζεται ο νόμος 281 του 1914. Κατά την δεκαετία του 1870 η ίδρυση συντεχνιών αφορά κυρίως την Αθήνα, την Πάτρα και τον Πύργο[89], ενώ από τα τέλη του 19ου αιώνα επεκτείνεται σε όλες τις υπό διαμόρφωση πόλεις της ελληνικής επικράτειας. Η Αθήνα καθίσταται το επίκεντρο αυτής της συντεχνιακής κίνησης, κυρίως λόγω της ραγδαίας πληθυσμιακής της έκρηξης, η οποία ως ενός σημείου θέτει στο επίκεντρο και την πρώιμη ανάδυση ενός «κοινωνικού ζητήματος» στην Ελλάδα[90].

Αυτές οι συντεχνίες ήταν κυρίως ομοιοεπαγγελματικές, είχαν διαταξικό χαρακτήρα περιλαμβάνοντας τόσο εργοδότες όσο και εργαζόμενους, λειτουργούσαν ως σύλλογοι αλληλοβοήθειας με έμφαση στην κάλυψη της περίθαλψης των μελών τους και λειτουργούσαν, όπως έχει αναφέρει ο Ποταμιάνος, ως «ηθικές οντότητες»[91] διαμορφώνοντας μια συμβολική λειτουργία με αναφορά στο παρελθόν για να ενδυναμώσουν τη συλλογική συνείδηση των μελών τους. Η εκπροσώπηση συμφερόντων δεν υπήρχε ρητά στα καταστατικά τους[92], ωστόσο πάντοτε «συντεχνιακές» διεκδικήσεις – κυρίως φορολογικού χαρακτήρα - εντάσσονταν στο ρεπερτόριο δράσης τους. Όσο πλησιάζουμε, δε, προς τα τέλη του 19ου αιώνα, γίνεται προσπάθεια για ανάπτυξη μιας υποτυπώδους βιομηχανίας[93] και στο πλαίσιο αυτό,

[86] *Στο ίδιο*, σελ. 64-90· για τα καταστατικά βλ. *Στο ίδιο*, σελ. 104-181 και Μουδόπουλος 2005, *ο.π.*, σελ. 304-311.
[87] Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι: μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σελ. 145.
[88] Γκούτος, *ο.π.*, σελ. 90-91,
[89] Ποταμιάνος, *ο.π.*, σελ. 145-147.
[90] *Στο ίδιο*, σελ. 150-151.
[91] *Στο ίδιο*, σελ. 143, 148.
[92] *Στο ίδιο*, σελ. 162.
[93] Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

αρχίζουν πια και στην Ελλάδα να διαμορφώνονται συνθήκες αντίθεσης αναμεσά στο κεφάλαιο και την εργασία[94]. Αυτό, σε συνδυασμό με τη μεγάλη οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε στην Ελλάδα το 1893, την απουσία οποιασδήποτε κοινωνικής προστασίας από την πλευρά του κράτους με αποτέλεσμα πολλοί μικροϊδιοκτήτες να χάσουν τα σπίτια, τα εργαλεία και τις καλλιέργειές τους λόγω υποθηκών σε τράπεζες και σε τοκογλύφους, οδηγεί στην ανάπτυξη μιας αξιοσημείωτης σοσιαλιστικής κίνησης στη χώρα και δίνει εν τέλει ώθηση στη δημιουργία και αμιγώς εργατικών συντεχνιών. Συνήθως, η απαρχή της οργανωμένης ταξικής σύγκρουσης παίρνει τη μορφή εσωτερικών αντιπαραθέσεων εντός των συντεχνιών, τις οποίες οι εργοδότες προσπαθούν να διευθετήσουν διαμέσου της παροχής προγραμμάτων περίθαλψης. Όταν όμως αρχίζουν να προκύπτουν ζητήματα τα οποία δημιουργούν έντονες αντιπαραθέσεις (όπως για παράδειγμα το ωράριο εργασίας), τότε πράγματι η εσωτερική σύγκρουση είναι έντονη και μπορεί να οδηγήσει σε δημιουργία χωριστών οργανώσεων[95]. Η συλλογική συνείδηση των επαγγελματικών συντεχνιών της περιόδου προσπαθεί να συνθέσει τα συμφέροντα εργατών, μικροαστών και μικρομεσαίων αστών κάτω από την ομπρέλα της υπερταξικής ταυτότητας του «εργατικού λαού»[96] και ως ενός σημείου θεωρούνταν η διαταξικότητα των συντεχνιών μία «φυσική» συνθήκη απορρέουσα από την ιδιαιτερότητα της ελληνικής κοινωνικής δομής. Ωστόσο, με αφετηρία την τελευταία δεκαπενταετία του 19ου αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται πολυεπαγγελματικά σωματεία επιχειρηματιών πια, τα οποία στην ουσία είναι και προπομποί των ΕΕΟ στην Ελλάδα μαζί με τις συντεχνίες φυσικά: αναφερόμαστε στους εμπορικούς και εμποροβιομηχανικούς συλλόγους, στους οποίους συνυπήρχαν έμποροι και βιομήχανοι[97].

Η σχέση αυτής της υπό διαμόρφωση επαγγελματικής (και επιχειρηματικής) δημόσιας κοινωνικότητας με το κράτος και την πολιτική εν γένει εμφανίζει ορισμένα νεωτερικά χαρακτηριστικά που προοικονομούν τη σχέση κράτους και οργανωμένων συμφερόντων στον 20ο αιώνα. Παρόλο που ο συνταγματικός κανόνας του 1864 απαλλάσσει τη δημιουργία σωματείων από την προϋπόθεση κρατικής έγκρισης, τα

[94] Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870- 1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6, 1995, σελ. 9-78· Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτή Εργασία», στο Χατζηιωσήφ, Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Οι Απαρχές 1900-1922*, τόμος Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σελ. 87-121.
[95] Ποταμιάνος, *ο.π.*, σελ. 189-200.
[96] *Στο ίδιο*.
[97] Γκούτος, *ο.π.*, σελ. 84-85.

περισσότερα επεδίωξαν την κρατική έγκριση, ενώ υπόκειντο σε έναν – περιορισμένο η αλήθεια είναι – διοικητικό έλεγχο κυρίως στο επίπεδο της τροποποίησης των καταστατικών τους[98]. Ο Ποταμιάνος επισημαίνει τρεις περιπτώσεις κατά τις οποίες η διοικητική αρχή παρέμβαινε στις συντεχνίες: για να διαχειριστεί ζητήματα διαφωνίας σε σχέση με το πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς (κυρίως τιμές)· για να επιλύσει μη διαχειρίσιμες εσωτερικές συγκρούσεις ή και απεργίες των συντεχνιών· και για να διευθετήσει τις έτσι κι αλλιώς ασύμμετρες σχέσεις εργοδοτών και εργαζομένων στο εσωτερικό των συντεχνιών[99]. Οι συντεχνίες, ιδίως από την περίοδο του δικομματισμού Τρικούπη-Δηλιγιάννη, έχουν επιρροή στον πολιτικό ανταγωνισμό[100] είτε ευρισκόμενες κάποιες από αυτές σε οργανικές σχέσεις με πολιτικά κόμματα και παράγοντες είτε αναλαμβάνοντας πολιτική δράση ιδίως διαμέσου του Συνδέσμου Συντεχνιών που ιδρύθηκε το 1891 με μέλη τους προέδρους των συντεχνιών και παρουσίασε ισχυρή επιρροή στα προεόρτια του Κινήματος στο Γουδί, αλλά και με το πολύ μαζικό συλλαλητήριο της 14ης Σεπτεμβρίου 1909. Οι συντεχνίες είχαν σημαντική συμβολή τόσο στην προώθηση του αιτήματος της «Ανόρθωσης» του Βενιζέλου όσο και στη στελέχωση των «ανορθωτικών» ψηφοδελτίων στις εκλογές του Αυγούστου του 1910[101].

Στην Αναθεωρητική Βουλή του 1911 αποσαφηνίζεται η διάταξη για το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι του Άρθρου 11 του Συντάγματος του 1864[102], όπου ουσιαστικά προσδιορίζεται με σαφήνεια ο δικαστικός έλεγχος. Το Άρθρο 11 αναδιατυπώνεται ως εξής: «…Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τηρούντες τους νόμους του Κράτους, οίτινες όμως ουδέποτε δύνανται να υπαγάγωσι το δικαίωμα τούτο εις προηγουμένην της Κυβερνήσεως άδειαν. Συνεταιρισμός τις δεν δύναται να διαλυθή ένεκα παραβάσεως των διατάξεων των νόμων, ειμή δια δικαστικής αποφάσεως…». Και ο νόμος βάσει του οποίου ελέγχεται η λειτουργία των σωματείων είναι ο 281/1914[103]. Ως μη κερδοσκοπικό σωματείο λογίζεται σύλλογος ή ένωση επτά

[98] Αυτό αφορούσε συνήθως την αλλαγή της συχνότητας διεξαγωγής των αρχαιρεσιών από ετήσια σε διετή.

[99] Ποταμιάνος, *ο.π.*, σελ. 144· συνήθως οι εργαζόμενοι στερούνταν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι και ενίοτε του εκλέγειν.

[100] Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τόμος Α', 2006, σελ. 653.

[101] Ποταμιάνος, *ο.π.*, σελ. 373-392.

[102] Βλ. επίσης Μουδόπουλος 2005*, ο.π.*, σελ. 312-320.

[103] ΕτΚ Α' 171 25.06.1914· για την ανάλυση του νόμου βλ. Μουδόπουλο 2005, *ο.π.*, σελ. 325-334 και Γκούτο, *ο.π.*, σελ. 31-43. Βλ. επίσης Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά

τουλάχιστον φυσικών προσώπων και τα σωματεία «είνε ελεύθερα εν τω Κράτει» (άρθρο 1). Στα καταστατικά των σωματείων μεταξύ άλλων πρέπει να αναφέρονται: Ο σκοπός του σωματείου, οι όροι ένταξής και απένταξης των μελών, οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματά τους, οι τρόποι εκλογής των διοικήσεων, οι τρόποι λογοδοσίας, τα οικονομικά και οι όροι διάλυσης του σωματείου (άρθρο 2). Με το άρθρο 4 κατοχυρώνεται ακυρότητα αποφάσεων συνελεύσεων στις οποίες συμμετέχουν κάτω από το ένα τέταρτο των τακτικών μελών και με το άρθρο 5 μέλη που καθυστερούν εισφορές κατά έναν χρόνοι αποκλείονται από τις συνελεύσεις. Με το κεφάλαιο Β' προσδιορίζεται η φύση των «αλληλοβοηθητικών σωματείων», τα οποία εξακολουθούν να έχουν διαταξικό χαρακτήρα και να προσανατολίζονται στην περίθαλψη και την κατάρτιση των μελών τους. Στο κεφάλαιο Γ' αναλύεται η φύση των «επαγγελματικών σωματείων», τα οποία στο άρθρο 19 ορίζονται ως εξής: «…τα επαγγελματικά σωματεία αποκλειστικόν σκοπόν έχουν την μελέτην, την προστασίαν και την προαγωγήν των οικονομικών ή επαγγελματικών συμφερόντων των μελών αυτών, αποτελούνται δ' εκ μελών εξασκούντων συνήθως το αυτό ή συναφές βιομηχανικόν, εμπορικόν, γεωργικόν, ή άλλο οιονδήποτε επάγγελμα, ανεξαρτήτως φύλου. *Απαγορεύεται να μετέχωσιν εις εν και το αυτό σωματείον εργοδόται και εργάται ή ιδιοκτήται και μισθωταί.* Ως εργάτης γης θεωρείται ο υπό οιονδήποτε τύπον διατελών εν συμβάσει εργασίας ή κολληγική σχέσει μετ' ιδιοκτήτου γης. Ο τελευταίος ούτος θεωρείται ως εργοδότης. Εργάτης, μέλος εργατικού επαγγελματικού σωματείου, γενόμενος εργοδότης ή τραπείς εις άλλο επάγγελμα, αυτοδικαίως παύει να είνε μέλος του επαγγελματικού σωματείου…» (επισήμανση δική μας). Με το άρθρο 23 προστατεύεται η δυνατότητα των εργαζομένων για ίδρυση σωματείου έναντι εργοδοτικών παρεμβάσεων και με το άρθρο 43 κατοχυρώνεται και η δυνατότητα ίδρυσης συνδέσμου από παραπάνω από δύο σωματεία. Για την ίδρυση ενός σωματείου απαιτούνταν τουλάχιστον επτά πρόσωπα. Η εφαρμογή του συγκεκριμένου χαρακτηρίζόταν από μία αντίφαση: αφενός κατοχυρώνει την άσκηση της συνδικαλιστικής ελευθερίας για τους εργαζόμενους, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να συγκροτούν αμιγείς εργατικές οργανώσεις προστατευόμενοι από την οποιαδήποτε εργοδοτική πίεση, κάτι που προφανώς έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Αφετέρου σηματοδότησε την απαρχή της

σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος» στο Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. και Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σελ. 225-253.

ρύθμισης της συλλογικής οργάνωσης των ομάδων πίεσης στην Ελλάδα από το κράτος, όπου ουσιαστικά αναφερόμαστε πλέον ναι μεν σε εθελοντικές οργανώσεις, οι οποίες υποχρεούνται δε υπό το βάρος δικαστικού ελέγχου να ακολουθούν ένα συγκεκριμένο και κοινό οργανωτικό υπόδειγμα που αφορά συγκεκριμένα οργανώσεις μη κερδοσκοπικής στοχοθέτησης.

Είναι σαφές ότι στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα διαμορφώνονται και οι βασικές εκδοχές των ΕΕΟ στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Ήδη από το 1882 ιδρύεται ο εν Αθήναις Εμπορικός και Βιομηχανικός Σύλλογος από αμιγώς εμπόρους αλλά και από εμπόρους που είχαν αναπτύξει βιομηχανική δραστηριότητα[104]. Ο εν λόγω σύλλογος διαλύθηκε λόγω διαφωνιών μεταξύ εισαγωγέων εμπόρων και εμπόρων-βιομηχάνων, κυρίως, σε ζητήματα δασμολογικής πολιτικής. Αυτή ήταν μία συνήθης απόκλιση συμφερόντων που χαρακτήριζε τις σχέσεις εμπορικών και βιομηχανικών συμφερόντων σχεδόν μέχρι την ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Το 1900 ιδρύεται ο Εμπορικός Σύλλογος Πειραιώς (και αυτός από εμπόρους και βιομηχάνους), το 1902 ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών (ως καταρχήν σύλλογος εμπόρων) και το 1904 ο Εισαγωγικός Σύλλογος Εμπορίου Πατρών - σε αντιπαράθεση με τον Εξαγωγικό Εμπορικό Σύλλογο «Ερμή» που υπήρχε ήδη στην Πάτρα από το 1868. Ο Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης ιδρύεται το 1916 μετά την απελευθέρωση της πόλης – κι ενώ έχει προηγηθεί η λειτουργία Εμπορικής Λέσχης στην πόλη από το 1895 - και το 1907 ο Εμπορικός Σύλλογος Λάρισας[105]. Το 1907 ιδρύεται ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών (ΣΕΒΒ) από περίπου 200 βιομηχάνους και βιοτέχνες της Αθήνας και του Πειραιά[106], ο οποίος εγκαινιάζει την εκπροσώπηση των βιομηχανικών συμφερόντων, ενώ την ίδια χρονιά επαναλειτουργεί εκ νέου και ο Σύνδεσμος των Συντεχνιών, ο οποίος αναλαμβάνει και τον κεντρικό ρόλο που προαναφέραμε. Ο τελευταίος μετά την ψήφιση του 281/1914 επανιδρύεται το 1915 ως Βιοτεχνικός Σύνδεσμος των Συντεχνιών[107] και το 1919 ως Ένωση Συντεχνιών και Σωματείων Εργοδοτών της Ελλάδας[108], ως ουσιαστικά η κορυφαία οργάνωση εκπροσώπησης των επαγγελματοβιοτεχνών, που μετεξελίσσεται στις επόμενες

[104] Γκούτος, ο.π., σελ. 85.
[105] Στο ίδιο, σελ. 84-85.
[106] Γεωργία Μ. Πανσεληνά και Μαρία Μαυροειδή, *Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών 1907-2007: Ένας αιώνας στην υπηρεσία της επιχειρηματικής ιδέας*, Αθήνα, ΣΕΒ και Economia, 2007, σελ. 70-72.
[107] Κατσούδας, ο.π., σελ. 26.
[108] *Στο ίδιο*, σελ. 29.

δεκαετίες σε Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Ελλάδας (ΓΣΕΒΕ)[109]. Οι έμποροι επιχειρούν στις δεκαετίες του 1920 και 1930 να συγκροτήσουν δευτεροβάθμια όργανα, αρχικά την Πανεμπορική Ένωση Ελλάδος (1924)[110], η οποία ωστόσο βρίσκεται υπό την επίδραση των Εμπορικών Συλλόγων Αθήνας και Πειραιά και απομακρύνονται από αυτήν βαθμιαία εμπορικοί σύλλογοι της επαρχίας[111], ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ιδρύεται δευτεροβάθμιο όργανο εμπορικών συλλόγων Πρωτεύουσας[112], ενώ έχουν προηγηθεί αντίστοιχες απόπειρες στην Βόρεια Ελλάδα[113].

Με τον ν. 184/1914 καθορίζεται το πλαίσιο λειτουργίας εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων[114] και με τον ν. 3305/1925 το πλαίσιο επαγγελματικών και βιοτεχνικών επιμελητηρίων[115]. Τα επιμελητήρια ως θεσμικές ομάδες πίεσης και οι ΕΕΟ ως ελεύθερες οργανώσεις κινούνται πάντοτε σε μία λογική αλληλοδιείσδυσης, καθώς στις περισσότερες των περιπτώσεων τα επιμελητήρια είναι αποτέλεσμα πρωτοβουλιών των ΕΕΟ, ενώ υπάρχει και ένα φαινόμενο «ανακυκλούμενης πόρτας» μεταξύ στελεχών ΕΕΟ και επιμελητηρίων. Ο ΣΕΒΒ και ο ΕΣΑ ουσιαστικά συγκρότησαν το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών (ΕΒΕΑ), ο Εμπορικός Σύλλογος Πειραιά από το 1907-1914 λειτουργούσε ως Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιώς ΕΒΕΠ, ο Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης συνέβαλε στην ίδρυση του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης (ΕΒΕΘ) το 1919, ενώ μόνιμη επιδίωξη των επαγγελματοβιοτεχνών ήταν η συγκρότηση ξεχωριστών επαγγελματικών επιμελητηρίων. Ουσιαστικά, ο ν. 184 διαμόρφωσε τον χαρακτήρα τον επιμελητηρίων τόσο ως συμβούλων του κράτους όσο και ως θεσμών υλοποίησης κάποιων κρατικών πολιτικών με υποχρεωτική εγγραφή των επιχειρήσεων σε αυτά (ρύθμιση που δεν υπήρχε για τις ΕΕΟ). Η αλληλοδιείσδυση, βέβαια, ΕΕΟ και επιμελητηρίων σε πολύ μεγάλο βαθμό ενίοτε στο επίπεδο της

[109] Το 1920 γίνεται Ένωση Βιοτεχνικών Συντεχνιών Ελλάδος (ΕΒΣΕ), το 1921 Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Παραγωγών Ελλάδας (ΓΣΕΒΠΕ) και βαθμιαία έως τη δεκαετία του 1940 καθιερώνεται το ΓΣΕΒΕ.

[110] Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου και Μαρία Μαυροειδή, *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών 1902-2002: Ιστορική αναδρομή στη συλλογική συνείδηση των εμπόρων*, Αθήνα, Κέρκυρα, 2002, σελ. 118-121.

[111] Κώστας Ελευθερίου, Βαγγέλης Αγγελής και Μανόλης Μανιούδης, *Η ιστορία του Εμπορικού και Εισαγωγικού Συλλόγου Πατρών*, Αθήνα, ΙΝΕΜΥ-ΕΣΕΕ, 2020, σελ. 154-155.

[112] Χατζηϊωάννου και Μαυροειδή, *ο.π.*, σελ. 120.

[113] Κωνσταντίνος Ν. Πλαστήρας, «Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης: 100 Χρόνια Ζωής και Δράσης», 2016 διαθέσιμο στο https://tradesupport.gr/o-sillogos/e-s-th-100-chronia-zois-kai-drasis/.

[114] Ζηνοβία Λιαλιούτη, Κώστας Ελευθερίου και Κωνσταντίνος Λοΐζος, *Η ιστορία του Εμπορικού Συλλόγου Πειραιώς: Μια πρώτη ανάγνωση*, Αθήνα, ΙΝΕΜΥ-ΕΣΕΕ, 2019, σελ. 60-62.

[115] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 42-43.

εκπροσώπησης δημιουργούσε σύγχυση για το ποιος εκπροσωπεί τα επιχειρηματικά συμφέροντα – σύγχυση που στην κοινή γνώμη υπάρχει ακόμα και σήμερα[116]. Πάντως όταν άρχισαν να δημιουργούνται τα επιμελητήρια υπήρχε σαφής μέριμνα από τους εκπροσώπους των επιχειρηματικών συμφερόντων να διαχωρίζουν την ελεύθερη συλλογική δράση μέσω ΕΕΟ από τη δράση μέσω των επιμελητηρίων, τα οποία ήταν και πηγές πόρων και πάροχοι υπηρεσιών για τις επιχειρήσεις-μέλη τους.

Το 1918, βέβαια, έτος ίδρυσης της ΓΣΕΕ είναι και αυτό που ενισχύει και τον εργοδοτικό ρόλο των ΕΕΟ. Από αυτή τη χρονιά και μετά ο ΣΕΒΒ αρχίζει να ασχολείται κεντρικά με ζητήματα συλλογικής ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων[117] – έχει προηγηθεί και η κοινωνική νομοθεσία των κυβερνήσεων Βενιζέλου[118] – ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών θέτει την ιδέα της πανεθνικής εκπροσώπησης των εμπορικών συλλόγων όταν διαπιστώνει τη δικτύωση των εμποροϋπαλληλικών οργανώσεων[119] και ο σύνδεσμος των συντεχνιών επανιδρύεται ως Συνομοσπονδία – μεταξύ άλλων – «Εργοδοτών», για να λειτουργήσει σαν αντίβαρο προς τη συνομοσπονδία των εργαζομένων. Η δε διάταξη των συμφερόντων μέχρι και τη δεκαετία του 1930 βασίζεται σε πολλαπλούς διαχωρισμούς[120]: βιομήχανοι-έμποροι από τη μία και επαγγελματίες της «παλαιάς αλλ' εντίμου Ελλάδος» από την άλλη· βιομήχανοι από τη μία εισαγωγείς έμποροι από την άλλοι· μεγάλοι βιοτέχνες (και επιχειρηματίες) από τη μία, μικροί βιοτέχνες από την άλλοι). Και όλα αυτά, βεβαίως, σε μία διάδραση με την επέκταση της ελληνικής επικράτειας, που σήμαινε και την ενσωμάτωση εθνικών μειονοτήτων στην ελληνική κοινωνία (μουσουλμάνοι, Εβραίοι, Σλαβομακεδόνες)[121], αλλά και την είσοδο των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ελληνική κοινωνική ζωή, η οποία οδήγησε σε πύκνωση αφενός των εργατικών στρωμάτων (που σήμαινε ως έναν βαθμό και τη ριζοσπαστικοποίηση του εργατικού κινήματος μέσα από την άνοδο των κομμουνιστικών δυνάμεων[122]), αλλά και την πύκνωση των μικροαστικών στρωμάτων με επιχειρηματικότητα ανάγκης στην οποία κατέφευγαν οι

[116] Βλ. Γούναρη και Ελευθερίου, *ο.π.*
[117] Πανσεληνά και Μαυροειδή, *ο.π.*, σελ. 121-124.
[118] Βασίλης Ασημακόπουλος, «Η Ελληνική Εργατική Νομοθεσία: Από την θεσμοποίηση της συλλογικής εργατικής ταυτότητας στον εργαζόμενο ως απομονωμένο άτομο», *Θέσεις*, τχ 156, 2021, σελ. 17-36.
[119] Χατζηϊωάννου και Μαυροειδή, *ο.π.*, σελ. 118.
[120] Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: η παράταση του διχασμού*, Αθήνα, Πατάκης, 2017, σελ. 334-395.
[121] *Στο ίδιο*, σελ. 230-282.
[122] Βλ. Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνικός κομμουνισμός: Μια διεθνική ιστορία (1912-1974)*, Αθήνα, Αντίποδες, 2025, σελ. 129-230.

πρόσφυγες. Αυτή η πύκνωση εξηγεί ότι σε διάφορες περιπτώσεις επαγγελματοβιοτέχνες και εργαζόμενοι κινούνταν εγγύτερα ως προς τη διεκδίκηση των συμφερόντων τους – βλ. τη βίαιη επαγγελματική απεργία της 8ης Μαρτίου 1927[123] – αλλά και τη συνεχιζόμενη ευθυγράμμιση εμπόρων και βιομηχάνων, η οποία βέβαια αρχίζει να διαταράσσεται ειδικά στα μέσα της δεκαετίας του 1930, όπου προκύπτουν σημαντικές αποκλίσεις συμφερόντων[124].

Εδώ πρέπει να επισημανθούν δύο σημεία σε σχέση με την οργανωτική διάσταση των ΕΕΟ: πρώτον, οι επαγγελματοβιοτέχνες ως άμεσοι κληρονόμοι των συντεχνιών φαίνεται πως είχαν μια μεγαλύτερη έφεση για ομοσπονδιακή ή συνομοσπονδιακή οργάνωση, καθώς ο Σύνδεσμος των Συντεχνιών είναι η παλαιότερη ένωση πρωτοβάθμιων οργανώσεων, ενώ η παλιότερη τριτοβάθμια ΕΕΟ ήταν η Ένωση που ιδρύθηκε το 1919. Αντιθέτως οι έμποροι, σχεδόν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 προέβαιναν σε ατελείς και παροδικές προσπάθειες περιφερειακής ή εθνικής συγκρότησης, ενώ οι βιομήχανοι/μεγάλοι βιοτέχνες εξακολουθούσαν να διατηρούν το στάτους του συνδέσμου, μιας πρωτοβάθμιας, δηλαδή, οργάνωσης με μέλη ιδιοκτήτες επιχειρήσεων. Το δε modus operandi των επαγγελματοβιοτεχνών παρουσίαζε μεγαλύτερες αγχιστείες με το αντίστοιχο των εργατών, ενώ βιομήχανοι και έμποροι κινούνταν σε πιο θεσμικά ρεπερτόρια δράσης. Οι διαφορές μπορούν να εξηγηθούν στις ρίζες των ΕΕΟ και των οργανωμένων συμφερόντων γενικά. Οι επαγγελματοβιοτεχνικοί σύλλογοι προέρχονταν από τις μικτές συντεχνίες και σε πολλές περιπτώσεις είχαν ως μέλη πρώην εργάτες, οι οποίοι ανελίχθηκαν στην κατηγορία του εργοδότη είτε διατήρησαν το στάτους του αυτοαπασχολούμενου με τους περιορισμούς αλλά και τους βαθμούς αυτονομίας αυτής της ιδιότητας. Επιπλέον, τα επαγγέλματα των «νοικοκυραίων», ιδίως σε ό,τι αφορά τεχνίτες πολλαπλών ειδικοτήτων, έτειναν, όσο ενισχυόταν το μερίδιο του δευτερογενούς τομέα στην οικονομία αλλά και η ανοικτότητα της οικονομίας, να δεξιώνονται ισχυρές πιέσεις. Αυτά εξηγούν το πως η εμπειρία της πρότερης οργάνωσής τους ώθησε να δημιουργήσουν συνομοσπονδία με κλαδικά αλλά και εδαφικά επαγγελματοβιοτεχνικά συνδικάτα – όπως η ΓΣΕΕ - και επίσης τη μαχητικότητα πολλών κινητοποιήσεων – που κι αυτή εξηγείται και από μία τροχιά συλλογικών αγώνων και μαχητικών παρεμβάσεων από τον 19ο αιώνα. Από την άλλη πλευρά, η οργανωτική παράδοση των

[123] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 45-46.
[124] Χατζηϊωάννου και Μαυροειδή, *ο.π.*, σελ. 97-101.

εμπόρων και κατ' επέκταση των βιομηχάνων αντιστοιχούσε σε πιο κλειστές οργανώσεις επιλεκτικής στρατολόγησης μελών, που λειτουργούσαν περισσότερο ως λέσχες επιχειρηματιών που διαμόρφωναν πλαίσια αλληλεπίδρασης και κοινής δράσης και ταυτόχρονα διασφάλιζαν και πιο ιδιαίτερους τρόπους πρόσβασης στο σύστημα της εξουσίας. Έτσι κι αλλιώς, έως και τη δεκαετία του 1940, οι σύνδεσμοι των βιομηχάνων, αλλά και οι εμπορικοί σύλλογοι επωφελούνται από τις απαρχές των αντικομμουνιστικών διώξεων και τη διάλυση εργατικών συνδικάτων στη βάση του ιδιώνυμου, διαδικασίες οι οποίες κατοχύρωναν με κρατική επιβολή την υπεροχή του κεφαλαίου έναντι της οργανωμένης εργασίας. Οι εργοδότες γενικά συμμετείχαν σε κρατικά οικονομικά συμβούλια (Ανώτατο Συμβούλιο Εμπορίου και Βιομηχανίας στη δεκαετία του 1920 και Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο από τη δεκαετία του 1930 και έπειτα), ενώ είχαν και ex officio εκπροσώπηση και στον θεσμό της Γερουσίας της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας. Βιομήχανοι και έμποροι είχαν ισχυρή παρουσία στο πολιτικό προσωπικό κυβερνήσεων, του κοινοβουλίου και της τοπικής αυτοδιοίκησης, ενώ οι επαγγελματοβιοτέχνες επιχειρούσαν – ανεπιτυχώς – να συγκροτήσουν κόμμα επαγγελματιών[125].

Η περίοδος της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου χαρακτηρίζεται από μία ατελή προσπάθεια επιβολής ενός μοντέλου, ατελούς εν τέλει, αυταρχικού κορπορατισμού από το καθεστώς Μεταξά[126], το οποίο θα υπέτασσε τα οργανωμένα συμφέροντα στον απόλυτο έλεγχο του κράτους. Επί της ουσίας, βέβαια, η επιβολή αφορούσε κυρίως τα εργατικά συνδικάτα τα οποία διαλύθηκαν και υποχρεώθηκαν να ανασυγκροτηθούν. Οι ΕΕΟ σε γενικές γραμμές δεξιώθηκαν πολύ λιγότερη πίεση από το καθεστώς και σε πολύ μεγάλο βαθμό επωφελήθηκαν και από ευνοϊκές ρυθμίσεις από το καθεστώς. Ο πρόεδρος του ΣΕΒΒ ήταν για μία διετία Υπουργός Εθνικής Οικονομίας, οι εμπορικοί σύλλογοι διατηρούσαν έναν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ κράτους και αγοράς και στους επαγγελματοβιοτέχνες δημιουργήθηκαν δύο νέα τριτοβάθμια όργανα που αμφισβήτησαν την πρωτοκαθεδρία της ΓΣΕΒΠΕ.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής οι περισσότερες ΕΕΟ είτε παρέμειναν αδρανείς – κυρίως οι επαγγελματοβιοτεχνικές οργανώσεις – είτε διατηρούσαν έναν περισσότερο χαμηλό βαθμό λειτουργίας – ΣΕΒΒ και εμπορικοί σύλλογοι. Αρκετές ΕΕΟ είχαν

[125] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 53.
[126] Spyridon G. Ploumidis, 'Corporatist ideas in inter-war Greece: From theory to practice (1922-1940)', *European History Quarterly*, Vol. 44, No. 1, 2014, σελ. 55-79.

συμβολή στην επιμελητεία, σε συσσίτια και σε καταναλωτικούς συνεταιρισμούς, ενώ μεμονωμένοι έμποροι και επαγγελματίες είχαν εμπλοκή στην Εθνική Αντίσταση[127]. Στη μετακατοχική περίοδο και ειδικότερα στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου οι ΕΕΟ βρίσκονται σε μια διαδικασία ανασυγκρότησης, έχοντας μια πολύ συγκεκριμένη τοποθέτηση σε ό,τι αφορά την πλευρά της εμφύλιας σύγκρουσης που θα υποστήριζαν. Ο ΣΕΒΒ αποφασίζει το 1946 να μετονομαστεί σε Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων, απεντάσσοντας τους μεγάλους βιοτέχνες από τη δύναμή του. Η λογική αυτής της απόφασης δεν αφορά μόνο την ανάγκη αυτόνομης εκπροσώπησης της βιομηχανίας αλλά κυρίως ότι ο ΣΕΒ επιθυμεί να εμφανιστεί ως ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της μεγάλης επιχειρηματικότητας και ηγέτης της ελληνικής επιχειρηματικότητας εν γένει. Η εκδίωξή των βιοτεχνών από τον ΣΕΒ θέτει το ζήτημα της ένταξής τους στη ΓΣΕΒΕ, όπου και εκεί υπάρχει μια αντιπαράθεση μεταξύ επαγγελματικών και βιοτεχνικών συμφερόντων που οδηγεί στη συγκρότηση και μιας διακριτής βιοτεχνικής συνομοσπονδίας (Ανώτατη Συνομοσπονδία Βιοτεχνών Ελλάδος - ΑΣΒΕ). Η απόδοση στη ΓΣΕΒΕ της αναγκαστικής εισφοράς των ασφαλισμένων του ΤΕΒΕ με τον ΑΝ 196/1946 ουσιαστικά κατοχυρώνει τη θέση της ΓΣΕΒΕ ως κύριου εκφραστή των επαγγελματοβιοτεχνικών συμφερόντων και τη θέτει πλέον υπό την ισχυρή επιρροή του κράτους. Οι εμπορικοί σύλλογοι επιχειρούν το 1945 με πρωτοβουλία του Εμπορικού Συλλόγου Πειραιά να συγκροτήσουν ένα νέο εθνικό όργανο την Ένωση Εμπορικών Συλλόγων Ελλάδος[128], η οποία και αυτή καταλήγει μία προσωρινή συγκρότηση. Το κυριότερο στοιχείο της εν λόγω περιόδου, βέβαια, αφορά το γεγονός του ξεσπάσματος και της έκβασης του εμφυλίου πολέμου, που ουσιαστικά αφήνει τη χώρα πίσω από το κύμα εκδημοκρατισμού των χωρών της Δυτικής Ευρώπης που συνδέθηκε με το συμβόλαιο κεφαλαίου και εργασίας και την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους. Παρότι μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ προωθούνταν στην Ελλάδα μια λογική ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού, αυτός δεν είχε τα χαρακτηριστικά της συμπερίληψης αλλά αντίθετα της αυταρχικής επιβολής, ιδίως σε ό,τι αφορά τα οργανωμένα συμφέροντα. Στο πλαίσιο αυτό, οι δυνάμεις του κεφαλαίου και ειδικά ο ΣΕΒ εξέρχονται ιδιαίτερα ενισχυμένες, ενώ το εργατικό κίνημα υπό ασφυκτικό κρατικό έλεγχο από ένα ιδιαίτερα πολιτικοποιημένο υπέρ μίας παράταξης κράτος. Και αυτό συνιστά μια εκκρεμότητα που ουσιαστικά επιλύθηκε ως ενός σημείου με την Γ’ Ελληνική Δημοκρατία.

[127] Λιαλιούτη, Ελευθερίου και Λοϊζος, *ο.π.*, σελ. 99-128· Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 71.
[128] Λιαλιούτη, Ελευθερίου και Λοϊζος, *ο.π.*, σελ. 133-141.

Η περίοδος της «καχεκτικής δημοκρατίας» (1946-1967)[129], επομένως, διατήρησε αφενός την ασυμμετρία μεταξύ εργοδοτικών και εργατικών συμφερόντων και σε πολύ μεγάλο βαθμό επέτρεψε στους πρώτους να αποκτήσουν πολύ μεγάλη επιρροή και σε πολιτικό επίπεδο. Σε αυτό συνέβαλε σαφέστατα και η απουσία λόγω του ψυχροπολεμικού κλίματος και της αντικομμουνιστικής καταστολής ισχυρού εργατικού κόμματος κατά τα πρότυπα της Δυτικής Ευρώπης ως πολιτικού αντιβάρου στο ελληνικό κομματικό σύστημα[130]. Ουσιαστικά, η ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στον ψυχροπολεμικό καταμερισμό εργασίας, όπως προαναφέρθηκε, διαμέσου της ναυτιλίας, της ελαφριάς βιομηχανίας και των υπηρεσιών, η προστασία των εξαγωγών μέσα από τους δασμούς στις εισαγωγές, η έμφαση στην προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων με προνομιακούς όρους, η άτυπη πρακτική της μεταχρονολογημένης επιταγής που κατέστησε πιο ευέλικτες τις συναλλαγές ειδικά ανάμεσα σε παραγωγούς και εμπόρους και οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης από το 1950 έως το 1973 ενίσχυσαν και την οικονομική θέση των μελών των ΕΕΟ και τη διαπραγματευτική τους ισχύ. Επιπλέον το υπερπολιτικοποιημένο μετεμφυλιακό κράτος και η γραφειοκρατία του συντηρούσαν, κυρίως μέσω πολιτικών διαύλων, προνομιακές σχέσεις με τα οργανωμένα συμφέροντα των εργοδοτών τόσο στο επίπεδο του σχεδιασμού πολιτικών όσο και στο επίπεδο παροχών που καθιστούσαν τις περισσότερες των ΕΕΟ κομμάτι του συστήματος εξουσίας, ιδίως σε μία φάση που η διαμαρτυρία εύκολα μπορούσε να αναπλαισιωθεί ως ανατρεπτική κίνηση.

Κρίσιμα για την περίοδο είναι δύο στοιχεία: πρώτον με τον ν. 3239/1955 θεσμοποιείται η δυνατότητα συλλογικών διαπραγματεύσεων και Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας[131], η οποία υπογράφεται από τη ΓΣΕΕ (πλευρά εργαζομένων) και την τριάδα ΣΕΒ, ΓΣΕΒΕ και των τριών μεγαλύτερων εμπορικών συλλόγων Αθήνας, Πειραιά και Θεσσαλονίκης. Επρόκειτο για έναν νόμο ο οποίος ενίσχυε κυρίως τις κλαδικές συμβάσεις, οι οποίες ακολουθούσαν την εθνική συλλογική σύμβαση, κάτι που ως έναν βαθμό διατηρούσε τον κερματισμό στα εργοδοτικά συμφέροντα και

[129] Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

[130] Μαυρογορδάτος 1998, *ο.π.*, σελ. 148. Επίσης, δεν υπήρχε ούτε μαζικό χριστιανοδημοκρατικό κόμμα όπως στην Ιταλία, τη Δυτική Γερμανία και την Αυστρία, το οποίο να ήταν συνδεδεμένο με μαζικά χριστιανοδημοκρατικά συνδικάτα. Αυτό είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι αυτήν τη μαζικότητα για τον ελληνικό συντηρητισμό της διασφάλιζε επί της ουσίας το κράτος της εθνικοφροσύνης.

[131] Δασκαλάκης, Δημ. Ι., «Η Εξέλιξη των Συλλογικών Διαπραγματεύσεων», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τχ. 53, 1994, σελ. 353- 362.

αποκεντρωτικές τάσεις στη ΓΣΕΕ[132]. Κυρίως, όμως, με την προσφυγή στην υποχρεωτική διαιτησία, η οποία διασφάλιζε ότι οι συλλογικές συμβάσεις θα ακολουθούσαν την κρατική βούληση, οπότε δε μπορούμε να μιλάμε για ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις. Δεύτερον, η σύνδεση με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες το 1961 είναι και αυτή μια διαδικασία που σε μεγάλο βαθμό έθεσε και τις ΕΕΟ για πρώτη φορά αντιμέτωπες με τις προοπτικές του εξευρωπαϊσμού και της ενιαίας αγοράς. Αυτό από τη μία πλευρά, υποχρέωσε τις ΕΕΟ να ξαναδούν τις προτεραιότητές τους υπό το φως του εξευρωπαϊσμού[133] (περισσότερα έντονα βέβαια από τη δεκαετία του 1970 και μετά) και ταυτόχρονα να συνδεθούν με αντίστοιχες υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκές οργανώσεις – την UNICE (Union of Industrial and Employers' Confederations of Europe) από το 1962 για τον ΣΕΒ και την UIAPME (Union internationale de l'artisanat et des petites et moyennes entreprises) από το 1947 για την ΓΣΕΒΕ[134], ενώ το 1964 ιδρύεται κοινό γραφείο στις Βρυξέλλες από τον ΣΕΒ, το ΕΒΕΑ και τον Εμπορικό Σύλλογο Αθηνών[135].

Με οργανωτικούς όρους σε ό,τι αφορά τον ΣΕΒ, η πιο σημαντική εξέλιξη ήταν η αλλαγή καταστατικού το 1963, σύμφωνα με την οποία επιτρεπόταν πλέον η εγγραφή στον Σύνδεσμο περιφερειακών και κλαδικών οργανώσεων, χωρίς όμως αυτός να λαμβάνει τη μορφή δευτεροβάθμιου οργάνου αλλά να διατηρεί το στάτους της πρωτοβάθμιας οργάνωσης[136]. Αυτό σήμαινε ότι μέσα σε μία διετία ο αριθμός των μελών του ΣΕΒ αυξήθηκε από 81 σε 400[137] και ότι πλέον θα λειτουργούσε ως περισσότερο συμπεριληπτικά ως προς την εκπροσώπηση της ελληνικής βιομηχανίας. Στη περίπτωση των επαγγελματοβιοτεχνών εξακολουθούσε να υπάρχει ο δυισμός μεταξύ ΓΣΕΒΕ και ΑΣΒΕ, ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις οι δύο οργανώσεις συνεργάζονταν (στη δύναμη τους υπήρχαν και κοινές κλαδικές ομοσπονδίες) παρόλο που η εισφορά των ασφαλισμένων του ΤΕΒΕ κατευθυνόταν στη ΓΣΕΒΕ. Αξιοσημείωτη ήταν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 να ιδρυθεί ένα θνησιγενές επαγγελματικό κόμμα ονόματι «Κόμμα Εργαζομένων Ελλάδος», το οποίο έλαβε στις

[132] Κουκουλές, Γ. (1989), «Ν. 3239/1955: Τροποποίηση ή κατάργηση», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τχ. 28, σελ. 13-33.
[133] Βλ. Χρήστος Τσάκας, *Οι Έλληνες βιομήχανοι μπροστά στην ευρωπαϊκή πρόκληση*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015.
[134] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 77.
[135] Πανσεληνά και Μαυροειδή, *ο.π.*, σελ. 387.
[136] *Στο ίδιο*, σελ. 385.
[137] Τσάκας, *ο.π.*, σελ. 16.

εκλογές του 1950 30.000 ψήφους και ποσοστό 1.8%[138]. Σε ό,τι αφορά τους εμπόρους ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 εκκινεί εκ νέου η συζήτηση γύρω από δημιουργία μιας πανελλαδικής δευτεροβάθμιας οργάνωσης, η οποία το 1961 οδηγεί στη δημιουργία του Συντονιστικού Συμβουλίου Εμπορικών Συλλογών Ελλάδας από δεκαπέντε συλλόγους, στη γραμματεία του οποίου περιλαμβάνονται οι σύλλογοι της Αθήνας, του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας και της Λάρισας[139]. Το Συντονιστικό Συμβούλιο παρότι δεν αποκτά καταστατικό, διατηρείται ως κεντρική έκφραση του εμπορικού κόσμου της χώρας (πάντοτε υπό την ηγεμονία της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης) μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οπότε και μετονομάζεται σε Ένωση Εμπορικών Συλλόγων Ελλάδος (ΕΕΣΕ)[140]. Την ίδια περίοδο καταγράφονται προσπάθειες περιφερειακής οργάνωσης εμπορικών συλλόγων τόσο στη Δυτική Ελλάδα όσο και στην κεντροδυτική Μακεδονία[141].

Με όρους διάταξης συλλογικών συμφερόντων είναι σαφές ότι στη μετεμφυλιακή περίοδο αρχίζει να διαμορφώνεται ένας διακριτών μικρομεσαίων επιχειρηματικών συμφερόντων, ο οποίος σε πολλές περιστάσεις τεκμηριώνεται από κοινές συλλογικές δράσεις επαγγελματοβιοτεχνών και εμπόρων (βλ. για παράδειγμα την απεργία του 1952, αλλά και τη ρητορική περί «παραγωγικών τάξεων»). Η τάση διεύρυνσης του ΣΕΒ, αλλά και η (αυτο)προώθησή του ως φωνή της επιχειρηματικότητας, όντας ο εκπρόσωπος των μεγάλων επιχειρήσεων, αφήνει εκ των πραγμάτων χώρο δράσης για τους μικρομεσαίους για τους οποίους βέβαια – και ειδικά τους εμπόρους – η τοπικότητα, αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις η κλαδικότητα, τείνει να έχει μια καθοριστική σημασία (έτσι εξηγούνται η δυσκολία κεντρικής οργάνωσης των εμπόρων, αλλά και οι διαρκείς εσωτερικές αντιπαραθέσεις στον επαγγελματοβιοτεχνικό χώρο). Όλες οι ΕΕΟ, όπως είπαμε, έχουν προνομιακές προσβάσεις στο κράτος και τις τοπικές αρχές, έχουν εμπλοκή στον πολιτικό ανταγωνισμό – αν και όχι στο κίνημα του εκδημοκρατισμού της δεκαετίας του 1960 – και αντιλαμβάνονται ότι οι νέες συνθήκες στη χώρα τις υποχρεώνουν σε προσπάθειες εκσυγχρονισμού της οργανωτικής τους λειτουργίας με ενίσχυση της επαγγελματοποίησης του προσωπικού τους, με παραγωγή δεδομένων για την κατάστασης της οικονομίας και με αξιοποίηση επικοινωνιακών μέσων για την

[138] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 85-86.
[139] Αρανίτου 2006, *ο.π.*, σελ. 182-186· Μαυρογορδάτος 1998, *ο.π.*, σελ. 155-165.
[140] Βλ. επόμενο κεφάλαιο.
[141] Ελευθερίου, Αγγελής και Μανιούδης, *ο.π.*, σελ. 279-280.

απεύθυνση τους στην κοινή γνώμη. Εδώ ίσως είναι αναγκαία και μία αναφορά την ιδιαίτερη πολιτική συμπεριφορά κάποιων τμημάτων της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας, τα οποία προέρχονταν από το λεγόμενο εαμογενές μπλοκ της δεκαετίας του 1940, τα οποία βίωσαν αποκλεισμούς από τη μισθωτή εργασία λόγω του «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων» και τα οποία αξιοποιήσαν τις ευελιξίες του επιχειρείν για να εμπλακούν αρχικά σε μια επιχειρηματικότητα ανάγκης, η οποία μετεξελίχθηκε σε επιχειρηματικότητα κερδοφορίας[142]. Πολλοί επιχειρηματίες αυτής της κατηγορίας είτε διατήρησαν κάποιες επιλεκτικές σχέσεις με την Αριστερά είτε στήριξαν το εγχείρημα του εκδημοκρατισμού του Κέντρου ασκώντας ταυτόχρονα πιέσεις και στις οργανώσεις τους. Δεν είναι τυχαίο ότι η δικτατορία της 21ης Απριλίου επέβαλε εκκαθαρίσεις μητρώων σε επαγγελματοβιοτεχνικές ενώσεις αλλά και σε εμπορικούς συλλόγους, ενώ ειδικά συνδικαλιστές της ΓΣΕΒΕ βρέθηκαν σε εξορία ή φυλακίστηκαν.

Ο εναγκαλισμός, όμως, των ΕΕΟ με το κράτος συνεχίστηκε και επί χούντας: στελέχη των διοικήσεών τους ανέλαβαν υπουργικά χαρτοφυλάκια σε κυβερνήσεις της χούντας, ενώ ειδικά η βιομηχανία παρουσίασε υπερκέρδη και στη βάση της πλήρους κατάπνιξης του εργατικού κινήματος στην περίοδο της επταετίας. Όπως και στο κομματικό σύστημα, η ματαίωση του αιτήματος του εκδημοκρατισμού και του πολιτικού εκσυγχρονισμού με το πραξικόπημα, καθυστέρησε τις αναγκαίες προσαρμογές και του συστήματος κοινωνικής εκπροσώπησης στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν σε ευρωπαϊκή και παγκόσμια κλίμακα.

[142] Αρανίτου 2006, *ο.π.*

3. Ο Νόμος 1712/1987 και οι Επιχειρηματικές/Εργοδοτικές Οργανώσεις στην περίοδο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας

3.1 Οι Επιχειρηματικές και Εργοδοτικές Οργανώσεις από τη Μεταπολίτευση έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980

Η περίοδος της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας από τη Μεταπολίτευση και έπειτα χαρακτηρίζεται από την πρόταξη του εκδημοκρατισμού ως του βασικού συλλογικού εγχειρήματος της ελληνικής κοινωνίας[143]. Αυτό σημαίνει ότι οι εκκρεμότητες της μετεμφυλιακής περιόδου λόγω του απριλιανού πραξικοπήματος μπαίνουν σε μια διαδικασία επαναφοράς, όπου πια η εμπέδωση δημοκρατικών αρχών και μιας ακηδεμόνευτης λειτουργίας των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών θεωρείται μέρος τόσο της μετάβασης στη δημοκρατία όσο και της εδραίωσης της δημοκρατίας. Με το άρθρο 12 του Συντάγματος αναδιατυπώνεται το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι: «…1. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα όπως συνιστούν ενώσεις και σωματεία μη κερδοσκοπικού σκοπού, τηρούντες τους νόμους, οίτινες όμως ουδέποτε δύναται να υπαγάγουν την άσκησιν του δικαιώματος τούτου εις προηγουμένην άδειαν. 2. Το σωματείον δεν δύναται να διαλυθή ένεκα παραβάσεως του νόμου ή ουσιώδους διατάξεως του καταστατικού του, ει μη μόνον δια δικαστικής αποφάσεως…». Στο άρθρο 22 παρ. 2 οι συλλογικές διαπραγματεύσεις συμπληρώνουν τους «γενικούς όρους εργασίας» που καθορίζονται από τον νόμο, με αναφορά ωστόσο στη διαιτησία σε περίπτωση αποτυχίας των διαπραγματεύσεων. Και το άρθρο 23 κατοχυρώνει τη συνδικαλιστική ελευθερία και το δικαίωμα της απεργίας. Το άρθρο 12 εξακολουθεί να είναι το θεμέλιο της ελεύθερης συλλογικής οργάνωσης και δράσης των επιχειρηματιών/εργοδοτών[144].

---

[143] Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001· Νικηφόρος Διαμαντούρος, «1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μία νοτιο-ευρωπαϊκή προοπτική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 49, 1983, σελ. 52-87· Μιχάλης Σπουρδαλάκης και Ευθύμης Παπαβλασόπουλος, «Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης» στο Ανθόπουλος, Χ. και Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), Κρίση του ελληνικού συστήματος; Σύγχρονες προκλήσεις και μεταρρυθμιστικές προοπτικές, Αθήνα, Παπαζήσης, 2008, σελ. 297-302.

[144] Μουδόπουλος, 2005, *ο.π.*, σελ. 92-93.

Ο εκδημοκρατισμός των οργανωμένων συμφερόντων αποτελεί κομμάτι μιας γενικότερης διαδικασίας, όπου ουσιαστικά ως εκδημοκρατισμός νοούνταν η απομάκρυνση στελεχών από διοικήσεις των οργανώσεων που είχαν ταυτιστεί με το δικτατορικό καθεστώς και η απαλλαγή από την κρατική παρέμβαση και επιβολή, ιδίως όταν αναφερόμαστε στο προ του 1974 υπερπολιτικοποιημένο και αυταρχικό κράτος. Θεωρητικά ο στόχος ήταν η κοινωνική κινητοποίηση των πρώτων χρόνων μετά τη Μεταπολίτευση να συγκροτήσει μια αυτόνομη κοινωνία των πολιτών, με οργανώσεις που θα εκπροσωπούν και θα διεκδικούν με ελεύθερο τρόπο συλλογικά συμφέροντα. Η συνθήκη, βέβαια, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έθετε στο επίκεντρο του εγχειρήματος του εκδημοκρατισμού τα πολιτικά κόμματα, καθότι αυτά εξήλθαν των αυταρχικών εκτροπών των δεκαετιών του 1960 και του 1970 με τις μικρότερες δυνατές απώλειες[145]. Τα μεν συνδικάτα είχαν να διαχειριστούν τα επίχειρα του πρότερου κρατικού ελέγχου και άρα η γραφειοκρατία τους σε κορυφαίο επίπεδο δεχόταν από τα κάτω πιέσεις από πρωτοβάθμια σωματεία και συνδικαλιστικές παρατάξεις. Οι δε ΕΕΟ λόγω της μάλλον προνομιακής θέσης που κατείχαν στη μετεμφυλιακή περίοδο και του διορισμού στελεχών τους σε θέσεις ευθύνης στο χουντικό σύστημα εξουσίας, έπρεπε και αυτές να περιέλθουν μέσα από μία διαδικασία εκδημοκρατισμού. Στη συνάφεια αυτή, τα πολιτικά κόμματα επέβαλαν ένα μοντέλο πολιτικού ανταγωνισμού το οποίο διαπερνούσε και τα οργανωμένα συμφέροντα και το οποίο τα εναρμόνισε με τη νέα δημοκρατική πολιτική. Αυτή η διαδικασία που έχει ονομαστεί «κομματικοποίηση» μέχρι ενός σημείου ήταν μια θετική για την εδραίωση της δημοκρατίας διαδικασία, καθώς συνέβαλε στην απομάκρυνση στελεχών με φιλοχουντικές αναφορές και στη χειραφέτηση των δρώντων στις οργανώσεις σε μια κατεύθυνση ελεύθερης διεκδίκησης συμφερόντων. Βαθμιαία, βεβαίως, η κομματικοποίηση έτεινε να παράγει αρνητικά αποτελέσματα, ειδικά στις οργανώσεις στις οποίες δρουν κομματικές παρατάξεις, καθώς υπονόμευε την ενιαία δράση των οργανώσεων, κερμάτιζε την ενότητα των συλλογικών συμφερόντων και τις έφερνε υπό την επιρροή του κράτους με έναν διαφορετικό τρόπο αυτήν τη φορά (διαμέσου της επιβολής από το εκάστοτε κυβερνών κόμμα πάνω στις φίλες συνδικαλιστικές δυνάμεις).

Στις απαρχές της Μεταπολίτευσης εκκινεί προφανώς μια διαδικασία έκπτωσης διορισμένων από τη χούντα διοικήσεων και σταδιακά λαμβάνουν χώρα νέες

[145] Michalis Spourdalakis, 'Securing Democracy in Post-Authoritarian Greece: The Role of Political Parties' στο G. Pridham (ed.), *Stabilizing Fragile Democracies*, London, Routledge, 1996, σελ. 167-186.

αρχαιρεσίες. Ήδη από το 1973 έως και τα τέλη της δεκαετίας η χώρα επηρεάζεται από τις δύο παγκόσμιες οικονομικές κρίσεις (1973-1974, 1979) οι οποίες θέτουν και την οικονομία της Ελλάδας σε μια πορεία αποβιομηχάνισης. λόγω και της μείωσης της διεθνούς δασμολογικής προστασίας και της κατάργησης του κανόνα του χρυσού. όπως επισημάναμε πιο πάνω, για τη νέα παγκοσμιοποιημένη κίνηση του καπιταλισμού μέσω του μονοπωλιακού κεφαλαίου και των πολυεθνικών επιχειρήσεων από τη δεκαετία του 1960. Αυτή η τάση του καπιταλισμού είχε βαθύτερες συνέπειες σε περιφερειακού τύπου οικονομίες, όπως η ελληνική, όπου η ανάπτυξη των επιχειρήσεων βασιζόταν *κυρίως* στην κρατική προστασία. Αυτό σημαίνει μείωση των πρότερα υψηλών ρυθμών ανάπτυξης που άσκησε πιέσεις ειδικά στη μικρομεσαία επιχειρηματικότητα και αναπόφευκτη εργατική αντίδραση που έλαβε τα χαρακτηριστικά του κινήματος του εργοστασιακού συνδικαλισμού. Οι κυβερνήσεις Καραμανλή επέλεξαν να διαχειριστούν την ένταση με τρεις τρόπους: πρώτον, με την ανάπτυξη ενός ιδιότυπου συντηρητικού κρατικού παρεμβατισμού που περιλάμβανε και κρατικοποιήσεις επιχειρήσεων και τραπεζών· με πολιτικές ελέγχου των τιμών που μείωναν το τζίρο των μικρομεσαίων επιχειρηματιών· και με τη θέσπιση του ν. 330/1976, ο οποίος επέβαλε περιορισμούς στη συνδικαλιστική ελευθερία. Ο κρατικός παρεμβατισμός τοποθέτησε τον ΣΕΒ απέναντι στην κυβέρνηση – η περίφημη μομφή περί «σοσιαλμανίας»[146] -, ο έλεγχος των τιμών ενεργοποίησε τόσο τη ΓΣΕΒΕ όσο και το Συντονιστικό Εμπορικών Συλλόγων και σε μαζικές κινητοποιήσεις, ενώ ο 330/1976 υπήρξε αφετηρία για μαχητικές εργατικές κινητοποιήσεις και για κλιμάκωση της από τα κάτω πίεσης προς τις ηγεσίες των εργατικών συνδικάτων. Από εκεί και πέρα σε ό,τι αφορά την οργάνωση των εργοδοτών ο ν. 330/1976 στην ουσία συνταυτίζει ως «συνδικάτα» τόσο τις οργανώσεις των εργαζομένων όσο και των εργοδοτών, θεωρώντας ότι εκκινούν από μία κοινή αφετηρία στη συλλογική τους δράσης. Επαναλαμβάνει την υποχρεωτική προσφυγή σε διαιτησία, εφόσον δεν επέλθει συμφωνία μέσα από συλλογικές διαπραγματεύσεις και ουσιαστικά περιορίζει και το δικαίωμα της απεργίας μέσα από

[146] Πανσεληνά και Μαυροειδή, *ο.π.*, σελ. 431. Επρόκειτο, ουσιαστικά, για μία κλασικού τύπου κεϋνσιανή παρέμβαση στην οικονομία, πρακτική που είχαν υιοθετήσει χριστιανοδημοκρατικά και συντηρητικά κόμματα στη Δυτική Ευρώπη μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπως επίσης και η πρακτική κρατικοποίησης επιχειρήσεων που οι ιδιοκτήτες τους είχαν συνεργαστεί με τη δικτατορία έγινε κατά το πρότυπο του Ντε Γκωλ στη Γαλλία μετά την Απελευθέρωση το 1944 με επιχειρήσεις που είχαν συνεργαστεί με τις δυνάμεις κατοχής.

την υποχρεωτική διαιτησία. Τέλος, δίνει τη δυνατότητα στους εργοδότες να ασκήσουν την πρακτική της ανταπεργίας (λοκάουτ) απέναντι στα εργατικά συνδικάτα.

Η κομματικοποίηση σε πολύ μεγάλο βαθμό αρχίζει να επιδρά στις ΕΕΟ, διαμορφώνοντας και συγκεκριμένους συσχετισμούς ανάμεσα σε αυτές. Τα κόμματα της Αριστεράς έτειναν να συνενώνουν τα συμφέροντα εργαζομένων και μικροαστών κάτω από συγκεκριμένα συμμαχιακά σχήματα[147]: για το μεν ΚΚΕ οι μικρομεσαίοι επιχειρηματίες είτε είναι αυτοαπασχολούμενοι είτε απασχολούν λίγους εργαζόμενους συγκεντρώνονται κάτω από την κατηγορία των ΕΒΕ (επαγγελματίες-βιοτέχνες-έμποροι), οι οποίοι αποτελούν σύμμαχο στρώμα προς την εργατική τάξη (η οποία εξακολουθεί βέβαια να αποτελεί την επαναστατική πρωτοπορία σε μια καπιταλιστική κοινωνία). Είναι ενδεικτικό ότι το 1976 δημιουργείται από το ΚΚΕ η ΔΗΚΕΒΕ (Δημοκρατική Κίνηση Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων), η πρώτη οργανωμένη αριστερή παράταξη στον χώρο των εργοδοτικών συμφερόντων, στο πλαίσιο αυτής της στοχοθέτησης προς τα μικροαστικά στρώματα[148]. Η αντίληψη του ΚΚΕ θέτει τους μικρομεσαίους επιχειρηματίες σε απόκλιση από τους μεγάλους επιχειρηματίες και ως μία κατηγορία που ρέπει προς πιο μαχητικές μορφές συλλογικής δράσης. Πέραν της ισχυρής παρέμβασης του ΚΚΕ στη ΓΣΕΒΕ, που οδηγεί το 1984 και σε συμμετοχή στην ηγεσία της, υπάρχει και μια προσπάθεια ελέγχου εμπορικών συλλόγων που οδηγεί και στη δημιουργία ομοσπονδίας εμπορικών συλλόγων Δυτικής Ελλάδας[149]. Το ΠΑΣΟΚ, από την άλλη πλευρά, με την υιοθέτηση της στρατηγικής της «Εθνικής Λαϊκής Ενότητας» το 1978 ουσιαστικά θέτει τους λεγόμενους «μικρομεσαίους» μαζί με άλλες κοινωνικές κατηγορίες υπό την κοινή συμμαχιακή ομπρέλα των «μη προνομιούχων»[150]. Η συμμαχία των μη προνομιούχων αποτελεί το υποκείμενο της «Αλλαγής» και υπάρχει και μία προσπάθεια ενίσχυσης δυνάμεων, κυρίως στον χώρο της ΓΣΕΒΕ μέσω της παράταξης της ΠΑΣΚΕΒΕ. Η Νέα Δημοκρατία, τέλος, ειδικά στη δεκαετία του 1980 καθίσταται ένα κόμμα με μια

[147] Βλ. Γιάννης Καραγιάννης, *Πολιτική εξουσία και συγκρότηση ταυτοτήτων: η κατασκευή των "μικρομεσαίων" στην Ελλάδα, 1974-1985*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004.
[148] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 124.
[149] *Στο ίδιο*, σελ. 135-136· Αρανίτου 2005, *ο.π.*, σελ. 186.
[150] ΠΑΣΟΚ, *Εθνική Λαϊκή Ενότητα, Συνεδρίαση της 2ης Συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ στις 25-26/2/1978*, Αθήνα, ΚΕΜΕΔΙΑ, 1978.

συμπαγή αστική βάση[151], που σημαίνει μία ενιαία αντίληψη της επιχειρηματικότητας (που φέρνει κοντά μικρούς και μεγάλους), προνομιακή πρόσβαση στους χώρους της νέας μικροαστικής τάξης (ελεύθεροι επαγγελματίες και επιστήμονες), επεξεργασίες που διαμορφώνουν και μια αντίληψη απεύθυνσης προς τη «μεσαία τάξη» ως ένα ενιαίο υποκείμενο[152] με σκοπό τη μαζικοποίηση και τη διεκδίκηση με νέους όρους μαζικού κόμματος της εξουσίας μετά από συνεχόμενες εκλογικές ήττες τη δεκαετία του 1980[153]. Πέραν του ΣΕΒ, ο οποίος άλλωστε λειτουργεί πάντοτε με μια σχετική αυτονομία απέναντι στην πολιτική και το κράτος και κυριαρχικά απέναντι στα δύο, η εμπορική εκπροσώπηση κυριαρχούνταν πάντοτε από φίλιες προς την ΝΔ δυνάμεις.

Η νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 αποτελεί αναμφίβολα μία τομή στη διαδικασία του εκδημοκρατισμού και στην περαιτέρω εξέλιξη των ΕΕΟ, καθώς για πρώτη φορά στην ελληνική πολιτική ιστορία εμφανίζεται μία κυβέρνηση, η οποία έχει έναν ξεκάθαρα αντιπλουτοκρατικό λόγο και διακηρυκτικά έχει τοποθετηθεί υπέρ των συμφερόντων των εργαζομένων, έστω και υπό την ομπρέλα της συμμαχίας των «μη προνομιούχων». Στο «Συμβόλαιο με το Λαό»[154] - εκλογικό πρόγραμμα του κόμματος για τις εκλογές του 1981 – αναφέρεται στον «δημοκρατικό προγραμματισμό» ως μεθόδου κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, σε «κοινωνικοποιήσεις» στρατηγικών τομέων στην οικονομία, στην ενθάρρυνση δημιουργίας συνεταιριστικών σχημάτων, ενώ αναφέρεται ότι «…για την εξυπηρέτηση των στόχων της βιομηχανικής πολιτικής αποφασιστικό ρόλο θα παίξουν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις που θα δώσουν μια νέα διάσταση και ανανέωση στην επιχειρηματική δραστηριότητα αξιοποιώντας και νέες μορφές οργάνωσης και συνεργασίας…»[155]. Είναι σαφές ότι οι περισσότερες ΕΕΟ ξεκίνησαν να βλέπουν με μια δυσπιστία τη νέα κυβέρνηση, η οποία βαθμιαία κατά την εξέλιξη της πρώτης κυβερνητικής θητείας του ΠΑΣΟΚ κατέληξε σε σημεία διαρκούς και έντονης αντιπαράθεσης[156]. Αφενός η προσπάθεια της κυβέρνησης για τον

[151] Χριστόφορος Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985: Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του κοινωνικού και πολιτικού ανταγωνισμού*, αδημοσίευτη διδκατορική διατριβή, Αθήνα, 1994, σελ. 86-90.

[152] Καραγιάννης, *ο.π.*· Αρανίτου 2018, *ο.π.*, σελ. 119-149.

[153] Ευθύμης Παπαβλασσόπουλος, *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας 1974-1993*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004.

[154] ΠΑΣΟΚ, *Συμβόλαιο με το Λαό – Διακήρυξη κυβερνητικής Πολιτικής*, Αθήνα, Γραφείο Εκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ, 1981.

[155] *Στο ίδιο*, σελ. 68.

[156] Πανσεληνά και Μαυροειδή, *ο.π.*, σελ. 450-457·Λιαλιούτη, Ελευθερίου και Λοΐζος, *ο.π.*, σελ. 201-203.

«εκδημοκρατισμό» των επαγγελματικών οργανώσεων – βλ. παρακάτω – κατανοήθηκε από αρκετές ΕΕΟ ως προσπάθεια παρέμβασης στα εσωτερικά τους και αφετέρου οι πολιτικές κρατικού παρεμβατισμού θεωρούνταν ότι περιόριζαν την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς. Η αντίδραση στην «Αλλαγή», αλλά και στο γεγονός ότι το κράτος πλέον θα έπαυε να είναι πολιτικά μονοσήμαντο υποχρέωσε τις ΕΕΟ να σκεφτούν με άλλους όρους τη συλλογική τους οργάνωση και δράση.

Και η λύση συνίστατο στην επιδίωξη του κοινού συντονισμού. Ο μεν ΣΕΒ αποδέχτηκε ότι με κάποιον τρόπο θα έπρεπε να συναντηθεί σε ένα συλλογικό όργανο με τους εκπροσώπους της Μμε επιχειρηματικότητας για να διαμορφωθεί ένα κοινό επιχειρηματικό μέτωπο απέναντι στις πολιτικές της κυβέρνησης - αυτή ήταν και η στρατηγική της Νέας Δημοκρατίας για τη συμμαχία αστικών και μικροαστικών στρωμάτων[157]. Στον χώρο της εμπορικής εκπροσώπησης, ειδικά στους μικρομεσαίους, έχει πλέον ωριμάσει η ιδέα της συνένωσης των εμπορικών συλλόγων σε εθνικό επίπεδο, διότι ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 υπάρχουν δύο νέες οργανώσεις ο ΣΕΛΠΕ (Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Λιανικής Πωλήσεως Ελλάδος) (1974) και ο ΣΕΣΜΕ (Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Σούπερ Μάρκετ Ελλάδος) (1977), οι οποίοι έχουν τη μορφή του «συνδέσμου» όπως ο ΣΕΒ και επιχειρούν να εκφράσουν τα συμφέροντα του μεγάλου εμπορίου. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργείται το 1984 το ΕΣΙΠ (Εθνικό Συμβούλιο Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας) στο οποίο συμμετείχαν ο ΣΕΒ, το Συντονιστικό Συμβούλιο Εμπορικών Συλλόγων, η ΓΣΕΒΕ, ο ΣΕΛΠΕ και ο ΣΕΣΜΕ, η ΠΟΕΚΟ (Πανελλήνια Ομοσπονδία Εμπορικών Κλαδικών Οργανώσεων), καθώς και η ένωση των εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων[158]. Το ΕΣΙΠ οργανώνει στις 31 Μαΐου 1984 την πρωτοφανή για τα ελληνικά χρονικά εργοδοτική διαδήλωση της λεγόμενης «μαχόμενης οικονομίας», την οποία τα φιλοκυβερνητικά μέσα ενημέρωσης της εποχής αποκάλεσαν περιπαικτικά ως «διαδήλωση της κατσαρόλας»[159]. Το ΕΣΙΠ ήταν θνησιγενές λόγω της ετερογένειας των συμφερόντων που προσπαθούσε να εκπροσωπήσει, της χαλαρής δομής που δεν επέτρεπε τη θεσμοποίηση της πρωτοβουλίας, την προσπάθεια του ΣΕΒ να επιβληθεί έναντι των υπολοίπων

[157] Βερναρδάκης 1994, *ο.π.*

[158] Μαυρογορδάτος 1998, *ο.π.*, σελ. 170-174· Πανσεληνά και Μαυροειδή, *ο.π.*, σελ. 458-460.

[159] Βάλια Αρανίτου, «Μαχόμενη οικονομία: Η συγκέντρωση της κατσαρόλας ενάντια στον κρατισμό και οι πρωτοβουλίες του ΣΕΒ» στο Βαμβακάς, Β. και Παν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σελ. 312-314· Πανσεληνά και Μαυροείδή, ο.π., σελ. 458, 460· Ελευθερίου, Αγγελής και Μανιούδης, *ο.π.*, σελ. 308.

οργανώσεων και λόγω του γεγονότος ότι από το 1985 και μετά, οπότε και το ΠΑΣΟΚ έκανε στροφή στην οικονομική του πολιτική με την προώθηση του λεγόμενου σταθεροποιητικού προγράμματος, πλέον οι σχέσεις κυβέρνησης και εργοδοτών έβαιναν σε σχετική ομαλοποίηση.

Σε κάθε περίπτωση, η περίοδος χαρακτηρίζεται από βασικές μεταβολές στον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται και εκφράζονται τα επιχειρηματικά συμφέροντα. Ο ΣΕΒ το 1975 ιδρύει το ΙΟΒΕ (Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών) ως ερευνητικό ινστιτούτο που σηματοδοτεί και την ανάπτυξη ενός τεχνοκρατικού σκέλους δράσης για τις ΕΕΟ, ενώ ήδη από το 1978 έχει μετονομαστεί σε Σύνδεσμο Ελληνικών Βιομηχανιών, όπου πια τα μέλη του δεν είναι βιομήχανοι ως πρόσωπα, αλλά επιχειρήσεις οι οποίες λόγω επέκτασης κύκλου εργασιών έχουν μετοχοποιηθεί και διοικούνται πλέον από διοικητικά συμβούλια που αναφέρονται σε συνελεύσεις μετόχων[160]. Η μετάβαση από τον επιχειρηματία στην επιχείρηση σε αυτήν την περίπτωση υποδηλώνει ότι πια ο ΣΕΒ αυτοπαρουσιάζεται και ως εκπρόσωπος της επιχειρηματικότητας εν γένει με οιονεί θεσμικά χαρακτηριστικά και αυτόν τον ρόλο διεκδικεί και για τον εαυτό του. Το 1981 με την εκλογή Παπαλεξόπουλου στην ηγεσία καθιερώνεται πια και η συμπερίληψη στην ελίτ του Συνδέσμου και των διευθυνόντων συμβούλων των επιχειρήσεων[161], η οποία ενισχύει και τις πρότερες τάσεις αποπροσωποποίησης της οργάνωσης με την έννοια της φύσης των συμφερόντων που ο ΣΕΒ – όχι ατομικά των επιχειρηματιών αλλά των επιχειρήσεων. Βέβαια, το γεγονός της προϊούσας αποβιομηχάνισης και της κρατικοποίησης πολλών «προβληματικών επιχειρήσεων», αλλά και η συγκρουσιακή σχέση ΣΕΒ και κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ώθησαν τον ΣΕΒ, πέραν του ΕΣΙΠ που προαναφέρθηκε, να ανοίξει την οργάνωσή του – στο συνέδριο του 1988 - και σε άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες όπως τράπεζες, σούπερ μάρκετ, ασφαλιστικές εταιρείες, διαφημιστικές εταιρείες κλπ.[162], κυρίως για να ενισχύσει την εικόνα του ως εκπροσώπου του συνόλου της ελληνικής επιχειρηματικότητας.

Στον χώρο των μικρομεσαίων επιχειρηματιών και μέσα από την εκκίνηση της διαδικασίας για τον νόμο περί «εκδημοκρατισμού» των επαγγελματικών οργανώσεων, πλέον υπάρχει μια διεκδίκηση και της εκπροσώπησης του χώρου του εμπορίου.

[160] Πανσεληνά και Μαυροειδή, *ο.π.*, σελ. 437-439· Μαυρογορδάτος 1998, *ο.π.*, σελ. 150.
[161] Μαυρογορδάτος 1998, *ο.π.*, σελ. 150-151.
[162] Αρανίτου 2006, *ό.π.*, σελ. 178· Μαυρογορδάτος 1998, *ο.π.*, σελ. 150.

Καταρχάς, το γεγονός ότι πλέον υπήρχαν δύο οργανώσεις οι οποίες εξέφραζαν το μεγάλο εμπόριο και οι οποίες βρίσκονταν σε στενή σύνδεση με τον ΣΕΒ, ο οποίος και αυτός διεκδικούσε την εκπροσώπηση του μεγάλου εμπορίου, αυτό ήταν κάτι που σε μεγάλο βαθμό αποδυνάμωνε την παραδοσιακή πρωτοκαθεδρία των τριών μεγάλων εμπορικών συλλόγων στην εμπορική εκπροσώπηση. Ταυτόχρονα υπήρχε η ΠΟΕΚΟ, υπήρχε η ομοσπονδία των κρατικών εμπορικών οργανισμών, οι οποίες βρίσκονταν και στο στόχαστρο των εμπόρων από τη μετεμφυλιακή περίοδο, υπήρχε το ΕΒΕΑ το οποίο και αυτό ειδικά εντός της κυριαρχίας του ΠΑΣΟΚ, λειτουργούσε και αυτό ως άτυπος εκπρόσωπος εμπορικών συμφερόντων. Επιπρόσθετα, μετά και τον έλεγχο της ΓΣΕΒΕ από την παράταξη που πρόσκειντο στο ΚΚΕ, είχε ξεκινήσει η διαδικασία να αναδειχθεί η εν λόγω ΕΕΟ σε βασικό εκφραστή των επαγγελματικών-βιοτεχνικών-εμπορικών (ΕΒΕ) συμφερόντων, όπως τουλάχιστον τα αντιλαμβανόταν το ΚΚΕ σε μια συνάφεια με τα συμφέροντα των μισθωτών. Για αυτό τον λόγο μετά την ψήφιση του Ν. 1712/1987, διαλύεται η ΑΣΒΕ και οι βιοτεχνικές ομοσπονδίες όλες οι εντάσσονται στη ΓΣΕΒΕ και το 1988 στον τίτλο της ΓΣΕΒΕ προστίθεται ακόμα ένα «Ε» και πλέον γίνεται λόγος για Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων Ελλάδος. Αυτό είναι μια διαδικασία που ωθεί τους εμπορικούς συλλόγους να δουν με περισσότερο αποφασιστικό τρόπο τη συνένωσή τους πρώτα με τη δημιουργία της ΕΕΣΕ (ομοσπονδία) το 1986, η οποία οχτώ χρόνια μετά καταλήγει στην ίδρυση της τριτοβάθμιας οργάνωσης ΕΣΕΕ (τότε Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου). Η ΕΕΣΕ δεν ήταν η μοναδική ομοσπονδία που συσπείρωνε εμπορικούς συλλόγους· υπήρχε η Ομοσπονδία Εμπορικών Συλλόγων Δυτικής Ελλάδας που λειτουργούσε σαν «δούρειος ίππος» για να προσελκύσει συλλόγους προς τη ΓΣΕΒΕΕ και οι Ομοσπονδίες Κεντρικής-Δυτικής Μακεδονίας και Κρήτης που λειτουργούσαν σαν αντίβαρα απέναντι στην ΕΕΣΕ. Στο τέλος, βέβαια, εντάχθηκαν και αυτές στη δύναμη της ΕΣΕΕ.

3.2 Ο νόμος 1712/1987: Από τον «εκδημοκρατισμό» στον «εκσυγχρονισμό» των επαγγελματικών οργανώσεων

Το προσχέδιο νόμου του 1983 και οι προτάσεις των οργανώσεων

Στις 3 Νοεμβρίου 1983 δίνεται στη δημοσιότητα από τον Υπουργό Εμπορίου Γιώργο Μωραΐτη το προσχέδιο νόμου με τίτλο «για τον εκδημοκρατισμό των επαγγελματικών

οργανώσεων των εμπόρων, βιοτεχνών και. λοιπών επαγγελματιών»[163], για το οποίο ζητείται από τις ενδιαφερόμενες οργανώσεις να καταθέσουν προτάσεις έως και τα τέλη του ίδιου μήνα. Ήδη από τη συζήτηση για τον νόμο 1264/1982 – περί «εκδημοκρατισμού» του συνδικαλιστικού κινήματος - έχει προαναγγελθεί από τον υπουργό Εργασίας Απόστολο Κακλαμάνη ένας αντίστοιχος νόμος «…για το συνδικαλισμό των εργοδοτών, των επαγγελματοβιοτεχνικών και των άλλων κλάδων των εργοδοτικών οργανώσεων…»[164]. Η προβληματική του εκδημοκρατισμού εντάσσεται σε μια γενικότερή προσέγγιση της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ σε μια σχετική σύμπνοια με τα κόμματα της κομμουνιστογενούς Αριστεράς στο να διαμορφώσουν τις προϋποθέσεις στα οργανωμένα συμφέροντα για να απαλλαγούν από επιρροές που ανάγονταν στην περίοδο της δικτατορίας και να λειτουργήσουν σαν υπόστρωμα του συνολικού εγχειρήματος της «Αλλαγής». Βέβαια μεταξύ εργατικών συνδικάτων και ΕΕΟ υπάρχουν ορισμένες καίριες διαφορές: αφενός στο επίπεδο της κρατικής πίεσης που είχαν υποστεί οι οργανώσεις στις περιόδούς της «καχεκτικής δημοκρατίας» και της απριλιανής δικτατορίας – αναμφίβολα ισχυρότερες και καταλυτικότερες για τα συνδικάτα – και αφετέρου στο επίπεδο της κρατικής μεροληψίας υπέρ των εργοδοτικών συμφερόντων με την ευρεία έννοια, η οποία καθιστούσε και την εκτεταμένη παρέμβαση στον συνδικαλιστικό χώρο περισσότερο επιβεβλημένη. Ως εκ τούτου, μια επιχειρούμενη παρέμβαση στο θεσμικά επιβεβλημένο modus operandi των ΕΕΟ αναπόφευκτα παρήγαγε ερμηνείες που εκκινούσαν από τον περιορισμό της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι για τους εργοδότες ως τη διευκόλυνση για την υπέρβαση του κατακερματισμού στα εργοδοτικά συμφέροντα.

Αυτές οι αποκλίνουσες απόψεις καταγράφονται και στις άμεσες αντιδράσεις του τύπου: η Ελευθεροτυπία κάνει λόγο για μία «μεγάλη τομή», για το «Έθνος» «…ανοίγει ο δρόμος για να μπει η δημοκρατία στις οργανώσεις εμπόρων και βιοτεχνών…», ενώ για τον «Ριζοσπάστη» «…το γεγονός ότι δίνεται στη δημοσιότητα αυτό το προσχέδιο και ότι μέσα στο χρόνο θα κατατεθεί στη Βουλή, είναι μια θετική ενέργεια…»[165]. Από την άλλη πλευρά, η «Καθημερινή» κάνει λόγο για «…αμφιβόλου συνταγματικότητας

[163] «Σχέδιο νόμου για τον εκδημοκρατισμό των επαγγελματικών οργανώσεων των εμπόρων, βιοτεχνών και. λοιπών επαγγελματιών», *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, Φάκελος 1.

[164] Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ', 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4515. Βλ. επίσης Μαυρογορδάτος 1998, *ο.π.*, σελ. 175.

[165] εφ. *Ελευθεροτυπία*, 4 Νοεμβρίου 1983· εφ. *Έθνος*, 4 Νοεμβρίου 1983· εφ. *Ριζοσπάστης* 4 Νοεμβρίου 1983.

επέμβαση […] στη συνδικαλιστική δραστηριότητα των εμπόρων, βιοτεχνών και επαγγελματιών…», για τον «Ελεύθερο Τύπο» «…εξυγιαίνεται ο συνδικαλισμός των μικρομεσαίων…», ενώ σύμφωνα με την «Απογευματινή» «…βάζει τώρα χέρι το ΠΑΣΟΚ και στις συνδικαλιστικές οργανώσεις των επαγγελματοβιοτεχνών και των εμπόρων, με στόχο τον απόλυτο έλεγχό τους από συνδικαλιστές των κλαδικών του…»[166].

Στο αρχικό προσχέδιο του νόμου καταγράφεται το περίγραμμα που αποτέλεσε με ορισμένες τροποποιήσεις τον νόμο 1712/1987 (ο οποίος περιγράφεται πιο αναλυτικά παρακάτω). Στο άρθρο 1 αναφέρεται σε ρύθμιση της οργάνωσης και λειτουργίας των επαγγελματικών οργανώσεων «εμπόρων, βιοτεχνών και λοιπών επαγγελματιών». Στο άρθρο 2 διατυπώνεται ως σκοπός η μελέτη και η προαγωγή «κοινών οικονομικών, κοινωνικών και επαγγελματικών συμφερόντων των μελών» των οργανώσεων και καθορίζεται το πλαίσιο της μη κερδοσκοπικής δραστηριότητάς τους. Με το άρθρο 5 καθορίζονται οι πόροι των επαγγελματικών οργανώσεων, όπου με την παράγραφο 2 ορίζεται ότι ο τρόπος καθορισμού των τιμημάτων εγγραφής και συνδρομών καθορίζεται από τα καταστατικά των οργανώσεων. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, με το άρθρο 20 παρ. 3 η ετήσια συνδρομή των μελών των οργανώσεων δεν μπορεί να υπερβαίνει στις χίλιες δραχμές. Με το άρθρο 6 προτείνεται η δομή των τριών βαθμίδων – πρωτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση (σωματείο), δευτεροβάθμια επαγγελματική οργάνωση (ομοσπονδία), τριτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση (συνομοσπονδία). Μια ομοσπονδία μπορεί να ιδρυθεί από δύο τουλάχιστον σωματεία, ενώ μια συνομοσπονδία από δύο τουλάχιστον ομοσπονδίες. Στις πρωτοβάθμιες επαγγελματικές οργανώσεις μπορούν να είναι μέλη μόνο φυσικά και όχι νομικά πρόσωπα. Με το άρθρο 7 κάθε έμπορος-βιοτέχνης-επαγγελματίας έχει δικαίωμα να είναι μέλος το πολύ σε δύο πρωτοβάθμιες επαγγελματικές οργανώσεις, κάθε πρωτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση σε δύο ομοσπονδίες (μία τοπική και μία κλαδική) και κάθε ομοσπονδία σε μία μόνο συνομοσπονδία. Με το άρθρο 9 καθορίζονται αυξημένες απαρτίες στις γενικές συνελεύσεις των οργανώσεων επί των ταμειακώς εντάξει μελών και απαγόρευση της δια βοής ψηφοφορίας και της συμμετοχής στις συνελεύσεις δια εξουσιοδοτήσεων. Με την παράγραφο 5 του άρθρου 10 μέλος διοικητικού συμβουλίου πρωτοβάθμιας οργάνωσης δεν δύναται να είναι

[166] εφ. *Καθημερινή*, 4 Νοεμβρίου 1983· εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 4 Νοεμβρίου 1983· εφ. *Απογευματινή*, 4 Νοεμβρίου 1983.

μέλος διοικητικού συμβουλίου δευτεροβάθμιας ή τριτοβάθμιας οργάνωσης. Τέλος, με το άρθρο 15 προτείνεται η απλή αναλογική στις ενδοοργανωτικές αρχαιρεσίες. Είναι σαφές ότι επιδιώκεται (α) ο διαχωρισμός μεγάλων και μικρομεσαίων εργοδοτών με τον αποκλεισμό των νομικών προσώπων από τις οργανώσεις, (β) επιδιώκεται η μαζικοποίηση των οργανώσεων με τη θεσμοθέτηση μιας χαμηλής ετήσιας συνδρομής, (γ) παρότι περιορίζεται η παράλληλη ιδιότητα μέλους για τα φυσικά πρόσωπα, συντηρείται ο κατακερματισμός λόγω της ευκολίας δημιουργίας ομοσπονδίας και συνομοσπονδίας, (δ) διαμορφώνονται συνθήκες παραταξιακού και πολιτικοϊδεολογικού ανταγωνισμού λόγω της απλής αναλογικής και τέλος (ε) με τις στενές προθεσμίες που προτείνονται για την προσαρμογή των οργανώσεων στον νέο νόμο επιδιώκεται κυρίως η από τα πάνω (από την κυβέρνηση) και από τα κάτω (από τις φίλιες προς το ΚΚΕ δυνάμεις στους επαγγελματοβιοτέχνες) «εκθρόνιση» της διοίκησης Βλαχάκη από τη ΓΣΕΒΕ (ο οποίος είχε διατελέσει υφυπουργός εμπορίου στην κυβέρνηση Μαρκεζίνη) – εξ ου και η διαρκής παρότρυνση από επαγγελματοβιοτεχνικές οργανώσεις που πρόσκειντο είτε στο ΚΚΕ είτε στο ΠΑΣΟΚ να επιταχύνουν τις διαδικασίες ψήφισης του νόμου εντός του 1983[167]. Άλλωστε και ο ίδιος ο Βλαχάκης επικαλέστηκε το εν λόγω νομοσχέδιο ως αφορμή για να παραιτηθεί τον Ιούλιο του 1984[168] – το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς η διοίκηση της ΓΣΕΒΕ πέρασε στα χέρια αντιδεξιών δυνάμεων[169].

Στις προτάσεις τους οι οργανώσεις – αυτές που τουλάχιστον εντοπίσαμε ως κατατεθειμένες στο Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου – κινήθηκαν αναπόφευκτα μεταξύ ενός εκκρεμούς υιοθέτησης της λογικής του προσχεδίου νόμου – αυτό αναφέρεται κυρίως από τις επαγγελματοβιοτεχνικές οργανώσεις – και της αποδόμησής του – κυρίως οι βιομήχανοι και οι έμποροι. Η ΓΣΕΒΕ στη δική της παρέμβαση[170] θεωρεί ότι το σχέδιο νόμου ταυτίζει λανθασμένα την ιδιότητα του επαγγελματία με αυτήν του εργατοϋπαλλήλου και ζητά αύξηση του αριθμού των σωματείων που μπορούν να συγκροτήσουν ομοσπονδία από δύο σε πέντε και του αριθμού ομοσπονδιών για συγκρότηση συνομοσπονδίας από δύο σε δέκα. Ιδιαίτερη μνεία στην πρότασή της αποδίδει η ΓΣΕΒΕ στη βιωσιμότητα των επαγγελματικών οργανώσεων (αναφέρεται

[167] Βλ. εφ. *Ριζοσπάστης*, 4 Νοεμβρίου 1983 και 11 Νοεμβρίου 1983.
[168] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 135.
[169] *Στο ίδιο*, σελ. 135-136· εφ. *Ριζοσπάστης*, 7 Οκτωβρίου 1984.
[170] Επιστολή ΓΣΕΒΕ προς το Υπουργείο Εμπορίου, 2 Δεκεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

στην πρόσφατη κατάργηση του πόρου του ΤΕΒΕ με τον νόμο 1401/1983) και θεωρεί ότι με τις χαμηλές συνδρομές αλλά και με τη μη μέριμνα για την οικονομική στήριξη των οργανώσεων «…το νομοσχέδιο […] καταδικάζει τις Οργανώσεις αυτές στην παρακμή, την αδράνεια και την διάλυση…»[171]. Τέλος ζητά στους σκοπούς των οργανώσεων να τεθεί και η συνεργασία με επαγγελματικές οργανώσεις στο εξωτερικό. Η ΑΣΒΕ[172] – η οποία επηρεαζόταν από τη ΔΗΚΕΒΕ – θεωρεί θετικό το σχέδιο νόμου και προτείνει οι επαγγελματικές οργανώσεις να μετονομαστούν σε «…συνδικαλιστικές οργανώσεις […] που υπάγονται στην έννοια της μικρομεσαίας επιχείρησης…». Αυτή είναι η αντίληψη περί ενότητας εργατοϋπαλλήλων και επαγγελματοβιοτεχνών την οποία υποστηρίζει η ΔΗΚΕΒΕ, ενάντια στης αντίληψη της διοίκησης της ΓΣΕΒΕ, η όποια επιτυγχάνεται από μία «συνδικαλιστική» συλλογική δράση, που αντιστοιχεί και σε μία λογική μαχητικού συνδικαλισμού των επαγγελματοβιοτεχνών που είναι σε αντίθεση με την πρωταρχική εκπλήρωση του εργοδοτικού ρόλου. Η ΑΣΒΕ ζητούσε περαιτέρω μείωση τους ανώτερου ύψους συνδρομής σε ποσό που να ισούται με το κατώτερο ημερομίσθιο όπως καθορίζεται από τη γενική συλλογική σύμβαση εργασίας και να περιοριστεί το ασυμβίβαστο των μελών ΔΣ ανάμεσα στις τρεις βαθμίδες στους προέδρους των οργανώσεων.

Σε μια αντίστοιχη λογική κινούνται και οι ομοσπονδίες βιοτεχνικών σωματείων στις οποίες έχει ισχυρή επιρροή το ΚΚΕ. Η Ομοσπονδία Βιοτεχνικών Σωματείων Αθήνας (ΟΒΣΑ)[173] ζητά η εγγραφή στις οργανώσεις να περιοριστεί στο μισό του βασικού μισθού και η συνδρομή να ισούται με τον βασικό μισθό, ενώ θεωρεί ότι τα ασυμβίβαστά πρέπει να περιοριστούν για τις θέσεις των προέδρων και των γενικών γραμματέων των οργανώσεων. Η Ομοσπονδία Βιοτεχνικών Σωματείων Πειραιά (ΟΒΣΠ)[174], πέραν των παραπάνω, ζητά να ενταχθεί στον νόμο και μια πάγια οικονομική ενίσχυση από το κράτος προς τις οργανώσεις. Η Ομοσπονδία Βιοτεχνικών Σωματείων Θεσσαλονίκης (ΟΒΣΘ)[175] θεωρεί ότι το σχέδιο νόμου καλύπτει ένα

[171] *Στο ίδιο*, σελ. 2-3.
[172] Επιστολή ΑΣΒΕ προς το Υπουργείο Εμπορίου, 28 Νοεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.
[173] Επιστολή ΟΒΣΑ προς το Υπουργείο Εμπορίου, 2 Δεκεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.
[174] Επιστολή ΟΒΣΠ προς το Υπουργείο Εμπορίου, 2 Δεκεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.
[175] Επιστολή ΟΒΣΘ προς το Υπουργείο Εμπορίου, 28 Νοεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

υπαρκτό νομικό κενό και θεωρεί ως βασικές θετικές αιχμές την απλή αναλογική, τη δυνατότητα εκκαθάρισης των μητρώων μελών και την ομογενοποίηση των καταστατικών των οργανώσεων. Προτείνει την άρση του ασυμβιβάστου για μέλη διοικήσεων των πρωτοβάθμιων οργανώσεων για συμμετοχή σε διοικήσεις των ανώτερων βαθμίδων, τη θέσπιση νέου πόρου και τη δυνατότητα λειτουργίας μία επαγγελματοβιοτεχνικής ομοσπονδίας σε κάθε πρωτεύουσα νομού της χώρας. Η Ομοσπονδία Ενώσεων ΕΒΕ Αθηνών-Αττικής[176] εξαίρει τη διευκόλυνση της δυνατότητα να εγγράφονται οι ΕΒΕ στα σωματεία τους και πρότεινε οι κλαδικές ομοσπονδίες να μπορούν να εκπροσωπούνται και στην ΑΣΒΕ και στην ΓΣΑΕ (Γενική Συνομοσπονδία Αυτοκινητιστών Ελλάδος) και να μην επιλέγουν μόνο μία (αναφέρεται στις κλαδικές των αυτοκινητιστών). Εκπρόσωποι, δε, των αυτοκινητιστών, αλλά και το ΕΕΑ[177] (Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών) ζήτησαν να ενταχθεί στον τίτλο του σχεδίου νόμου η ιδιότητα του «αυτοκινητιστή» πλάι στον επαγγελματία, τον βιοτέχνη και τον έμπορο.

Στο αρχείο εντοπίζεται πληθώρα τηλεγραφημάτων προς το υπουργείο από τοπικές επαγγελματικές και βιοτεχνικές οργανώσεις, οι οποίες εξέφραζαν τη θετική τους υποστήριξη στο σχέδιο νόμου. Το ίδιο ίσχυσε και με τα επαγγελματικά επιμελητήρια, τα οποία βέβαια, όπως έχει αναφερθεί λειτουργούσαν περισσότερο ως θεσμικές ομάδες πίεσης. Το μεν ΕΕΑ «…αναγνώρισε την προοδευτικότητα του [προσχεδίου νόμου]…»[178], το δε ΒΕΑ (Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Αθηνών) επιχειρηματολογώντας υπέρ του αποκλεισμού των νομικών προσώπων από τις οργανώσεις υποστήριξε ότι «…ο συνδικαλισμός των φυσικών προσώπων που έχουν την ιδιότητα του βιοτέχνη, εμπόρου, επαγγελματία κ.λ.π. πρέπει να είναι διάφορος από τους Συνδέσμους των Νομικών Προσώπων επιχειρήσεων που δεν δικαιούνται του όρου ‘Συνδικαλιστικής Οργάνωσης’ αλλά της ‘Ένωσης Οικονομικού Συμφέροντος’…»[179].

Από την άλλη πλευρά, κυρίως οι εμπορικοί σύλλογοι, εξέφραζαν ισχυρές αντιρρήσεις στο περιεχόμενο του προσχεδίου νόμου. Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών

---

[176] Επιστολή Ομοσπονδίας ΕΒΕ Αθηνών-Αττικής προς το Υπουργείο Εμπορίου, 29 Νοεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

[177] Επιστολή ΕΕΑ προς το Υπουργείο Εμπορίου, 5 Δεκεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

[178] *Στο ίδιο*.

[179] Εισηγητικό σημείωμα ΒΕΑ προς το Υπουργείο Εμπορίου, 29 Νοεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2, σελ. 1.

άσκησε την πλέον οξεία κριτική στο προσχέδιο[180], κάτι που σε μεγάλο βαθμό προβλήθηκε και από τον τύπο της εποχής ως αντίβαρο προς την κυβερνητική πρόταση[181]. Για τον σύλλογο ο νόμος για τις επαγγελματικές οργανώσεις είναι «περιττός», καθώς είναι επαρκείς οι διατάξεις του Αστικού Κώδικα του 1946 για τη λειτουργία εργοδοτικών οργανώσεων. Όπως αναφέρει στο υπόμνημά του «…ο βαθμός της 'δημοκρατικότητας' της περί επαγγελματικών σωματείων νομοθεσίας προσδιορίζεται βασικά από τον σεβασμόν τον οποίον, επιδεικνύει η κρατική εξουσία στην αυτονομία των σωματείων, στην ικανότητα τους , δηλαδή, να οργανώνονται και να λειτουργούν κατά την βούλησιν των μελών τους…»[182]. Διαπιστώνει μία ασάφεια στον προσδιορισμό της ιδιότητας «έμπορος», καθώς αυτή μπορεί να σχετίζεται είτε με βιοτέχνες-εμπόρους είτε με βιομηχάνους-εμπόρους, ενώ θεωρεί κενή περιεχομένου την έννοια του επιτηδευματία, η οποία δεν αντιστοιχεί σε καμία ιδιότητα. Έντονη διαφωνία εκφράζε8ι και για τον αποκλεισμό των νομικών προσώπων, θεωρώντας τον αντισυνταγματικό και αντιβαίνοντα προς τη ΔΣΕ 87 (Διεθνή Σύμβαση Εργασίας 87) περί συνδικαλιστικής ελευθερίας[183]. Επίσης αντισυνταγματικό θεωρεί και τον προσδιορισμό ανώτατου ποσού συνδρομής, καθώς αυτό θα πρέπει να είναι στη διακριτική ευχέρεια κάθε οργάνωσης καθώς αυτό που ορίζεται είναι χαμηλό και θέτει ζητήματα οικονομικής επιβίωσης των οργανώσεων. Προτείνει οι ομοσπονδίες να συγκροτούνται κατ' ελάχιστο από πέντε πρωτοβάθμιες οργανώσεις, ενώ σε σχέση με την εκλογική διαδικασία απορρίπτει την υποχρεωτικότητα της απλής αναλογικής, θεωρώντας ότι υπάρχουν και άλλα εξίσου δημοκρατικά εκλογικά συστήματα. Είναι η μόνη οργάνωση από όσες απέστειλαν παρατηρήσεις στο υπουργείο Εμπορίου το 1983 που διαφώνησε με την καθιέρωση της απλής αναλογικής – αν και τρία χρόνια αργότερα τη θέσπισε σε τροποποίηση του καταστατικού του[184].

[180] Επιστολή Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών προς το Υπουργείο Εμπορίου, 29 Νοεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

[181] Βλ. ενδεικτικά εφημερίδες στις οποίες δόθηκε μεγάλος χώρος για το υπόμνημα του ΕΣΑ: εφ. *Βραδυνή*, 7 Δεκεμβρίου 1983· εφ. *Εξπρές*, 7 Δεκεμβρίου 1983· εφ. *Καθημερινή*, 7 Δεκεμβρίου 1983· εφ. *Ναυτεμπορική*, 7 Δεκεμβρίου 1983.

[182] Επιστολή Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών, *ο.π.*, σελ. 1.

[183] Βλ. ΔΣΕ 87 «Περί συνδικαλιστικής ελευθερίας και προστασίας του συνδικαλιστικού δικαιώματος» διαθέσιμο στο https://www.elinyae.gr/node/40812, η οποία κυρώθηκε με το ΝΔ 4204/1961.

[184] εφ. *Το Βήμα*, 12 Οκτωβρίου 1986

Ο Εμπορικός Σύλλογος Πειραιά[185] ασκεί μια πιο ευμενή κριτική στο προσχέδιο νόμου επισημαίνοντας θετικά και αρνητικά. Παρόλο που και αυτός διαφωνεί με τον όρο «εκδημοκρατισμός» στον τίτλο, διότι συνιστά υπαινιγμό μη δημοκρατικής πρότερης λειτουργίας των οργανώσεων, θεωρεί θετική την επιδίωξη της μαζικοποίησης των συλλόγων για την οποία μάλιστα εισηγείται την υποχρεωτική εγγραφή στους εμπορικούς συλλόγους όσων εμπόρων είναι εγγεγραμμένοι στο ΤΑΕ (Ταμείο Ασφάλισης Εμπόρων). Μόνο, δε, η υποχρεωτική εγγραφή μπορεί να καταστήσει βιώσιμους τους συλλόγους εφόσον παραμείνει η διάταξη για το ανώτατο ποσό συνδρομής. Και αυτός επισημαίνει το ζήτημα του αποκλεισμού των νομικών προσώπων, ταυτόχρονα όμως συμφωνεί με την απλή αναλογική απορρίπτοντας όμως την πρακτική των χωριστών ψηφοδελτίων. Ο Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης[186], από την πλευρά του, θεωρεί θετική τη δημιουργία μιας «συνδικαλιστικής πυραμίδας» καθώς επιτρέπει στους εμπορικούς συλλόγους να επιτύχουν την επιθυμητή εθνική τους οργάνωση και «ατυχή» τη χρήση του όρου «εκδημοκρατισμός». Αναφέρει συγκεκριμένα ότι «…εκφράζουμε την ευχή ότι με τη νέα νομοθεσία θα αποκτήσουν [οι εμπορικοί σύλλογοι] την ικανότητα, ώστε την οντότητα που απέκτησαν σαν ανεξάρτητες και αυτοδύναμες μονάδες, να την καταστήσουν περισσότερο επιβλητική…»[187]. Και αυτός επισημαίνει ως αντισυνταγματικό τον αποκλεισμό των νομικών προσώπων, ζητά να αυξηθούν σε πέντε οι οργανώσεις που συγκροτούν ομοσπονδία. διαφωνεί με τον περιορισμό της συμμετοχής των φυσικών προσώπων σε δύο μόνο οργανώσεις και με τα ασυμβίβαστα των μελών διοίκησης ανάμεσα στις τρεις βαθμίδες και προτείνει την αύξηση του ανώτερου ύψους συνδρομής σε δύο χιλιάδες δραχμές. Ο Εμπορικός και Βιομηχανικός Σύλλογος Χαλκίδας[188] πρότεινε στην δομή των τριών βαθμίδων να συγκροτηθούν ένα σωματείο ανά κατηγορία επαγγέλματος, μία ομοσπονδία ανά νομό και μία συνομοσπονδία και ο Εμποροβιομηχανικός Σύλλογος Κέρκυρας ξεκαθαρίζει ότι «ουδείς λόγος υπάρχει για τη σύνταξη του υπό συζήτηση νομοσχεδίου»[189] συντασσόμενος με πολλές από τις αντιρρήσεις του Εμπορικού

[185] Επιστολή Εμπορικού Συλλόγου Πειραιώς προς το Υπουργείο Εμπορίου, 5 Δεκεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.
[186] Εισήγηση Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εμπορίου, 6 Δεκεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.
[187] *Στο ίδιο*, σελ. 13.
[188] Επιστολή Εμπορικού και Βιομηχανικού Συλλόγου Χαλκίδος προς το Υπουργείο Εμπορίου, 5 Δεκεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.
[189] Επιστολή Εμποροβιομηχανικού Συλλόγου Κέρκυρας προς το Υπουργείο Εμπορίου, 16 Δεκεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

Συλλόγου Αθηνών. Τέλος η ΠΟΕΚΟ, ως δευτεροβάθμια οργάνωση πλέον αυτή, ζήτησε η δυνητική ομοσπονδία να συγκροτείται από κατ' ελάχιστον έξι οργανώσεις και τα μέλη των πρωτοβάθμιων κλαδικών οργανώσεων να συμμετέχουν σε παραπάνω από δύο κλαδικές ομοσπονδίες[190].

Επίσης, κριτικές προς το προσχέδιο του νόμου εστάλησαν και από κάποιους επιχειρηματικούς συνδέσμους. Για παράδειγμα, ο ΣΕΣΜΕ[191], που εξέφραζε μερίδες του μεγάλου εμπορικού κεφαλαίου, ζήτησε τη συμμετοχή και εταιρειών στις οργανώσεις και τον καθορισμός της ανώτατης συνδρομής από τα καταστατικά και τις συνελεύσεις αυτών. Για τους συνδέσμους εμπορικών αντιπροσώπων Αθήνας, Πειραιά και Λάρισας[192] ένα κρίσιμο αίτημα, λόγω της πολυδραστηριότητας των μελών τους θα ήταν το να επιτραπεί η συμμετοχή φυσικών (αλλά και νομικών) προσώπων σε παραπάνω από δύο πρωτοβάθμιες οργανώσεις. Τέλος, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Βιοτεχνών και Βιομηχάνων Πλεκτικής[193], με μια αρκετά φορτισμένη επιστολή, επισημαίνει ότι το προσχέδιο νόμου «…χωρίζει τον κλάδο μας σε νομικά και φυσικά πρόσωπα, καταστρέφοντας την κλαδική μας ενότητα και συνύπαρξη που με τόσο κόπο κατορθώσαμε να δημιουργήσουμε…». Ο εν λόγω σύνδεσμος αναφέρεται στην εύλογη κατ' αυτόν παρεμπόδιση της ομαλής λειτουργίας του από τη καθιέρωση μειωμένης ετήσιας εισφοράς, η οποία δεν μπορεί να καλύψει ούτε τις διοικητικές του ανάγκες ούτε και τις ανάγκες συμμετοχής σε ευρωπαϊκές οργανώσεις του κλάδου του. Πρακτικά, οποιεσδήποτε οργανώσεις είχαν αναπτύξει μια υποτυπώδη υποδομή που περιλάμβανε και τη μισθοδότηση συνεργατών και υπαλλήλων, αντιμετώπιζαν λειτουργικά προβλήματα. Διότι είναι διαφορετική μια πρωτοβάθμια επαγγελματική

[190] Επιστολή Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Εμπορικών Κλαδικών Οργανώσεων προς το Υπουργείο Εμπορίου, 30 Νοεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

[191] Επιστολή ΣΕΣΜΕ προς το Υπουργείο Εμπορίου, 29 Νοεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

[192] Σημείωμα Συνδέσμου Εμπορικών Αντιπροσώπων Αθηνών Εισαγωγής και Εξαγωγής προς το Υπουργείο Εμπορίου, χ.χ., *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 1· Επιστολή Συνδέσμου Εμπορικών Αντιπροσώπων Πειραιώς Εισαγωγής και Εξαγωγής προς το Υπουργείο Εμπορίου, 30 Νοεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2· Επιστολή Συλλόγου Εμπορικών Αντιπροσώπων Λαρίσης προς το Υπουργείο Εμπορίου, χ.χ., *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

[193] Επιστολή Πανελλήνιου Συνδέσμου Βιοτεχνών και Βιομηχάνων Πλεκτικής προς το Υπουργείο Εμπορίου, 11 Νοεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2.

οργάνωση με περιορισμένο αριθμό μελών σε επίπεδο συνοικίας από έναν εμπορικό σύλλογο μεγάλης πόλης ή έναν πρωτοβάθμιο σύνδεσμο πανελλαδικής κλίμακας.

Τέλος από την πλευρά των παρατάξεων στον χώρο των μικρομεσαίων επιχειρηματιών εστάλη στο υπουργείο Εμπορίου και μία πρόταση από την ΑΣΠΕΒΕ[194] (Ανανεωτική Συνδικαλιστική Παράταξη Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων) που πρόσκειτο στο ΚΚΕ Εσωτερικού. Η παράταξη έκανε λόγο για τον νόμο «…να βγει όσο πιο δημοκρατικός γίνεται και ικανοποιεί γενικά τους πόθους της πλειοψηφίας των ΜΜΕ που σκέφτονται το μέλλον των επαγγελμάτων τους και τώρα σε συνθήκες Ελεύθερου ανταγωνισμού όπως λειτουργούν, αλλά και σε μία πλήρη Σοσιαλιστική κοινωνία με Δημοκρατία, Ελευθερία και Αυτοδιαχείριση…». Η ΑΣΠΕΒΕ αναφέρθηκε και αυτή, όπως και η ΔΗΚΕΒΕ, στην ανάγκη αλλαγής του προσδιορισμού των οργανώσεων από «επαγγελματικές» σε «συνδικαλιστικές», αλλά ζήτησε να υπάρξει σαφής αναφορά στο νόμο ότι στους σκοπούς τους περιλαμβάνεται ότι αγωνίζονται για τη διαφύλαξη του δημοκρατικού πολιτεύματος και των συνταγματικών ελευθεριών. Ζήτησε επίσης να καθιερωθούν τρεις κλαδικές και ομοιοεπαγγελματικές συνομοσπονδίες στις οποίες θα εντάσσονται αποκλειστικά οι κλαδικές ομοσπονδίες: τη Γενική Συνομοσπονδία Βιοτεχνών Ελλάδος (ΓΣΒΕ), τη Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Ελλάδος (ΓΣΕΠΕ) και τη Γενική Συνομοσπονδία Εμπόρων Ελλάδας (ΓΣΕΜΕ). Πρότεινε, επίσης, μία υποχρεωτική μηνιαία συνδρομή εκατό δραχμών και τον περιορισμό προσφυγής στα δικαστήρια για την επίλυση ενδοοργανωτικών ζητημάτων.

Με βάση την προαναφερόμενη συζήτηση ανέκυπταν δύο ζητήματα που αφορούν την οργάνωση και τη συλλογική δράση των εργοδοτικών συμφερόντων των μικρομεσαίων επιχειρηματιών. Καταρχάς, εξακολουθούσε να υπάρχει ένα ερώτημα σχετικά με το κοινωνικό υποκείμενο των συγκεκριμένων οργανώσεων. Σε τι συνίσταται ο μικρομεσαίος επιχειρηματίας, με ποια κοινωνικά στρώματα παρουσιάζει μεγαλύτερη εγγύτητα και άρα πως αυτοπροσδιορίζεται εν τέλει ως καταρχήν εργοδότης ή ως καταρχήν εργαζόμενος (με την ευρεία έννοια); Είναι σαφές ότι οι επαγγελματοβιοτέχνες τείνουν να υποβαθμίζουν τον εργοδοτικό ρόλο αυτοπροσδιοριζόμενοι ως μια κοινωνική κατηγορία υπό πίεση, η οποία χρειάζεται την κρατική συνδρομή για να αναπτύξει έναν μαχητικό επαγγελματικό συνδικαλισμό. Και

[194] Επιστολή ΑΣΠΕΒΕ προς το Υπουργείο Εμπορίου, 12 Δεκεμβρίου 1983, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 2

πριμοδοτεί τη συμμετοχή των φυσικών προσώπων για να δείξει τη σύνδεσή της με μια προσωποπαγή επαγγελματική παράδοση. Δεν θέλουν οργανωτικά να εκπροσωπηθούν από οικονομικές ενώσεις που επιδιώκουν επιχειρηματικά συμφέροντα, αλλά από επαγγελματικές οργανώσεις σε πολύ μεγάλο βαθμό αμυντικού χαρακτήρα. Για τους επαγγελματοβιοτέχνες, επομένως, το σχέδιο νόμου λογίζεται ως μια δυνατότητα ενιαίας και συντονισμένης δράσης κοινωνικών υποκειμένων που δεν έχουν σχέση ουσιαστική και συμβολική με τη μεγάλη επιχειρηματικότητα. Από την άλλη πλευρά, οι έμποροι επιμένουν περισσότερο στον εργοδοτικό ρόλο, θεωρούν εαυτούς καταρχήν επιχειρηματίες που μπορεί να δραστηριοποιούνται και μέσα από την εταιρική μορφή και επιθυμούν οργανώσεις οι οποίες θα αντανακλούν τη διαμορφούμενη κατάσταση στην εμπορική επιχειρηματικότητα και θα χαρακτηρίζονται από εθελοντική και αυτόνομη δράση πέραν της κρατικής επιβολής. Για τους εμπόρους στη δεκαετία του 1980 ο φυσικός σύμμαχος είναι μεν οι επαγγελματοβιοτέχνες αλλά και οι λοιποί επιχειρηματίες. Αντιλαμβάνονται και αυτοί εαυτούς ως μία πιεζόμενη κοινωνική κατηγορία, μόνο που θεωρούν ότι η πίεση θα υπερβληθεί μέσα από τη σταδιακή απόσυρση της κρατικής παρέμβασης. Αυτές οι δύο διακριτές λογικές προφανώς αντιστοιχούν και σε διακριτά μοντέλα συλλογικής δράσης και οργάνωσης, που άλλωστε συμπυκνώνουν και τον πολιτικοϊδεολογικό προσανατολισμό των οικείων οργανώσεων – οι επαγγελματοβιοτέχνες ρέπουν πλέον προς μη δεξιές δυνάμεις, ενώ στην εμπορική εκπροσώπηση κυριαρχεί η δεξιά παράταξη[195].

Το δεύτερο ζήτημα αφορά τους κανόνες του ενδοοργανωτικού παιχνιδιού που αναμένεται να θεσπιστούν από το προσχέδιο νόμου. Η απλή αναλογική έχει τη λογική της διαμόρφωσης ενός πεδίου ενδοοργανωτικού ανταγωνισμού με ιδεολογικά χαρακτηριστικά που σημαίνει επίσης και την ανάπτυξη μιας διαλεκτικής μεταξύ πόλωσης και συναίνεσης, μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας. Και επίσης λανθάνει η ιδέα ότι μπορεί να υπάρχουν στον εσωτερικό μιας οργάνωσης πολλαπλοί τρόποι με τους οποίους κατανοείται και επιδιώκεται το συλλογικό συμφέρον, οι οποίοι πολλές φορές μπορεί να επηρεάζονται και από εξωτερικές παραμέτρους (για παράδειγμα η επιρροή των κομμάτων). Το ζήτημα της ανώτατης συνδρομής σχετίζεται με τον βαθμό ανοίγματος ή επιλεκτικότητας μιας οργάνωσης σε σχέση με την προσέλκυση μελών, καθώς και με τους όρους διοικητικής διαχείρισης της εσωτερικής της λειτουργίας. Μια χαμηλή ανώτατη συνδρομή υποδηλώνει και μια αντίληψη ενός δυνητικού μέλους το

[195] Βλ. ενδεικτικά Μαυρογορδάτος 1998, *ο.π.*, σελ. 180, 189 και Αρανίτου 2006, *ο.π.*, σελ. 210-2015.

οποίο επιθυμεί να υπερβεί μέσω της οργάνωσης και της συλλογικής δράσης μία συνθήκη μειονεξίας, ενώ ο ελεύθερος προσδιορισμός τους ύψους της συνδρομής στενεύει και το δυνητικό ακροατήριο στο οποίο στοχεύει μια δεδομένη οργάνωση. Η συζήτηση σχετικά με το ασυμβίβαστο των μελών των διοικήσεων αναμεσά στις τρεις βαθμίδες επικοινωνεί με τη συζήτηση γύρω από τη γραφειοκρατικοποίηση των οργανώσεων και γενικότερα την πολιτική στελεχών τους. Πώς κατανέμεται ένα ήδη υπάρχον στελεχικό δυναμικό στις τρεις βαθμίδες και πώς ανανεώνεται; Πώς διαμορφώνονται συνδικαλιστικά μονοπάτια καριέρας για τους ενδιαφερόμενους και ποιο είναι το προφίλ των εμπλεκόμενων στην εργοδοτική συλλογική δράση; Σε ποιο βαθμό διαιωνίζεται ή αποφεύγεται η δημιουργία ολιγαρχιών στις κορυφές των οργανώσεων ή ακόμα και η αυθαιρεσία ορισμένων διοικήσεων;

Το εν λόγω προσχέδιο νόμου κατατέθηκε ουσιαστικά τέσσερις φορές (Ιούλιος 1984, Μάρτιος 1985, Οκτώβριος 1986, Απρίλιος 1987) με την τελευταία να αφορά τον νόμο που εν τέλει ψηφίστηκε (1712/1987)[196]. Οι μεταβολές από κατάθεση σε κατάθεση ήταν ασήμαντες, ωστόσο από το 1985 και μετά όταν πλέον οι σχέσεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ με τις μεγάλες εργοδοτικές οργανώσεις έγιναν πιο ομαλές, άρχισε πια να ξεκαθαρίζει και ο προσανατολισμός του μελλοντικού νόμου. Οι πιέσεις από την επαγγελματοβιοτεχνική και εμπορική βάση προς την κυβέρνηση εντάθηκαν για διάφορα θέματα με τις ιδιαίτερα μαζικές κινητοποιήσεις στις 21 Οκτωβρίου 1985 και στις 7 Απριλίου 1986 με καθολικό κλείσιμο καταστημάτων, στις οποίες συμπεριλαμβανόταν ως κεντρικό αίτημα και η κατάθεση του νομοσχεδίου για τον «εκδημοκρατισμό» των επαγγελματικών οργανώσεων[197]. Στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου που δόθηκε για διαβούλευση στις αρχές του Οκτωβρίου 1986 από τον υπουργό Γ. Κατσιφάρα ξεκαθαρίστηκε ότι το νομοσχέδιο δεν θα αφορά «…τη λειτουργία των οργανώσεων, που έχουν σαν κοινό κριτήριο οργάνωσης την οικονομική δύναμη των εργοδοτών ή την κοινή νομική μορφή των επιχειρήσεών τους…»[198]. Διαχωρίζοντας τους μεγάλους από τους μικρομεσαίους εργοδότες με την ανοχή των πρώτων (οι οποίοι εξακολουθούσαν να λειτουργούν με βάση τις ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα) και έχοντας πλέον να διαχειριστεί μια δεδομένη κατάσταση στον χώρο των τελευταίων – η ΓΣΕΒΕ είναι υπό τον έλεγχο του ΚΚΕ και οι εμπορικοί σύλλογοι έχουν

[196] Μαυρογορδάτος, *ο.π.*, σελ. 176.
[197] Κατσούδας, *ο.π.*, σελ. 137, 139-141.
[198] εφ. *Το Βήμα*, 12 Οκτωβρίου 1986.

δρομολογήσει την ίδρυση δευτεροβάθμιας ομοσπονδίας τροποποιώντας τα καταστατικά τους – πλέον δε χρειάζεται να μιλά για «εκδημοκρατισμό» των επαγγελματικών οργανώσεων – ο οποίος έχει επιτευχθεί θεωρητικά από τα κάτω – αλλά για «εκσυγχρονισμό», μία έννοια που άλλωστε είχε αρχίσει να γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής στην ελληνική δημόσια σφαίρα προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980[199].

Ο ν. 1712/1987 και η συζήτησή του στη Βουλή

Το νομοσχέδιο, επομένως, στην τελική του εκδοχή κατατέθηκε στη Βουλή στις 27 Απρίλιου 1987 από τον υφυπουργό εμπορίου Γ. Δασκαλάκη, συζητήθηκε στις 4, 10 και 11 Ιουνίου 1987 και ψηφίστηκε στις 12 Ιουνίου 1987. Ως ο νόμος 1712 δημοσιεύθηκε στις 8 Ιουλίου 1987 υπό τον τίτλο «Εκσυγχρονισμός επαγγελματικών οργανώσεων των εμπόρων, βιοτεχνών και λοιπών επαγγελματιών και άλλες διατάξεις». Τα έντεκα πρώτα άρθρα του νόμου συγκροτούν επί της ουσίας τον βασικό κορμό του οργανωτικού πλαισίου που τίθεται, καθορίζοντας το εύρος εφαρμογής του και τα χαρακτηριστικά των δυνητικών μελών, τη μορφή και τα όργανα των επαγγελματικών οργανώσεων, τις οικονομικές και οργανωτικές τους υποχρεώσεις, καθώς και τον τρόπο λειτουργίας και εκλογής των διοικήσεων. Οι πιο ουσιώδεις αναθεωρήσεις του 1712 έλαβαν χώρα με τον νόμο 2081/1992 επί κυβέρνησης Κωνσταντίνου Μητσοτάκη[200].

Στην εισηγητική έκθεση του νόμου[201] αναφέρεται ως προς τη σκοπιμότητα του νόμου ότι «…η οργάνωση των εμπόρων-βιοτεχνών και λοιπών επιχειρηματιών σε ομοιοεπαγγελματικές ενώσεις και η δημοκρατική λειτουργία τους θα συμβάλει αποφασιστικά στη μεγαλύτερη ανάπτυξη της συλλογικότητας και της επαγγελματικής συνείδησης στα πλαίσια της εξυπηρέτησης του κοινωνικού συνόλου…», ενώ επαναλαμβάνεται η διάκριση μεταξύ «οικονομικής δύναμης» και «επαγγελματικού συμφέροντος» που διαχωρίζει τις οργανώσεις με μέλη φυσικά πρόσωπα από τις οργανώσεις με μέλη νομικά πρόσωπα. Οι βασικές αρχές του νομοσχέδιου σύμφωνα με

[199] Διονύσης Γράβαρης, «Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού- Στοιχεία από τη λειτουργία μιας πολιτικής ιδεολογίας στην Ελλάδα» στο Συλλογικό, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στην σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2002, σελ. 87-114.

[200] «Ρύθμιση του θεσμού των Επιμελητηρίων, τροποποίηση των διατάξεων του Ν. 1712/1987 για τον εκσυγχρονισμό των επαγγελματικών οργανώσεων των εμπόρων βιοτεχνών και λοιπών επαγγελματιών και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 154 Α'/10.09.1992.

[201] «Εισηγητική Έκθεση στο σχέδιο νόμου: 'Εκσυγχρονισμός των Επαγγελματικών Οργανώσεων των εμπόρων, των βιοτεχνών και των λοιπών Επαγγελματιών'», 14 Απριλίου 1987, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 1.

τους συντάκτες του είναι ο περιορισμός της ιδιότητας του μέλους στα φυσικά πρόσωπα· η κατάργηση της δημόσιας εποπτείας· η αρχή ενός μέλους-μιας ψήφου για τις τριτοβάθμιες οργανώσεις· ο περιορισμός της συμμετοχής ενός φυσικού προσώπου ως μέλους σε δύο μόνο πρωτοβάθμιες οργανώσεις· η δομή σε τρεις βαθμίδες οργάνωσης· το αναλογικό εκλογικό σύστημα και η χρήση εκλογικού βιβλιαρίου για τη συμμετοχή στις εσωτερικές αρχαιρεσίες· και η οικονομική αυτονομία των οργανώσεων.

Ακολούθως παρουσιάζονται τα βασικά στοιχεία του νόμου τόσο μέσα από τη δομική όσο και από τη λειτουργική του διάσταση του οργανωτικού υποδείγματος που επιβάλλει[202]. Συμπεριλαμβάνουμε στην παρουσίαση και τις αναθεωρήσεις του 2081/1992 για να γίνει το αντιληπτό το πρότυπο οργάνωσης των μικρομεσαίων εργοδοτικών συμφερόντων που ισχύει έως και σήμερα.

Το πρώτο άρθρο καθορίζει το πεδίο εφαρμογής του νόμου, το οποίο περιλαμβάνει επαγγελματικές οργανώσεις φυσικών προσώπων, που δραστηριοποιούνται στους τομείς του εμπορίου, της βιοτεχνίας, της μεταποίησης, της παροχής υπηρεσιών και των μεταφορών. Στην ουσία προσδιορίζεται το εύρος της συμπεριληψιμότητας μιας δυνητικής επαγγελματικής οργάνωσης, όπου καλύπτει μεγάλο μέρος της επιχειρηματικότητας (πλην της βιομηχανίας), ωστόσο παρά τις αντιρρήσεις ορισμένων ΕΕΟ που προαναφέραμε διατηρείται η ρύθμιση για τα φυσικά πρόσωπα και όχι τις επιχειρήσεις, κάτι δείχνει και την επιμονή της απεύθυνσης σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις και σε αυτοαπασχολούμενους επαγγελματίες. Με τον Ν. 2081/1992 η διατύπωση γίνεται πιο σαφής: «…Οι διατάξεις του νόμου αυτού εφαρμόζονται στις επαγγελματικές οργανώσεις των εμπόρων, των βιοτεχνών, των επαγγελματιών και των αυτοκινητιστών…» (άρθρο 8). Επίσης, με τον Ν. 2160/1993 (άρθρο 7 παρ. 7) οι οργανώσεις των ξενοδοχειακών επιχειρηματιών εξαιρούνται από τις διατάξεις του 1712/1987. Ορίζεται, επίσης, ξεκάθαρα ότι πρόκειται για σωματειακού τύπου οργανώσεις, οι οποίες δεν επιδιώκουν κερδοσκοπικό σκοπό, αλλά λειτουργούν στο πλαίσιο της συλλογικής προάσπισης και ανάπτυξης των συμφερόντων των μελών τους. Στο άρθρο προσδιορίζονται και τα πιθανά μέσα δράσης: αλληλεπίδραση με δημόσιους και κοινωνικούς φορείς – από τη διοίκηση και την τοπική αυτοδιοίκηση έως τους συνδικαλιστικούς και αγροτικούς οργανισμούς – για την

[202] Για μια αναλυτική κατ' άρθρο παρουσίαση και ανάλυση του νόμου βλ. Μουδόπουλος 2005, *ο.π.*, σελ. 193-251.

προώθηση πολιτικών και αποφάσεων προς όφελος του επαγγελματικού κόσμου. Άρα η προώθηση συλλογικών συμφερόντων και η άσκηση πίεσης για την υπηρέτηση αυτής της λειτουργίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο νομοθέτης εντάσσει στους σκοπούς των οργανώσεων και την πολιτιστική και επιμορφωτική δραστηριότητα, προβλέποντας τη δυνατότητα δημιουργίας βιβλιοθηκών, εντευκτηρίων, συνεταιρισμών και την παροχή προγραμμάτων δια βίου μάθησης για τα μέλη τους – το τελευταίο, όπως θα δούμε και παρακάτω, ήταν κρίσιμο για την εξέλιξη των οργανώσεων. Η εν λόγω πρόβλεψη περιγράφει ουσιαστικά τις επαγγελματικές οργανώσεις όχι μόνο ως οργανώσεις με οικονομικά/επαγγελματικά κίνητρα, αλλά και ως οργανώσεις που ως ενός σημείου μπορούν να εκπληρώνουν και έναν κοινωνικό ρόλο σε σχέση με παροχή υπηρεσιών και στήριξης στην κοινωνική τους βάση.

Το δεύτερο άρθρο είναι καίριας σημασίας, καθώς θεμελιώνει την δομή των επαγγελματικών οργανώσεων σε πρωτοβάθμιες, δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες, σύμφωνα με την ιεραρχική μορφή που υιοθετείται και στον εργατικό-συνδικαλιστικό χώρο. Οι πρωτοβάθμιες οργανώσεις είναι οι βασικές ενώσεις, στις οποίες γίνονται δεκτά αποκλειστικά φυσικά πρόσωπα που ασκούν επαγγελματική δραστηριότητα για δικό τους λογαριασμό. Με τον 2081/1992 αναιρείται αυτός ο περιορισμός καθώς ορίζεται ότι μέλη των πρωτοβάθμιων οργανώσεων μπορούν να είναι επίσης «…ο πρόεδρος ή ο διευθύνων σύμβουλος και δύο μέλη του διοικητικού συμβουλίου των Α.Ε. καθώς και ο πρόεδρος και ο γενικός γραμματέας του διοικητικού συμβουλίου του συνεταιρισμού και μέχρι δύο από τους διαχειριστές εταίρους των Ε.Π.Ε. εφόσον, οι ανωτέρω δεν ασχολούνται με άλλο επάγγελμα άσχετο με αυτά της επαγγελματικής οργάνωσης που προτίθενται να συμμετέχουν…».

Κάθε επαγγελματίας μπορεί να συμμετέχει σε δύο πρωτοβάθμιες οργανώσεις το μέγιστο, επιτρέποντας έτσι τον συνδυασμό κλαδικής και χωρικής εκπροσώπησης, χωρίς να υπονομεύεται η οργανωτική ενότητα. Κάθε πρωτοβάθμια οργάνωση μπορεί με τη σειρά της να συμμετέχει σε δύο ομοσπονδίες (μία κλαδική και μία γενική ή τοπική). Οι ομοσπονδίες είναι δευτεροβάθμιες οργανώσεις που για να συγκροτηθούν πρέπει να έχουν ως μέλη τουλάχιστον τρεις πρωτοβάθμιες οργανώσεις. Η διάρθρωσή τους είναι είτε κλαδική είτε χωρική και μπορούν να είναι με τη σειρά τους μέλη σε μόνο μία συνομοσπονδία. Κατ΄ αντιστοιχία οι συνομοσπονδίες ως τριτοβάθμιες οργανώσεις αποτελούν την ανώτατη οργανωτική βαθμίδα και για να συγκροτηθούν ως τέτοιες πρέπει να έχουν ως μέλη τουλάχιστον δέκα ομοσπονδίες. Λειτουργούν ως

κορυφαία όργανα άσκησης πίεσης και εκπροσώπησης των μικρομεσαίων επιχειρηματιών σε εθνικό επίπεδο. Με το άρθρο 9 του Ν. 2081/1992, προκειμένου να διευκολυνθεί η συγκρότηση των εμπορικών συλλόγων σε τριτοβάθμιο επίπεδο προβλέπεται ότι μία συνομοσπονδία εμπόρων μπορεί να συγκροτηθεί έχοντας ως μέλη τουλάχιστον οκτώ ομοσπονδίες, ενώ για τις υπόλοιπες επαγγελματικές συνομοσπονδίες ο αντίστοιχος αριθμός αυξάνεται σε δώδεκα. Επίσης, σύμφωνα με τον 1712, δεν έχουν δικαίωμα εκλέγειν στις αρχαιρεσίες των οργάνων των συνομοσπονδιών οι αντιπρόσωποι των κλαδικών ομοσπονδιών. Ο νόμος, επίσης, προβλέπει την καταχώριση καταστατικών και δικαστικών αποφάσεων που αφορούν τις οργανώσεις στο πρωτοδικείο, με πλήρη προσβασιμότητα από οποιοδήποτε ενδιαφερόμενο, γεγονός που ενισχύει τη διαφάνεια και τη δημόσια λογοδοσία.

Στο τρίτο άρθρο αναφέρονται άρθρα για τη διοικητική και οικονομική διαφάνεια των επαγγελματικών οργανώσεων. Οι οργανώσεις υποχρεούνται να τηρούν επτά βασικά βιβλία: μητρώου μελών, πρακτικών συνεδριάσεων γενικής συνέλευσης, διοικητικού συμβουλίου και ελεγκτικής επιτροπής, ταμείου, περιουσίας και εκλογικού μητρώου. Η θεώρησή τους από το πρωτοδικείο πριν τη χρήση τους κατοχυρώνει την ακεραιότητα της πληροφορίας και την ελεγκτική δυνατότητα των μελών. Οι πόροι των οργανώσεων μπορούν να προέρχονται από πολλές πλευρές: εγγραφές και συνδρομές, περιουσία της οργάνωσης, δωρεές, κληροδοσίες και εκδηλώσεις – ενώ απαγορεύονται οι ανώνυμες δωρεές. Το ύψος των συνδρομών των μελών καθορίζεται από τη γενική συνέλευση της οργάνωσης και τουλάχιστον από τα 2/5 των ταμειακώς εντάξει μελών. Με τον 2081/1992 αυτή η αρμοδιότητα μεταφέρεται στα διοικητικά συμβούλια των οργανώσεων. Η κατανομή πόρων στις «υπερκείμενες οργανώσεις» γίνεται με σαφώς καθορισμένα ποσοστά: Αν η πρωτοβάθμια οργάνωση είναι μέλος σε μία ομοσπονδία, 25% αποδίδεται στην ομοσπονδία και 10% στη συνομοσπονδία που ανήκει η ομοσπονδία. Σε περίπτωση που η πρωτοβάθμια οργάνωση είναι μέλος σε δύο ομοσπονδίες αποδίδεται σε κάθε ομοσπονδία 15% και 5% σε κάθε συνομοσπονδία που ανήκει η ομοσπονδία. Αυτές οι ποσοστώσεις καταργούνται με τον 2081/1992.

Στο τέταρτο άρθρο περιγράφονται οι ρυθμίσεις για τα μέλη, η διαδικασία εγγραφής, υποχρεώσεις και δικαιώματα και συνθήκες και διαδικασίες διαγραφής τους. Η ιδιότητα του μέλους αποκτάται μετά από αίτηση του ενδιαφερόμενου και έγκριση του διοικητικού συμβουλίου της οργάνωσης. Προβλέπεται δικαστική προστασία μέσω προσφυγής σε περίπτωση άρνησης ή παράλειψης απόφασης. Τα μέλη υποχρεούνται σε

ενεργή συμμετοχή στις διαδικασίες της οργάνωσης και σε τακτική ενημέρωση των στοιχείων τους. Η διαγραφή μέλους επιτρέπεται μόνο σε σαφώς ορισμένες περιπτώσεις, όπως: απώλεια της επαγγελματικής ιδιότητας· παραβίαση των σκοπών της οργάνωσης· καθυστέρηση καταβολής συνδρομών· απουσία από δύο συνεχόμενες συνελεύσεις· και καταδίκη για σοβαρά αδικήματα. Η διαγραφή επιφέρει δικαίωμα δικαστικής προσφυγής για τον διαγραφόμενο, κάτι που διασφαλίζει την προστασία του από αυθαιρεσία.

Στα άρθρα 5 και 6 αναφέρονται τα βασικά όργανα των επαγγελματικών οργανώσεων. Η γενική συνέλευση αποτελεί το κυρίαρχο όργανο κάθε οργανωτικής βαθμίδας. Είναι αρμόδια για τη λήψη όλων των αποφάσεων που δεν ανατίθενται ρητά σε άλλα όργανα. Οι αποφάσεις λαμβάνονται με πλειοψηφία παρόντων, ενώ η απαρτία καθορίζεται σε τρία επίπεδα (1/2, 1/4 και τρίτη σύγκληση χωρίς προκαθορισμένο αριθμό παρόντων)[203]. Η ψηφοφορία είναι υποχρεωτικά μυστική για κρίσιμα ζητήματα, ενώ δεν επιτρέπεται ψήφος δια βοής ή μέσω τρίτων. Το διοικητικό συμβούλιο διαχειρίζεται τα τρέχοντα ζητήματα της λειτουργίας μιας οργάνωσης, ενώ η θητεία του δεν πρέπει να υπερβαίνει τα τρία έτη. Η ελεγκτική επιτροπή ασκεί εποπτεία στην οικονομική διαχείριση. Με τον 2081/1992 προβλέπεται η λειτουργία προεδρείου για τις δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες οργανώσεις. Οι αντιπρόσωποι για τις ανώτερες βαθμίδες εκλέγονται με βάση τον αριθμό ψήφων. Ορίζεται ένα ενιαίο μέτρο αντιπροσώπευσης και αποτρέπεται έτσι η στρεβλή εκπροσώπηση των μικρότερων σε αριθμό μελών οργανώσεων.

Με το άρθρο 7 καθορίζεται η εκλογική διαδικασία για τις εσωτερικές αρχαιρεσίες των οργανώσεων. Θεσπίζεται ειδικό εκλογικό βιβλιάριο για τη συμμετοχή των εκλεκτόρων στις αρχαιρεσίες – αυτό καταργείται πλήρως με τον 2081 - και ορίζεται το αναλογικό εκλογικό σύστημα, όπου οι έδρες του διοικητικού συμβουλίου, της ελεγκτικής επιτροπής και ο αριθμός των αντιπροσώπων στη γενική συνέλευση κατανέμονται μεταξύ των συνδυασμών και των μεμονωμένων υποψηφίων ανάλογα με την εκλογική τους δύναμη. Το πηλίκο της διαίρεσης του αριθμού των ψήφων με τον αριθμό των εδρών αυξημένο κατά μία μονάδα συνιστά και το εκλογικό μέτρο των αρχαιρεσιών. Οι εκλογές γίνονται παρουσία δικαστικού λειτουργού – αντικαθίσταται από δικηγόρο με τον ν. 4994/2022 - και με ειδική εφορευτική επιτροπή, ενώ η

[203] Με το άρθρο 80 του Ν. 4982/2022 καθιερώνεται πλέον και η εξ αποστάσεως παρουσία μέσω του συστήματος «Ζεύς» και προστίθεται ως παράγραφος 4α στο άρθρο 5 του 1712.

παραποίηση εκλογικού αποτελέσματος ή η αντιποίηση εκπροσώπησης αποτελούν ποινικά αδικήματα με αυστηρές κυρώσεις.

Με τα άρθρα 8 έως 10 προσδιορίζεται η μεταβατική περίοδος και η πρώτη εφαρμογή των νέων διατάξεων. Καθορίζονται χρονοδιαγράμματα για την εκκαθάριση των μητρώων, την εγγραφή νέων μελών, τη δήλωση της κύριας δευτεροβάθμιας οργάνωσης από τις πρωτοβάθμιες οργανώσεις και τη διεξαγωγή πρώτων αρχαιρεσιών. Παράλληλα, προβλέπεται παράταση θητειών και δυνατότητα διορισμού προσωρινού διοικητικού συμβουλίου από το δικαστήριο σε περιπτώσεις αδράνειας ή παρατυπίας. Με το άρθρο 11 οι οργανώσεις υποχρεώνονται να τροποποιήσουν τα καταστατικά τους εντός ενός έτους, σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου. Σε περίπτωση αντίφασης μεταξύ νόμου και καταστατικού, υπερισχύει ο νόμος. Εξαιρούνται από την εφαρμογή του συγκεκριμένου νόμου οι επιμελητηριακές οργανώσεις, οι οποίες ρυθμίζονται με ειδική νομοθεσία. Δεδομένου, ότι οι περισσότερες διαμαρτυρίες από την πλευρά των συλλόγων αφορούσαν τις στενές προθεσμίες εφαρμογής του νόμου, αυτές παρατάθηκαν αρχικά για έξι μήνες και με τον 2081 διπλασιάστηκαν χρονικά.

Η συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή αποκαλύπτει και τις διαφορετικές ιδεολογικές αποχρώσεις γύρω από την οργάνωση και τη συλλογική δράση των εργοδοτικών συμφερόντων. Για την κυβερνητική πλευρά ο νόμος έρχεται να υπηρετήσει την καλύτερη οργάνωση των μικρομεσαίων «…για να μπορέσουν - σύμφωνα με τον εισηγητή της πλειοψηφίας Δημοσθένη Παπαδόπουλο - να αναπτυχθούν και να λειτουργούν ομαλά οι οργανώσεις αυτές, με τα μέλη μακριά από τη βαριά σκιά των οικονομικών συγκροτημάτων…»[204]. Για τον υφυπουργό εμπορίου Γ. Δασκαλάκη «…ο χώρος των μικρομεσαίων […] έχει μεγάλη κοινωνικοοικονομική σημασία για τη χώρα…»[205], ωστόσο, οι μικρομεσαίοι επιχειρηματίες «…αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης, αφού μπορεί να ελέγχουν μέρος των μέσων παραγωγής, η διασπορά τους όμως, η έλλειψη οργάνωσης, ο οικονομικός κατακερματισμός και η πολιτική 10ετιών, τούς έχει στερήσει το δικαίωμα όχι μόνο να μην συμμετέχουν στον έλεγχο των αποφάσεων, αλλά να μην συμμετέχουν ούτε καν στο πρώτο στάδιο διαμόρφωσής τους…»[206]. Αποτελούν δε «…μέρος της πλατιάς μάζας των

[204] Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΒ' 4 Ιουνίου 1987, σελ. 6753.
[205] *Στο ίδιο*, σελ. 6764
[206] *Στο ίδιο*.

εργαζομένων…»[207]. Υπάρχει ανάγκη, επομένως, ισχυρής κεντρικής εκπροσώπησης αυτών των στρωμάτων καθώς για χρόνια η «αντίδραση» και η «συντήρηση» τα χρησιμοποίησε σαν «μοχλούς οπισθοδρόμησης» και «ανωμαλίας»[208] και άρα υπάρχει η ανάγκη να προστατευθούν αυτά τα στρώματα από τυχόν «αυταρχικές» παρεκκλίσεις. Για τον υφυπουργό ο νόμος θα πολεμήσει τον κατακερματισμό του κινήματος των μικρομεσαίων, θα βοηθήσει στην ανανέωση των οργανώσεών τους, θα επιτρέψει την καλύτερη καταγραφή και προσβολή των προβλημάτων τους, θα λειτουργήσει σαν εμπόδιο στον «συντεχνιασμό» και θα διευρύνει την πολιτική τους συνείδηση, κάτι που θα έχει θετική επίδραση και στη λειτουργία της δημοκρατίας. Ο νόμος θα ενισχύσει την αυτονομία των οργανώσεων των μικρομεσαίων διότι «…βάζει γενικά πλαίσια. Το πρόβλημα [της συλλογικής δράσης τους] πρέπει να το λύσουν μόνοι τους, με το διάλογο, με τη δημοκρατία και με σωστούς προσανατολισμούς και σωστή πορεία…»[209]. Είναι σαφές ότι το ΠΑΣΟΚ εκκινεί από μια εδραία αντίληψη των μικρομεσαίων ως μη εργοδοτών, ως καταπιεζόμενης κατηγορίας η οποία χρειάζεται να συσπειρώσει δυνάμεις σε μια κεντρική οργάνωση για να έχει καλύτερη επιρροή στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, με βάση τη στρατηγική της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας του 1978 που αναφέραμε πάνω. «…Κεντρική οργανωτική κατεύθυνση του νομοσχεδίου…» ξεκαθαρίζει ο Γ. Δασκαλάκης «…είναι να ρυθμίσει την οργάνωση των αυτοαπασχολούμενων μικρομεσαίων που με τη νομοθεσία έχουν την εμπορική ιδιότητα…»[210], όπερ και σημαίνει ότι η αυτοαπασχόληση περικλείει το κοινωνικό υποκείμενο στο οποίο απευθύνεται η εν λόγω νομοθετική πρωτοβουλία. Στην αντίληψη, επομένως, της κυβέρνησης υπάρχει η προσέγγιση του πως θα διευκολυνθεί και να συντονιστεί η ευρύτερη μάζα των αυτοαπασχολούμενων επαγγελματιών, κάτι που σημαίνει ενδεχομένως και μία κατεύθυνση για την ύπαρξη μίας μόνο κορυφαίας συνομοσπονδίας – εξ ου και η αύξηση του ελάχιστου αριθμού των ομοσπονδιών που συγκροτούν συνομοσπονδία σε δέκα -, την οποία κατεύθυνση προσπάθησε να υπηρετήσει η ΓΣΕΒΕ με την προσθήκη του επιπλέον «Ε».

Για την Νέα Δημοκρατία ο νόμος συνιστά μια ασυγχώρητη παρέμβαση στα εσωτερικά των εν λόγω οργανώσεων και περιορίζει επί της ουσίας την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, Για τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο του κόμματος Αθανάσιο

[207] *Στο ίδιο*.
[208] *Στο ίδιο*.
[209] *Στο ίδιο*, σελ. 6765.
[210] *Στο ίδιο*, σελ. 6766.

Κανελλόπουλο «…αποτελεί ένα μνημείο πολυπραγμοσύνης, κομματικής μικροπονηρίας και διανοητικής οκνηρίας και προχειρότητας…»[211] που έχει ως στόχο να ελεγχθούν αυτές οι οργανώσεις από την κυβέρνηση και τους συμμάχους της. Για τον Αριστείδη Καλαντζάκο – εισηγητή της μειοψηφίας και βουλευτή Μεσσηνίας – «…η αρχή και η φιλοσοφία του νομοσχεδίου […] είναι η υποταγή των συνδικαλιζομένων […] [και] το συνδικαλιστικό κίνημα γίνεται πλέον εξαρτημένο, ανελεύθερο και οικονομικά εξουθενωμένο…»[212] και πιο επιρρεπές στον οργανωτικό κατακερματισμό. Κάνει ιδιαίτερη αναφορά και στο ζήτημα της οικονομικής επιβίωσης των οργανώσεων λέγοντας ότι «αποτελεί συνεπώς χρέος της πολιτείας να εξασφαλίσει νομοθετημένους πόρους για τις οργανώσεις ανωτέρου βαθμού, προκειμένου να αποτραπεί η κηδεμονία και η εξάρτηση του συνδικαλιστικού κινήματος από τους προμηθευτές, από τα κόμματα, από το δημόσιο τομέα, από τα επιμελητήρια…»[213]. Επιπλέον, ο αποκλεισμός των νομικών προσώπων αποκλείει ουσιαστικά επιτυχημένους επιχειρηματίες που έχουν καταφέρει να προσαρμοστούν στις νέες μορφές επιχειρηματικής οργάνωσης. Για τον βουλευτή Ξάνθης Θωμά Αλεξίου – ο οποίος είχε και επαγγελματική ιδιότητα εμπορικού αντιπροσώπου - στόχος της κυβέρνησης ήταν να «…μπορούν να εισέλθουν παραδοσιακές μικροαστικές τάξεις μοχθούντων Ελλήνων νοικοκυραίων μικροεργοδοτών […] μέσα στα κομματικά καλούπια του ΠΑΣΟΚ…»[214]. Εδώ είναι σαφής και ο συντηρητικός προσδιορισμός των ε λόγω στρωμάτων ως «μικροεργοδοτών» και «νοικοκυραίων» που βρίσκονται περισσότερο κοντά στα εργοδοτικά συμφέροντα. Για τον Στέφανο Μάνο – βουλευτή Β’ Αθηνών και πρώην πρόεδρο διοικητικού συμβουλίου βιομηχανικής επιχείρησης τροφίμων -, ο οποίος εκφράζει έναν φιλελεύθερο αντικρατισμό το νομοσχέδιο επιβάλλει ένα «υπέρ καταστατικό» μέσω του οποίου «…συντελείται ένας πρόσθετος περιορισμός των ελευθεριών μας…» και συνιστά έκφραση «αυταρχικού πατερναλισμού»[215]. Η Νέα Δημοκρατία προκρίνει μια λογική συλλογικής δράσης και οργάνωσης με περιορισμένη κρατική παρέμβαση, η οποία όμως θα προσεγγίζει αυτά τα στρώματα ως καταρχήν εργοδότες και δρώντες εντός της ελεύθερης αγοράς, κάτι που θα αποτυπωθεί και στο προεκλογικό πρόγραμμα της ΝΔ για τις εκλογές του

[211] *Στο ίδιο*, σελ. 6767.
[212] *Στο ίδιο*, σελ. 6756.
[213] *Στο ίδιο*.
[214] *Στο ίδιο*, σελ. 6773.
[215] *Στο ίδιο*, σελ. 6774.

Ιουνίου του 1989. Το κόμμα είναι σε μία φάση, άλλωστε, που εκφράζει προτάγματα οικονομικού φιλελευθερισμού και αποδομεί πολιτικές κρατικού παρεμβατισμού. Και η Δημοκρατική Ανανέωση (ΔΗΑΝΑ), διαμέσου του βουλευτή Αργολίδας Γεωργίου Μουτζουρίδη κινείται σε μια αντίστοιχη λογική θεωρώντας ότι «…το νομοσχέδιο διέπεται από καθαρό γραφειοκρατικό αντιλειτουργικό χαρακτήρα…»[216] και δημιουργεί οργανώσεις αυτοαπασχολουμένων· ωστόσο επιλέγει να τοι υπερψηφίσει υπό προϋποθέσεις.

Για τον εκπρόσωπο του ΚΚΕ Στρατή Κόρακα, τα υπό συζήτηση κοινωνικά στρώματα «…στην συντριπτική τους πλειοψηφία είναι εργαζόμενοι, είτε αυτοαπασχολούμενοι, είτε απασχολούν στην επιχείρησή τους ένα πολύ μικρό αριθμό εργαζομένων που δουλεύει μαζί τους…»[217]. Το ΚΚΕ θεωρεί ως προς το μοντέλο συλλογικής δράσης και οργάνωσης των ΕΒΕ «…ότι η λύση των προβλημάτων αυτών [των στρωμάτων] θα πετυχαίνεται όσο θα περιορίζεται η ασύδοτη δράση του μεγάλου κεφαλαίου όσο θα δυναμώνει το αγωνιστικό συνδικαλιστικό κίνημα των ΕΒΕ, θα βαθαίνει ο αντιμονοπωλιακός προσανατολισμός του, θα εξασφαλίζεται η αλληλεγγύη και η κοινή δράση με την εργατική τάξη και τους άλλους εργαζόμενους…»[218]. Το κόμμα ασκεί κριτική στην απάλειψη του «εκδημοκρατισμού» από τον τίτλο του νομοσχεδίου και υποστήριξε ότι θα έπρεπε να γίνεται λόγος για «συνδικαλιστικές» και όχι «επαγγελματικές» οργανώσεις καθώς έχει «…ιδιαίτερη σημασία να καθορίζεται ο αγωνιστικός διεκδικητικός χαρακτήρας των οργανώσεων των ΕΒΕ…»[219]. Επίσης διαφωνεί με το +1 στο εκλογικό σύστημα που νοθεύει την απλή αναλογική και ζητά να προβλεφθεί προαιρετική εισφορά υπέρ των οργανώσεων στα ασφαλιστικά ταμεία των ΕΒΕ. Η λογική του ΚΚΕ είναι κοντά σε αυτήν του ΠΑΣΟΚ, αν και δίνει πολύ μεγαλύτερη έμφαση στη συμμαχία με τους μισθωτούς εργαζόμενους. Η Ελληνική Αριστερά (ΕΑΡ), από τη δική της πλευρά, κατέθεσε τροπολογία για ένα εναλλακτικό μοντέλο οργάνωσης των τριών βαθμίδων[220] – στη λογική της πρότασης της ΑΣΠΕΒΕ που αναφέραμε παραπάνω. Συμφώνα με αυτήν κάθε πρωτοβάθμια οργάνωση μπορεί να είναι μέλος σε δύο δευτεροβάθμιες οργανώσεις, μία τοπική και μία κλαδική. Η

[216] *Στο ίδιο*, σελ. 6758.
[217] *Στο ίδιο*, σελ. 6761.
[218] *Στο ίδιο*.
[219] *Στο ίδιο*, σελ. 6762.
[220] *Στο ίδιο*, σελ. 6775 και Κοινοβουλευτικός Τομέας Ελληνικής Αριστεράς, «Προσθήκες-Τροπολογίες στο σχέδιο νόμου για τον 'εκσυγχρονισμό των Επαγγελματικών Οργανώσεων των Ε.Β.Ε.'», 27 Μαΐου 1987, *Αρχείο Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας*, Αρχείο Σταύρου Μουδόπουλου, φακ. 1.

τοπική ομοσπονδία ασχολείται αποκλειστικά με την κάλυψη των τοπικών θεμάτων και δεν συμμετέχει σε τριτοβάθμιο όργανο. Η κλαδική ομοσπονδία συμμετέχει υποχρεωτικά σε μία μόνο κλαδική συνομοσπονδία, από τις τρεις που προβλέπονται για τους κλάδους της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας (έμποροι, επαγγελματίες, βιοτέχνες).

3.3 Αποτίμηση της επίδρασης του ν. 1712/1987 στις ελληνικές Επιχειρηματικές και Εργοδοτικές Οργανώσεις

Επί της ουσίας, ο ν. 1712/1987 διαμόρφωσε μια συστηματική, ενιαία και δημοκρατική βάση για τη λειτουργία των μικρομεσαίων εργοδοτικών οργανώσεων στην Ελλάδα. Εισήγαγε ένα σαφές οργανωτικό μοντέλο, κατοχύρωσε τα δικαιώματα των μελών, περιέλαβε ρυθμίσεις για τη διαφάνεια και την αποτελεσματικότητα των οργανώσεων και ως ενός σημείου αναβάθμισε τη συλλογική εκπροσώπηση των μικρομεσαίων επιχειρηματιών σε κορυφαίο επίπεδο. Δεν επεκτάθηκε γενικά στις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες (π.χ. όπως οι ξενοδόχοι ή επιστημονικά επαγγέλματα) και παρόλο που με τις τροποποιήσεις του ω. 2081/1992 περιλάμβανε πλέον και εκπρόσωπους νομικών προσώπων δεν επιβλήθηκε και στους πρωτοβάθμιους επιχειρηματικούς συνδέσμους (ή δεν ζητήθηκε ποτέ αυτό από τη διεύθυνση εμπορικών οργανώσεων του υπουργείου Εμπορίου/Ανάπτυξης).

Πώς μπορεί να εκτιμηθεί η επίδραση του ν. 1712; Ο Μαυρογορδάτος έχει από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 έχει διατυπώσει την άποψη ότι ο νόμος σχεδιάστηκε για επιτρέψει τον έλεγχο των εμπορικών οργανώσεων από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στο πλαίσιο της κατά Μαυρογορδάτο εγχώριας «Gleichschaltung» που επέβαλαν οι τελευταίες για να ελέγξουν τα οργανωμένα συμφέροντα[221]. Επίσης ο ίδιος θεωρεί τον

[221] Μαυρογορδάτος, 1998, *ο.π.*, σελ. 52-57. Ο όρος «Gleichschaltung»– μεταφράζεται ως «συγχρονισμός» αναφέρεται στην απόλυτη ευθυγράμμιση της γερμανικής κοινωνίας στον Μεσοπόλεμο – άρα και των οργανωμένων συμφερόντων – προς τις επιταγές της ναζιστικής εξουσίας, μια διαδικασία που θεωρείται ως προϋπόθεση για την επικράτηση ενός «ολοκληρωτικού κράτους». Προφανώς ο συγγραφέας τον χρησιμοποιεί καθ' υπερβολήν για να καταδείξει την άποψή του σχετικά με τη διείσδυση του κράτος επί κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ στην κοινωνία των πολιτών. Θα λέγαμε ότι αντανακλά την ιδεολογική φόρτιση μιας μελέτης που γράφτηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980, όπου η χρήση του εν λόγω όρου αδικεί κατά την άποψή μας την αδιαμφισβήτητη αναλυτική της αξία. Για τη «Gleichschaltung» βλ. Karl Dietrich Bracher, 'Stages of Totalitarian "Integration" (Gleichschaltung): The Consolidation of National Socialist Rule in 1933 and 1934',στο Holborn, H. (ed.), *Republic To Reich: The Making of the Nazi Revolution - Ten Essays*, New York: Pantheon Books, 1972, σσ. 109–128.

νόμο αφενός ως επιβολή ενός πλαισίου κομματικοποίησης που καθιστούσε αυτές τις οργανώσεις των εργοδοτών δυσλειτουργικές και αφετέρου ότι ο νόμος δυσχέραινε επί της ουσίας την ενιαία δράση των εργοδοτών σε μία γενική κλίμακα (μεγάλων και μικρομεσαίων). Η διάρκεια του νόμου και το γεγονός ότι δεν επιδιώχθηκε ούτε από το κράτος ούτε από τις ΕΕΟ η ριζική αναθεώρηση του νόμου αυτό δείχνει ότι εν τέλει η επίδρασή του ξεπέρασε ενδεχομένως βραχυπρόθεσμους υπολογισμούς και διαμόρφωσε ένα πλαίσιο οργανωτικής λειτουργίας που ως ενός σημείου φαίνεται ότι λειτούργησε για όλες τις οργανώσεις, ασχέτως βαθμού ή επιπέδου οργάνωσης. Επιπρόσθετα στις νέες συνθήκες που διαμόρφωνε έτσι κι αλλιώς η διαδικασία του εξευρωπαϊσμού, σε συνδυασμό με άλλες εξελίξεις, αποτέλεσε μια καλή βάση που ακόμα και ως «υπερκαταστατικό» διαμόρφωνε μια σχετική ομοιομορφία ανάμεσα σε οργανώσεις που ενίοτε διακρίνονταν από διαφορετικές επιδιώξεις και αναζητούσαν περισσότερο την κορυφαία εκπροσώπηση. Πράγματι για μία μεταβατική φάση, μέχρι να εναρμονιστούν όλες οι οργανώσεις με τον νέο νόμο δημιουργήθηκαν προβλήματα γραφειοκρατικής φύσης που καθυστερούσαν τη συλλογική τους λειτουργία. Σταδιακά, ωστόσο, ιδίως μετά και τις τροποποιήσεις του Ν. 2081/1992, ο νόμος αποτέλεσε τη βάση οργάνωσης και συλλογικής δράσης της Μμε επιχειρηματικότητας μέχρι τη σημερινή εποχή. Λόγω της πυκνότητας των ρυθμίσεων του νόμου παρήχθη μια περιορισμένη νομολογία και σε γενικές γραμμές ήταν περιορισμένες οι δυσλειτουργίες και οι αμφισβητήσεις στις διαδικασίες εσωτερικών αρχαιρεσιών, οι οποίες τυποποιήθηκαν και απέκτησαν μια επαρκή διαφάνεια σε έναν αρκετά ικανοποιητικό βαθμό

Στο πλαίσιο αυτό, εντοπίζουμε τρία επίπεδα στα οποία ο νέος νόμος στην ουσία εισήγαγε τις ΕΕΟ των μικρομεσαίων επιχειρηματιών σε μια συνθήκη λειτουργίας που ως ενός σημείου διαλεγόταν με τους δύο συλλογικούς στόχους της ελληνικής κοινωνίας, τον εκδημοκρατισμό και τον εξευρωπαϊσμό.

Καταρχάς ο νόμος με τη θεσμοθέτηση του αναλογικού εκλογικού συστήματος στην ουσία θεσπίζει τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε παρατάξεις, που συγκροτούν αντίπαλα ψηφοδέλτια που διεκδικούν τον έλεγχο της οργάνωσης. Οι παρατάξεις υπήρχαν και προδικτατορικά – άλλοτε αυτές ήταν προσωποπαγείς και άλλοτε υπήρχαν και πολιτικές επιδράσεις σε αυτές – ωστόσο οι ενδοοργανωτικές εκλογές λάμβαναν χώρα διαμέσου ενιαίου ψηφοδελτίου και λόγω πλειοψηφικού συστήματος, συνήθως, δεν υπήρχε ισχυρή αντιπολίτευση. Η αναλογική εκπροσώπηση – όπως και στα

συνδικάτα μέσω του 1264/1982 – φέρνει σαφώς ένα δημοκρατικό στοιχείο μέσα στην οργάνωση, δημιουργεί προϋποθέσεις διαπαραταξιακών συνεργασιών οι οποίες διευρύνουν και τη βάση νομιμοποίησης μιας ηγεσίας και ταυτόχρονα δίνει χώρο στην αντιπολιτευόμενη παράταξη για να εκφράσει με πιο οργανωμένο τρόπο την κριτική της απέναντι στην πρακτική της εκάστοτε διοίκησης. Αυτό βεβαίως σε οργανώσεις για τις οποίες η ενότητα δράσης των μελών για τη διεκδίκηση του όποιου συλλογικού συμφέροντος βρίσκεται στη βάση της όποιας συλλογικής διαδικασίας, μπορεί υπό προϋποθέσεις να λειτουργήσει υπονομευτικά για στις παρεμβάσεις της οργάνωσης, κατακερματίζοντας ουσιαστικά τη βάση της εκπροσώπησης. Στην περίπτωση, δε, κομματικών παρατάξεων είναι πιθανό η πόλωση στο επίπεδο του κομματικού συστήματος να μεταφέρεται και στο εσωτερικό της οργάνωσης, δημιουργώντας πολλές φορές και ψευδεπίγραφες διαιρέσεις ή ακόμα εάν το κυβερνών κόμμα ταυτίζεται με τη ταυτότητα της διοικούσας παράταξης να μετριάζεται η πίεση και η κριτική ή η διοίκηση να αξιοποιεί την άσκηση επιρροής μέσω κομματικών δεσμών η οποία μπορεί να παράξει ενίοτε αντιφατικά αποτελέσματα. Επιπλέον, η κομματικοποίηση μιας οργάνωσης, ειδικά από δυνάμεις ριζοσπαστικής λογικής, μπορεί να τη μετατρέπει και σε οιονεί πολιτική οργάνωση που επιδιώκει και ευρύτερους πολιτικούς σκοπούς – αυτό δεν ήταν σύνηθες στις ΕΕΟ, εκτός ίσως από κάποιες οργανώσεις που μπορεί να ήλεγχε και να ελέγχει το ΚΚΕ. Σε κάθε περίπτωση, όμως, δεδομένης της δυναμικής του εκδημοκρατισμού, της μακράς αυταρχικής παράδοσης στη χώρα, του ασφυκτικού ελέγχου στα οργανωμένα συμφέροντα και στις «μονοκρατορικές» τάσεις ορισμένων διοικήσεων προ Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, η υιοθέτηση της αναλογικής συνιστούσε έναν πραγματικό εκδημοκρατισμό των ΕΕΟ των μικρομεσαίων, κάτι που ενίσχυσε και τη νομιμοποίηση τους στην ελληνική κοινωνία.

Κατά δεύτερον, τουλάχιστον για τις οργανώσεις εκπροσώπησης των μικρομεσαίων επιχειρηματικών συμφερόντων, ο ν. 1712 υπήρξε ένα κίνητρο περαιτέρω ενοποίησης σε κεντρικό επίπεδο. Στη μεν περίπτωση της ΓΣΕΒΕΕ μέσω του νόμου η οργάνωση υπερέβη τον μόνιμο από το 1946 διαχωρισμό μεταξύ επαγγελματικών και βιοτεχνικών συμφερόντων, αλλά και την ετερότητα σε δευτεροβάθμιο και πρωτοβάθμιο επίπεδο που διαρκώς χαρακτήριζε την ιστορία του εν λόγω συνδικαλιστικού χώρου. Η πρόσθεση του επιπλέον «Ε» για τους εμπόρους πράγματι είχε έναν καιροσκοπικό χαρακτήρα, αλλά σαν λογική τουλάχιστον εξέφραζε μια επιδίωξη ενοποίησης ευρύτερων συμφερόντων στη μικρομεσαία

επιχειρηματικότητα. Στον χώρο της οργανωμένης εμπορικής εκπροσώπησης η εν λόγω εξέλιξη είναι περισσότερο εμφανής, δεδομένης και της σχετικά αποκεντρωμένης διάταξης των συλλογικών συμφερόντων των εμπόρων διαχρονικά. Η συγκρότηση της ΕΣΕΕ το 1994 και η σταδιακή συσπείρωση των εμπορικών συλλόγων, που σε μεγάλο βαθμό αμφισβήτησε την μέχρι πρότινος αυτονόητη πρωτοκαθεδρία των τριών συλλόγων Αθήνας, Πειραιά και Θεσσαλονίκης, έδωσε τη δυνατότητα στο περιφερειακό εμπόριο μέσω των ομοσπονδιών των εμπορικών συλλόγων να εκφραστεί και σε κεντρικό επίπεδο[222] και να δημιουργηθεί μια συνομοσπονδία αξιοσημείωτης ομοιοεπαγγελματικής ομοιογένειας που υπηρετεί ένα συμπαγές συλλογικό συμφέρον. Από την άλλη πλευρά, πράγματι η δομή σε τρεις βαθμούς μπορεί σε κάποιο επίπεδο να αποβεί δυσλειτουργική. Στην περίπτωση της ΓΣΕΒΕΕ, για παράδειγμα, η συνύπαρξη σε δεύτερο βαθμό τοπικών και κλαδικών ομοσπονδιών μπορεί να δημιουργεί ασυμμετρίες εκπροσώπησης σε τριτοβάθμιο επίπεδο, ιδίως εάν προκρίνεται εν τέλει η κλαδική εκπροσώπηση ως πιο γνήσια εκπροσώπηση των συμφερόντων της βάσης[223]. Στην περίπτωση της ΕΣΕΕ η οργάνωση σε δεύτερο βαθμό ήταν κατά βάση τοπική με περιφερειακές αλληλοεπικαλύψεις (ίδιες περιοχές που εκπροσωπούνταν ταυτόχρονα από διαφορετικές ομοσπονδίες) και αντανακλούσε συσχετισμούς δυνάμεων τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο αντιπρόσωπων στη γενική συνέλευση του φορέα και η ανάγκη διατήρησης των συσχετισμών απέτρεπαν ως ενός σημείου και τις όποιες προσπάθειες αναδιοργάνωσης, αν και αυτή η διάταξη διαχρονικά λειτούργησε συμπεριληπτικά για τη διεύρυνση της βάσης της συνομοσπονδίας.

Ωστόσο, η δομή σε τρεις βαθμούς οργάνωσης δεν είναι προφανώς επινόηση του ν. 1712, ούτε βεβαίως εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη δεκαετία του 1980. Ο χώρος

---

[222] Δύο ήταν οι εξελίξεις με την ίδρυση της ΕΕΣΕ και της ΕΣΕΕ: πρώτον τη θέση του Εμπορικού Συλλόγου Αθήνας ως κινητήριας δύναμης της όλης διαδικασίας έλαβε ο Εμπορικός Σύλλογος Πειραιά· και δεύτερον ήταν πιο ορατή η παρουσία συνδικαλιστών του εμπορίου από την περιφέρεια σε όλα τα προεδρεία της ΕΣΕΕ. Συγκεκριμένα: στην ΕΕΣΕ ένας πρόεδρος προερχόταν από την Αθήνα και ένας από τον Πειραιά, τρεις γραμματείς από τον Πειραιά και ένας από την Πάτρα. Στην ΕΣΕΕ τρεις πρόεδροι προέρχονταν από τον Πειραιά, ένας από την Αθήνα, ένας από τη Θεσσαλονίκη και ένας από την Έδεσσα. Οι επτά γενικοί γραμματείς της ΕΣΕΕ έως σήμερα προέρχονταν κατά σειρά από την Πάτρα, τα Τρίκαλα, τη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα, την Έδεσσα, τη Ρόδο και τον Πειραιά.

[223] Αυτό σαν άποψη υπάρχει και για τη ΓΣΕΕ. Ο Μαυρογορδάτος (1998, *ο.π.*, σελ. 101) υποστηρίζει την ανάγκη της ομοσπονδιακής συγκρότησης (χωρίς τρίτο βαθμό) αυτών των οργανώσεων σε κλαδική/ομοιοεπαγγελματική βάση. Μια αντίστοιχη λογική, βέβαια, υποστηρίζει από τη δεακετ'ια του 1990 και μετά και το ΚΚΕ· βλ. Κώστας Ελευθερίου, *Η στρατηγική του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας στην ύστερη Μεταπολίτευση: Μεταξύ δύο μοντέλων κινητοποίησης*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2017, σελ. 166.

των επαγγελματοβιοτεχνών χαρακτηρίζεται από τη συνομοσπονδιακή λογική ήδη από τη δεκαετία του 1920, ενώ από τη δεκαετία του 1940 στον εν λόγω χώρο συνυπήρχαν δύο ανταγωνιστικές συνομοσπονδίες. Οι δε έμποροι όσο ήταν δεμένοι με τις αναγκαιότητες των τοπικών αγορών, επένδυαν περισσότερο στην εκπροσώπηση μέσω των εμπορικών συλλόγων, οι οποίοι βασίζονταν στην αυτοπρόσωπη συμμετοχή των ιδίων των εμπόρων ως μελών και σε χαλαρά σχήματα στα οποία γινόταν ως ενός σημείου και όχι χωρίς αντιδράσεις αποδεκτή η διαμεσολάβηση των συλλόγων του λεγόμενου «Κέντρου». Όταν πλέον η εκπροσώπηση των εμπορικών συμφερόντων μετά το 1974 είχε πολλούς διεκδικητές και όταν βέβαια άρχισαν οι διαφορές μεταξύ μικρού και μεγάλου εμπορίου να γίνονται ακόμα περισσότερο ορατές – ιδίως όταν στην ελληνική αγορά από το 1990 και μετά άρχισαν να εισέρχονται και οι πολυεθνικές αλυσίδες, οι οποίες δεν εκπροσωπούνταν από τις εγχώριες οργανώσεις – άρχισε πια να υπηρετείται η συνομοσπονδιακή διάταξη. Τα οργανωμένα συμφέροντα πάντοτε ακολουθούν και τη συγκρότηση της δομής του κράτους, ώστε να επικοινωνούν καλύτερα με τις διαθέσιμες διόδους άσκησης πίεσης και επιρροής. Στην ελληνική περίπτωση δημοτικές και περιφερειακές αρχές, τοπικές οργανώσεις κομμάτων, βουλευτές και υποψήφιοι βουλευτές διευκολύνουν τη διατήρηση μιας τέτοιας δομής, όπου βέβαια υπάρχουν και τοπικά συμφέροντα. Παρόλες τις εσωτερικές διαδικασίες, οι οποίες όπως είδαμε λόγω της απλής αναλογικής πυκνώνουν τον ενδοοργανωτικό ανταγωνισμό, σε τριτοβάθμιο επίπεδο επιτυγχάνεται μια σχετική εναρμόνιση επιμέρους αιτημάτων και διεκδικήσεων που συγκροτούν ένα συλλογικό συμφέρον. Και αυτή τη διαδικασία ενδεχομένως θα επιθυμούσαν να αποφύγουν οι πρωτοβάθμιοι σύνδεσμοι, οι οποίοι βασίζονται και σε μια επιλεκτική λογική συμπερίληψης δυνητικών μελών.

Τέλος, ο ν. 1712 άρχισε να εφαρμόζεται σε μία περίοδο όπου πράγματι ο «εκσυγχρονισμός» των οργανωμένων συμφερόντων προέκυπτε σαν αναγκαιότητα υπό την προοπτική του εξευρωπαϊσμού. Το 1986 ο Π. Μπήτρος πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Πειραιά και μετέπειτα πρώτος αιρετός πρόεδρος της ΕΕΣΕ ανάφερε σε μια γενική συνέλευση του συλλόγου ότι «…πέρασαν πλέον οι εποχές, που κάποιος Πρόεδρος πήγαινε με τη μαγκούρα [αναφέρεται στον πρόεδρο του συλλόγου κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο Δημήτρη Κούμς], χτύπαγε ή με το χέρι του ή με τη μαγκούρα το πάτωμα σε έναν Υπουργό και έλεγε ‘θέλω να μου το κάνεις’. Οι εποχές αυτές πέρασαν. Αυτές [σήμερα] είναι περισσότερο τεχνοκρατικές, θέλουνε περισσότερο

στήριξη τεχνοκρατική. Δυνατότητες οικονομικές, θέλουν υλική και ηθική στήριξη όλων αυτών των Συλλογικών Οργάνων…»[224]. Ο εξευρωπαϊσμός, πέρα από τις αλλαγές στην αγορά που επιδρούσαν και στο οικονομικό επίπεδο πολλών επιχειρηματιών, σήμαινε ότι η λογική του κοινωνικού εταιρισμού έπρεπε σε πολύ μεγάλο βαθμό να εμπεδωθεί και στο εθνικό επίπεδο της κοινωνικής εκπροσώπησης[225]. Ήδη με τον νόμο 1876/1990 κατοχυρώνονταν για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία οι ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις, το οποίο σήμαινε ότι εργοδότες και εργαζόμενοι θα εντάσσονταν σε ένα εντελώς διαφορετικό σύστημα σχέσεων[226]. Επιπλέον, μετά την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΕ το 1992, ιδρύεται το 1994 η ΟΚΕ (Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή) – σε αντιστοιχία με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Επιτροπή – η οποία επί της ουσίας σηματοδοτούσε και την εκκίνηση της διαδικασίας του κοινωνικού διαλόγου και στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης. Η ΕΓΣΣΕ (Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας) με τον νέο νόμο θα υπογραφόταν από τον ΣΕΒ, τη ΓΣΕΒΕΕ και την ΕΕΣΕ (ΕΣΕΕ μετά το 1994) μετά από ελεύθερη διαπραγμάτευση. Ταυτόχρονα οι «κοινωνικοί εταίροι» θα συμμετείχαν σε διάφορες διαβουλεύσεις για ζητήματα πολιτικών, για τις οποίες θα έπρεπε να έφεραν και την αναγκαία «θεσμική ικανότητα» με την έννοια της τεχνοκρατικής προετοιμασίας. Το 1996 συστήνεται ο ΛΑΕΚ (Λογαριασμός για την Απασχόληση και την Επαγγελματική Κατάρτιση), μέσω του οποίου χρηματοδοτούνται προγράμματα κατάρτισης που διεξάγουν Κέντρα Επιμόρφωσης και Κατάρτισης (ΚΕΚ) που έχουν ιδρύσει οι κοινωνικοί εταίροι (ΓΣΕΒΕΕ και ΕΣΕΕ τα ίδρυσαν το 1995) και επί της ουσίας καλύπτεται και μέρος λειτουργίας των εργοδοτικών φορέων.

Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι οι οργανώσεις που συναποτελούν τους κοινωνικούς εταίρους πρέπει να κινηθούν σε μια λογική εκσυγχρονισμού με έμφαση στον τεχνοκρατισμό σε επίπεδο στελεχικού δυναμικού, αλλά και διαδικασιών. Ο ΣΕΒ, από την πλευρά του, έχει ξεκινήσει νωρίτερα αυτήν τη διαδικασία, η ΓΣΕΕ ιδρύει το 1990 το Ινστιτούτο Εργασίας (ΙΝΕ), ενώ και τα αντίστοιχα ινστιτούτα των μικρομεσαίων επιχειρηματιών (ΙΜΕ και ΙΝΕΜΥ) ιδρύονται λίγο πριν το ξέσπασμα της κρίσης (είχαν προηγηθεί ερευνητικές ομάδες στις γραφειοκρατίες των οργανώσεων). Ειδικά για τις οργανώσεις των μικρομεσαίων ο σχηματισμός μιας κεντρικής και πολυπρόσωπης

[224] Αναφέρεται σε Λιαλιούτη, Ελευθερίου και Λοΐζο, *ο.π.*, σελ. 206.
[225] Αρανίτου 2013, *ο.π.*.
[226] Δασκαλάκης 1994, *ο.π.*

γραφειοκρατίας είναι και όρος για τη λειτουργία τους σε κεντρικό επίπεδο το οποίο συνιστά και μια αναβάθμιση της συνολικής λειτουργίας τους. Οι οργανώσεις δίνουν πλέον μεγάλη έμφαση στην παροχή υπηρεσιών προς τα μέλη τους, ενισχύουν το επιστημονικό δυναμικό τους, αποδίδουν μεγαλύτερη ακόμα σημασία στη δράση μέσω των ευρωπαϊκών οργανώσεων στις οποίες ανήκουν και ως ενός σημείου, βέβαια, μετριάζουν τον διεκδικητικό τους λόγο έναντι του τεχνοκρατικού (τουλάχιστον μέχρι την κρίση του 2010). Αυτές οι μεταβολές, που κυρίως χρηματοδοτήθηκαν από κοινοτικούς πόρους είχαν ως προϋπόθεση την ύπαρξη κορυφαίων οργανώσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να εκπληρώσουν τον ρόλο του κοινωνικού εταίρου. Και βάση για αυτό – σίγουρα για την ΕΣΕΕ και τη ΓΣΕΒΕΕ – αποτέλεσε ο ν. 1712.

Οι ΕΕΟ πλέον συγκροτούν δίκτυα ή οικοσυστήματα οργανώσεων (ΕΕΟ, ερευνητικά ινστιτούτα, ΚΕΚ, τοπικά παραρτήματα με τα μέλη των πρώτων να εμπλέκονται ή να ωφελούνται από όλες τις λειτουργίες) που τις αναβαθμίζουν μεν ως οργανώσεις, από την άλλη πλευρά όμως πρόκειται για οργανώσεις που βασίζονται κυρίως – με την εξαίρεση ίσως του ΣΕΒ – σε πόρους που εκπορεύονται από το κράτος για την επιβίωσή τους, κάτι που εμπεδώνει σε αυτές κι έναν συγκεκριμένο θεσμικό ρόλο στο σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης. Όπως έχει υποστηριχθεί πειστικά ο κοινωνικός διάλογος είναι επί της ουσίας ένας εύσχημος τρόπος νομιμοποίησης της ασυμμετρίας μεταξύ εργοδοτικών και εργατικών συμφερόντων[227], ωστόσο στη διάταξη των συμφερόντων φαίνεται πως σε κάποιες περιπτώσεις εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα και μικρομεσαίοι επιχειρηματίες (με την εξαίρεση ίσως του τουριστικού κλάδου) παρουσιάζουν περισσότερες συγκλίσεις σε σχέση με το παρελθόν – αυτό είναι κάτι περισσότερο εμφανές στην περίοδο της κρίσης. Υπό τη σκέπη του κράτους – το οποίο βέβαια θέλει τους κοινωνικούς εταίρους στην καλύτερη περίπτωση ως συμβούλους και στη χειρότερη περίπτωση ως νομιμοποιητικούς μηχανισμούς των στρατηγικών του επιλογών – ο κοινωνικός εταιρισμός λειτουργεί ως ένα ολιγοπώλιο εκπροσώπησης ανάμεσα σε τέσσερις οργανώσεις (ο ΣΕΤΕ γίνεται κοινωνικός εταίρος το 2013, όταν ήδη έχει καταρρεύσει ο κοινωνικός διάλογος λόγω των μνημονιακών δεσμεύσεων της χώρας), οι οποίες απολαμβάνουν μια προνομιακή θέση στο σύστημα κοινωνικής

[227] Βάλια Αρανίτου, «Η παράδοξη(;) ενίσυση του ρόλου των εργοδοτικών οργανώσεων» στο Βερβαρδάκης, Χρ., Γεωργαντάς, Ηλ., Γράβαρης, Δ. και Δ. Κοτρόγιαννος (επιμ.), *Τριάντα χρόνια δημοκρατίας: Το πολιτικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-2004*, τόμος Α', Αθήνα, Κριτική, 2004, σελ. 263-287.

.

εκπροσώπησης. Για τους μικρομεσαίους επιχειρηματίες σε μια περίοδο σταδιακά υψηλότερης συγκέντρωσης και ανισοκατανομής του τζίρου, φαινόμενα απότοκα και της ένταξης στην ΕΕ, η πάση θυσία διατήρηση αυτής της οργανωτικής δομής, της λογικής της τουλάχιστον, είναι και ένας τρόπος να διατηρούνται στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου και να αναπαράγονται ως οργανώσεις.

Από μια θεωρητική σκοπιά οι νόμοι που προσδιορίζουν τα μοντέλα οργάνωσης στην κοινωνία των πολιτών έχουν προφανώς μια διαπλαστική ικανότητα, οριοθετούν τα μέσα και τις στοχεύσεις της συλλογικής δράσης, διαμορφώνουν συγκεκριμένα προφίλ οργανωσιακών δρώντων αλλά και γραφειοκρατικών δομών, επιδρούν στη χρηματοδότηση των οργανώσεων και θέτουν ένα δέον οργανωτικής συγκρότησης το οποίο θα πρέπει να καταστεί και οργανωτικό δέον στην κοινωνία. Στις φιλελεύθερες κοινωνίες μπορούμε να μιλάμε ή έστω να διεκδικούμε την ελεύθερη οργάνωση, αλλά ειδικά σε σχέση με τα οργανωμένα συμφέροντα το κράτος αποτελεί κρίσιμο παράγοντα, κυρίως γιατί βρίσκεται στην κυριολεξία στο επίκεντρο της δράσης αυτών των συμφερόντων. Στην Ελλάδα η σύντομη αναδρομή στην οποία προβήκαμε παραπάνω δείχνει ότι το κράτος πάρα την πρώιμη κατοχύρωση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι ήταν πάντα παρόν στη συγκρότηση και τη λειτουργία των οργανώσεων. Και δεν είναι ο νόμος που προσδιορίζει την οργανικότητα της σχέσης οργανωμένων συμφερόντων και κράτους. Είναι η κεντρική θέση του κράτους στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό που προσδιορίζει αυτήν τη σχέση. Νόμοι που ρυθμίζουν την οργανωτική λειτουργία μακροημερεύουν διότι επικοινωνούν με μια κοινωνικοπολιτική συγκυρία, συμπυκνώνουν αιτήματα και ανησυχίες που προϋπάρχουν και σε κάποιο βαθμό τεκμηριώνουν και μια λειτουργικότητα μέσα από την εφαρμογή τους. Οι νόμοι και τα οργανωτικά υποδείγματα που αυτοί θεσπίζουν είναι δυνατόν να εξαντληθούν εφόσον εξαντληθούν και οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που διασφάλιζαν τη μακροημέρευση του εκάστοτε νόμου. Και ο ν. 1712/1987 μακροημέρευσε διότι εν τέλει συνεπικούρησε τη δράση και τις επιδιώξεις των ενδιαφερόμενων μερών, λειτούργησε σε ένα πλαίσιο θεσμικής πύκνωσης της δράσης των οργανωμένων συμφερόντων είτε στη φάση του εκδημοκρατισμού είτε στη φάση του εξευρωπαϊσμού και θέσπισε οργανωσιακές πρακτικές, με τις οποίες οι δρώντες ήταν εξοικειωμένοι. Είναι τέτοιο το ιστορικό βάθος των επιχειρηματικών/εργοδοτικών συμφερόντων, που οι νόμοι προσαρμόζονται στις στρατηγικές και τις επιδιώξεις των ΕΕΟ.

4. Αντί συμπεράσματος: Προοπτικές και προκλήσεις για τις Επιχειρηματικές και Εργοδοτικές Οργανώσεις στην Ελλάδα

Η εποχή του ν. 1712/1987, αλλά και οι δεκαετίες κυριαρχίας της διευθέτησης του κοινωνικού διαλόγου, συνιστούν περιόδους όπου οι κορυφαίες οργανώσεις των μικρομεσαίων εργοδοτών βίωσαν στο πλαίσιο του κοινωνικού εταιρισμού μια ισχυρή παρουσία στο σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης. Αυτό είναι κάτι που μπορεί να φανεί τόσο στην οργανωτική τους επέκταση (σε αριθμό μελών και προσωπικού) όσο και στην επιρροή τους στην παραγωγή πολιτικών (με όλους τους περιορισμούς που μπορεί να έχει αυτή η επιρροή στο πλαίσιο μιας οργανωμένης διαβούλευσης). Αυτή η αναγνωρισμένη παρουσία των εν λόγω οργανώσεων έλαβε χώρα και σε ένα πλαίσιο οικονομικής ανάπτυξης, το οποίος έως και την περίοδο της κρίσης κάλυπτε και τις μεταβολές στην αγορά, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό επηρέαζαν και την κοινωνική βάση των οργανωμένων μικρομεσαίων εργοδοτικών συμφερόντων. Η γενική τάση, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 1, των εργοδοτικών οργανώσεων στη διάρκεια των μετασχηματισμών που ξεκίνησαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ήταν να διατηρούν την ανθεκτικότητά τους – διότι αυτοί οι μετασχηματισμοί ενίσχυσαν την οργανωμένη δύναμη του κεφαλαίου έναντι της εργασίας – και να ενισχύουν την προσαρμοστικότητά τους στις νέες συνθήκες, επενδύοντας ιδιαίτερα στην παροχή υπηρεσιών στα μέλη τους. Αυτά σαν τάσεις άρχισαν να διαμορφώνονται με καθυστέρηση στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης, στον βαθμό που ο αναβαθμισμένος ρόλος του κοινωνικού εταίρου σήμαινε για τις ΕΕΟ των μικρομεσαίων κατοχύρωση της εργοδοτικής ιδιότητας και εδραίωση στην παροχή υπηρεσιών διαμέσου της χρηματοδοτούμενης από εργοδοτικούς και κοινοτικούς πόρους κατάρτισης. Ο σχηματισμός του συλλογικού συμφέροντος εντός των οργανωσιακών τειχών και η αναγκαία σύνδεση με την κοινωνική βάση περνούσε πλέον μέσα από μία διαδικασία εμπορευματοποίησης που ευνοούσε την εξατομικευτική σχέση οργάνωσης και μέλους/ωφελούμενου και σχημάτιζε τεχνοκρατικές γραφειοκρατίες που αποτιμούσαν πια τη δράση των οργανώσεων μέσα από κριτήρια αγοραίας αποτελεσματικότητας. Αυτό σαν μεταβολή είναι σαφώς πιο εμφανές και πιο έντονο στη ΓΣΕΕ, ωστόσο και για τους μικρομεσαίους εργοδότες συνιστά μια ουσιαστική μετατόπιση από ένα modus operandi ενός πιο παραδοσιακού εργοδοτικού και επαγγελματικού συνδικαλισμού. Η επικράτηση μιας συναινετικής λογικής στις σχέσεις ανάμεσα στα οργανωμένα συμφέροντα λειτούργησε σαν «δίχτυ ασφαλείας»

για οργανώσεις οι οποίες είχαν να αντιμετωπίζουν έξωθεν εξελίξεις που πίεζαν το κοινωνικό τους ακροατήριο. Δεδομένου, επομένως, ότι σε αυτήν την εργασία επιμένουμε στην αλληλοσυσχέτιση οργάνωσης και κοινωνίας, η οποία έχει κεντρική σημασία για να κατανοήσουμε τους όρους αναπαραγωγής της πρώτης, θα ήταν χρήσιμο να εντοπίσουμε εκείνες τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικοθεσμικές παραμέτρους που διαμορφώνουν δυνατότητες και προκλήσεις στις ΕΕΟ. Η ανθεκτικότητα μιας οργάνωσης και η μακροημέρευση της παρουσίας της δεν είναι μόνο προϊόν μιας οργανωτικής τροχιάς που έχει μια συνέχεια στον ιστορικό χρόνο· έχουν την προϋπόθεση ύπαρξης ενός κοινωνικοοικονομικού πλαισίου που την ευνοεί. Πώς διαμορφώνεται πλέον το εν λόγω στα καθ΄ ημάς και υπό τη διαρκώς ισχυροποιούμενη επίδραση και εξωτερικών/διεθνών παραμέτρων;

Σε ένα πρώτο επίπεδο εμφανίζονται *αλλαγές στην οικονομική δομή της χώρας*[228]. Όπως προαναφέρθηκε η τάση τριτογενοποίησης της ελληνικής οικονομίας τη μετατρέπει σε μια οικονομία υπηρεσιών, η οποία μάλιστα στον καταμερισμό εργασίας εντός ΕΕ θέτει την Ελλάδα σε μία θέση καταναλωτή και όχι παραγωγού. Αυτό σημαίνει πρακτικά μείωση του μεριδίου της μεταποίησης στο παραγόμενο προϊόν, τη μεγαλύτερη εξάρτηση του εμπορίου από εισαγωγές και την είσοδο πολυεθνικών εμπορικών αλυσίδων στην ελληνική αγορά σε όλους τους τομείς, η οποία ενισχύει τη συγκέντρωση στον κλάδο μέσω συγχωνεύσεων και εξαγορών και περιορίζει το μερίδιο του τζίρου που κατευθύνεται προς τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Αυτή η είσοδος των μεγάλων αλυσίδων έχει τα χαρακτηριστικά μιας κίνησης από το κέντρο προς την περιφέρεια: πρώτα εμφανίζονται στην Αθήνα και στη συνέχεια διεισδύσουν στις αγορές των άλλων πόλεων της χώρας. Η διόγκωση του τριτογενούς τομέα αφορά κυρίως τον τουριστικό κλάδο, ο οποίος απορροφά παραδοσιακές επιχειρηματικές δραστηριότητες στη μεταποίηση, το εμπόριο, την εστίαση κ.ο.κ. και στον τουριστικό κλάδο, βέβαια, παρατηρείται τάση για μεγάλη συγκέντρωση αν και η ύπαρξη μικρού μεγέθους επιχειρήσεων εξακολουθεί να είναι έντονη. Τέλος, ο ψηφιακός μετασχηματισμός, που εντάθηκε την τελευταία δεκαετία, ειδικά για το εμπόριο υπονομεύει την ίδια την ύπαρξη του φυσικού καταστήματος, το οποίο πέρα από

[228] Βλ. μεταξύ άλλων Γιώργος Αλογοσκούφης, *Πριν και Μετά το Ευρώ*, Αθήνα, Gutenberg, 2021· Τάσος Γιαννίτσης, Ελλάδα, *1953-2024: Χρόνος και πολιτική οικονομία*, Αθήνα, Πατάκης, 2025· Πατρώνης 2019α, 2019β, *ο.π.*. Βλ. επίσης και τις *Ετήσιες Εκθέσεις Ελληνικού Εμπορίου* του ΙΝΕΜΥ-ΕΣΕΕ από το 2001 έως το 2024.

οικονομική μονάδα έχει χαρακτηριστικά κοινωνικής μονάδας, ειδικά όπου υπάρχουν οργανωμένες και στεγασμένες εμπορικές αγορές.

Προφανώς η διεύρυνση των υπηρεσιών διαμορφώνει μια δυνατότητα σε κάποιες ΕΕΟ να προσελκύσουν μέλη, ειδικά των μικρομεσαίων εργοδοτών, κυρίως γιατί επεκτείνει το χώρο της υπό εκπροσώπηση επιχειρηματικότητας από ΕΣΕΕ και ΓΣΕΒΕΕ. Ο δε τουρισμός, πέραν του ότι απέκτησε το 1991 την δική του οργάνωση που μετεξελίχθηκε σε αναγνωρισμένο κοινωνικό εταίρο – τον ΣΕΤΕ (Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων), ο οποίος κυριαρχείται από μεγάλες επιχειρήσεις, αλλά ενσωματώνει και μικρομεσαίες – ο οποίος υποδηλώνει και την ύπαρξη ενός διακριτού συλλογικού συμφέροντος βασισμένου στον τουρισμό, το οποίος ενίοτε ταυτίζεται και με το «εθνικό» συμφέρον (η περίφημη «βαριά μεταβλητή» της ελληνικής οικονομίας. Από την άλλη πλευρά, όμως, τίθενται και μια σειρά από προκλήσεις: η υπερσυγκέντρωση στον εμπορικό κλάδο σημαίνει αφενός επιχειρήσεις με έδρα συχνά στο εξωτερικό, οι οποίες δεν εκπροσωπούνται από τις ελληνικές ΕΕΟ και αφετέρου μεγάλες επιχειρήσεις ελληνικής βάσης, οι οποίες δεν επιθυμούν να συνυπάρξουν με τις μικρομεσαίες. Στο πλαίσιο αυτό, οι μεν μεγάλες επιχειρήσεις του κλάδου των τροφίμων δημιούργησαν το 2023 τον χαλαρό σύνδεσμο ΕΣΕ (Ένωση Σουπερμάρκετ Ελλάδας) που αντικατέστησε τον παλαιό και αμαρτωλό ΣΕΣΜΕ), οι δε μεγάλες επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου έχουν διατηρήσει τον ΣΕΛΠΕ. Βέβαια, αυτές οι μεγάλες επιχειρήσεις, ταυτόχρονα, είτε εκπροσωπούνται έμμεσα από τον ΣΕΒ είτε διαθέτουν λόγω οικονομικής ισχύος αλλά και πολιτικής επιρροής ισχυρούς μοχλούς πίεσης απευθείας στο κράτος. Αυτό σημαίνει, βέβαια, για τις μικρότερες εμπορικές επιχειρήσεις ισχυρότερο κίνητρο και μεγαλύτερη χρησιμότητα οργάνωσης μέσα στο πλέγμα των οργανώσεων της συνομοσπονδίας τους. Η τριτογενοποίηση της οικονομίας σημαίνει βέβαια ότι στην περίπτωση της ΓΣΕΒΕΕ υποχωρεί η βαρύτητα του βιοτεχνικού βραχίονα λόγω της συρρίκνωσης της μεταποίησης, προς όφελος κυρίως των επαγγελματιών της εστίασης οι οποίοι φαίνεται να παρουσιάζουν μια μεγαλύτερη δυναμική (βλ. ενδεικτικά και τις επαγγελματικές ιδιότητες των δύο τελευταίων προέδρων της συνομοσπονδίας). Η ανάδειξη του τουρισμού ως «ομπρέλας» που καλύπτει ποικίλες δραστηριότητες θέτει και ερωτήματα και για το περιεχόμενο του οικείου συλλογικού συμφέροντος. Πως συντονίζεται για παράδειγμα στην περίπτωση του εμπορικού συλλογικού συμφέροντος ο έμπορος της τουριστικής περιοχής που βασίζεται στο τουριστικό συνάλλαγμα με τον έμπορο μιας περιφερειακής

μη τουριστικής αγοράς που βασίζεται στο εισόδημα του τοπικού καταναλωτή; Σε αυτό, βέβαια, πρέπει να προστεθεί και η διάσταση του υπερτουρισμού και της εξάντλησης της φέρουσας ικανότητας των τουριστικών περιοχών, οι οποίες θέτουν ζητήματα γύρω και από τη βιωσιμότητα του εν λόγω αναπτυξιακού υποδείγματος, εντός του οποίου οι ΕΕΟ αναπτύσσουν τις στρατηγικές τους και το οποίο προσπαθούν να επηρεάσουν προς όφελος των μελών τους πάντοτε. Τέλος, ο ψηφιακός μετασχηματισμός θέτει το ζήτημα του τόπου μιας επιχείρησης και πως μπορεί πια αυτή να εκπροσωπηθεί από ΕΕΟ που συγκροτούνται σε μία γεωγραφική βάση; Αρκεί η έδρα ενός εμπορικού ψηφιακού καταστήματος για να θεμελιώσει μια αξίωση εκπροσώπησης από μία ΕΕΟ; Και πως ορίζονται τα συλλογικά συμφέροντα φυσικών και ψηφιακών επιχειρήσεων; Και εν τέλει τι είδους δημόσιες πολιτικές και ρυθμίσεις διεκδικούν οι ΕΕΟ στο πλαίσιο του ψηφιακού μετασχηματισμού και το κυριότερο από ποιο επίπεδο (εθνικό ή ευρωπαϊκό) διακυβέρνησης τις διεκδικούν;

Σε ένα δεύτερο επίπεδο εμφανίζονται *αλλαγές και στην κοινωνική δομή της χώρας*, ιδίως στο επίπεδο των συλλογικών αυτοαναπαραστάσεων των κοινωνικών υποκειμένων[229]. Η τάση εδώ, που έχει προϋπάρξει για δεκαετίας στον δυτικό κόσμο εξωτερικό, είναι αυτή της εξατομίκευσης η οποία σημαίνει την υποχώρηση συλλογικών αφηγήσεων από τις κοινωνίες και την ανάδειξη των (ορθολογικών) επιδιώξεων και επιθυμιών των ατόμων σε νομιμοποιητική βάση των κοινωνικών σχέσεων και εν γένει όλων των μορφών της κοινωνικής ζωής. Στην Ελλάδα αυτό εντοπίζεται σαν φαινόμενο από τη δεκαετία του 1990 και μετά, ιδίως μετά την ολοκλήρωση της περιόδου υπερπολιτικοποίησης της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Η εξατομίκευση σημαίνει, σε σχέση με τις οργανώσεις, ότι τα άτομα παρουσιάζουν λιγότερα κίνητρα συλλογικής ένταξης ή συλλογικής δράσης και επιλέγουν ατομοκεντρικές λογικές στις σχέσεις τους με θεσμούς ή συλλογικότητες. Όπως έχουμε πσροαναφέρει, οι ΕΕΟ έχουν επηρεαστεί λιγότερο από την εν λόγω τάση, η οποία σε πολύ μεγάλο βαθμό συνιστά και αίτιο της κρίσης των εργατικών συνδικάτων, ωστόσο οι ΕΕΟ των μικρομεσαίων επιχειρηματιών είναι σίγουρα περισσότερο εκτεθειμένες

[229] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Τσαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. Περί ελλήνων στην Ελλάδα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993· σελ. 5-52· Πέτρος Πιζάνιας, «Ακέφαλα υποκείμενα. Περιήγηση στις πολιτικές σχέσεις με οδηγό την υποκειμενικότητα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 4, 1994, σελ. 25-57· Νικόλας Σεβαστάκης, *Κοινότοπη Χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στην σημερινή Ελλάδα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004· Παναγιώτης Καφετζής, Θωμάς Μαλούτας και Ιωάννα Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2007· Παναγιωτόπουλος, *ο.π.*

λόγω της αναπόφευκτα μεγαλύτερης μαζικότητάς τους σε σχέση με τις οργανώσεις των μεγάλων εργοδοτών. Η εξατομίκευση προτάσσει με έναν περιοριστικό τρόπο το ατομικό συμφέρον σε βάρος της όποιας αντίληψης συλλογικού συμφέροντος, διαμορφώνει πολιτικές συμπεριφορές περιορισμένης συμμετοχής σε οργανώσεις και συλλογικές διαδικασίες, εντείνει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα άτομα (και κατ' επέκταση ανάμεσα στους επιχειρηματίες) και θέτει σε δεύτερη μοίρα αξίες όπως η συλλογικότητα, η αλληλεγγύη, η συνεργασία, η αλληλοβοήθεια. Κατ' αυτόν τον τρόπο απισχναίνεται η νομιμοποιητική βάση της ίδιας της συλλογικής δράσης (μεταξύ άλλων και των εργοδοτών/επιχειρηματιών) και διευρύνονται τα χάσματα ανάμεσα στα άτομα στη βάση του εισοδήματος – έτσι κι αλλιώς η συλλογική δράση είναι κατεξοχήν όπλο των οικονομικά αδύναμων, ενώ η ατομική δράση είναι περισσότερο αποτελεσματική για τους οικονομικά ισχυρούς. Αυτή είναι μία δομική συνθήκη για τις σύγχρονες κοινωνίες, η οποία παράγει εκ των πραγμάτων ένα σχετικά περιοριστικό πλαίσιο για την οργάνωση των μικρομεσαίων επιχειρηματιών/εργοδοτών. Πώς το αντιμετωπίζουν αυτό οι οργανώσεις; Μέσα από την παροχή υπηρεσιών και την εμπορευματοποίηση των δράσεων τους, η οποία διαφοροποιείται και το rationale της λειτουργίας των ίδιων των οργανώσεων.

Σε ένα τρίτο επίπεδο σωρεύονται οι επιδράσεις των πολλαπλών κρίσεων (polycrisis) της τελευταίας δεκαετίας, οι οποίες ως έναν βαθμό διαμορφώνουν και ένα περιβάλλον μόνιμης κρίσης (permacrisis) όχι μόνο για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Υπάρχουν κρίσεις οι οποίες εντείνουν τάσεις δυσπιστίας των πολιτών απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς αλλά και το πολιτικό σύστημα εν γένει (το οποίο περιλαμβάνει και τις οργανώσεις του συστήματος κοινωνικής εκπροσώπησης) και υπάρχουν κρίσεις, δομικού χαρακτήρα πλέον, οι οποίες αποτελούν και το πλαίσιο μιας διογκούμενης αβεβαιότητας που δυσχεραίνει και των ρόλο των οργανώσεων ως εγγυητών του μέλλοντος. Η συνθήκη της μόνιμης κρίσης, απότοκη πολλαπλών μεταμορφισμών του αποδιοργανωμένου καπιταλισμού στη συνάφεια της διεθνοποίησης και διασύνδεσης των εθνικών οικονομικών συστημάτων, περιορίζει τον βαθμό ελέγχου από τους οργανωμένους κοινωνικούς και πολιτικούς δρώντες στα παραδοσιακά πεδία δραστηριότητάς τους. Αυτό ξεκινά ως συστημική τάση – βαθμός και τροπικότητα του ελέγχου των κρατών επί των επικρατειών – και εκτείνεται στο κοινωνικοπολιτικό οργανωσιακό φαινόμενο, το οποίο υποχρεώνεται να δεχθεί την απομείωση της εθνικής του επιρροής και την αναζήτηση διεξόδων σε μια εκ των

πραγμάτων ασύμμετρη υπερεθνική δράση. Στο πλαίσιο αυτό, η μόνιμη κρισιακή συνθήκη βάλλει ενάντια στη θεσμική δημοκρατική λειτουργία, η οποία λογίζεται από τις οικονομικές και πολιτικές ελίτ ως αναποτελεσματική οικονομικά και τεχνοκρατικά, από τους πολίτες ως μια διαδικασία μακριά από τις άμεσες βιοτικές τους ανάγκες και από το κράτος ως ένα αναγκαίο μέσο για μια ελάχιστη τυπική νομιμοποίηση. Η αποκένωση των πολιτικών συστημάτων από ουσιαστικά δημοκρατικά προαπαιτούμενα – αναφερόμαστε εδώ στην κρίσιμη για τη νομιμοποίηση του συστήματος λειτουργία της λογοδοσίας – και η επικράτηση ενός δικαίου της έκτακτης ανάγκης που υπονομεύει και την αντιπροσωπευτική λειτουργία, στερεί από τις ΕΕΟ ένα καίριο πεδίο δράσης, το οποίος άλλωστε τις καθιστούσε και στις φιλελεύθερες δημοκρατίες μέρος της δημοκρατικής λειτουργίας. Όλες αυτές οι τάσεις που αποτελούν εκδηλώσεις της λεγόμενης μεταδημοκρατικής μετάλλαξης στις ανεπτυγμένες κοινωνίες[230], εμφανίζονται πλέον οξυμένες στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Η *οικονομική κρίση* του 2010-2018 και οι μνημονιακές πολιτικές που ακολουθήθηκαν στην Ελλάδα πέραν του ότι αποδυνάμωσαν πάρα πολλές επιχειρήσεις, οι οποίες είτε πτώχευσαν είτε βρέθηκαν στα όρια της πτώχευσης[231] και κατήργησαν επί της ουσίας τις ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις[232]. Αυτό σημαίνει ότι στην Ελλάδα σε σύγκρουση με άλλες χώρες, οι ΕΕΟ έχουν περιορίσει τον εργοδοτικό τους ρόλο τον οποίο βέβαια διατηρούν κυρίως σε συμβολικό επίπεδο. Η εν γένει κοινωνική διαμαρτυρία οδήγησε και τις ΕΕΟ των μικρομεσαίων να εμπλακούν στο αντιμνημονιακό κίνημα, να αναζητήσουν συγκλίσεις με τις οργανώσεις των εργαζομένων, να ριζοσπαστικοποιήσουν σε κάποιες περιπτώσεις την κριτική τους στις μνημονιακές κυβερνήσεις και να σφυρηλατήσουν έστω προσωρινά και υπό το βάρος των οικονομικών πιέσεων ισχυρότερους συλλογικούς δεσμούς. Ωστόσο, η οιονεί απώλεια του εργοδοτικού ρόλου συνιστά μια εξέλιξη οπισθοδρόμησης που εωσότου αποκατασταθούν οι ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις θα προσημειώνει ειδικά τη δράση των ΕΕΟ των μικρομεσαίων. Στη συνάφεια αυτή, η διεύρυνση του εργοδοτικού σκέλους των κοινωνικών εταίρων με τον ΣΕΤΕ το 2013 και τον ΣΒΕ (Σύνδεσμο Βιομηχανιών Ελλάδος – παλαιότερα Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος) το 2018 ενισχύει τον νομιμοποιητικό ρόλο των ΕΕΟ προς τις επιλογές των

[230] Colin Crouch, *Μεταδημοκρατία*, Αθήνα, Εκκρεμές, 2006.
[231] Αρανίτου 2018, *ο.π.*
[232] Βλ. Δασκαλάκης 2013, *ο.π.*, σελ. 537-554.

κυβερνήσεων έναντι του διαβουλευτικού με τις οργανώσεις της εργασίας. Η δε συμπερίληψη στους κοινωνικούς εταίρους οργανώσεων οι οποίες κατά κύριο λόγο αναφέρονται σε μεγάλες επιχειρήσεις υποβαθμίζει και τη θέση των ΕΕΟ των μικρομεσαίων στο σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης.

Η *πολιτική κρίση*, η οποία προηγήθηκε της οικονομικής και εντάθηκε από την τελευταία, σχετίζεται με τις προοπτικές των ΕΕΟ στην Ελλάδα, τουλάχιστον σε δύο διαστάσεις της: την αποτελεσματικότητας της άσκησης της πίεσης από τις ΕΕΟ και τη γενικότερη κρίση πολιτικής εμπιστοσύνης. Ως προς το πρώτο, έχει να κάνει ουσιαστικά με τη χαμηλή αποτελεσματικότητα των κυβερνήσεων και του κράτους στην περίοδο της κρίσης, η οποία ήταν και αποτέλεσμα του συστήματος επιτροπείας που είχε επιβληθεί από τους δανειστές διαμέσου της Τρόικας. Αυτό σήμαινε ότι οι παραδοσιακοί στόχοι της άσκησης πίεσης – το εθνικό κράτος δηλαδή – δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν σε κοινωνικά αιτήματα. Αντίθετα, οι δρώντες που διέθεταν τη λήψη αποφάσεων – οι δανειστές δηλαδή – μέσα από τις πρακτικές των conditionalities[233] – ο μοχλός πίεσης για την υλοποίηση των μνημονιακών δεσμεύσεων – και της ιδιοκτησίας του προγράμματος[234] – ουσιαστικά επέβαλαν ότι την ευθύνη για την υλοποίηση και νομιμοποίηση του εκάστοτε επιβαλλόμενου μνημονιακού προγράμματος την αναλαμβάνει αποκλειστικά η εθνική κυβέρνηση – ήταν απρόσιτοι στην οποιαδήποτε θεσμοποιημένη διαβούλευση ή άσκηση πίεσης. Πρόσβαση στην Τρόικα είχαν οι μεγάλες επιχειρήσεις μέσα από πρακτικές λόμπινγκ και πολύ λιγότερο οι οργανώσεις των μικρομεσαίων. Η περιορισμένη αποτελεσματικότητα της άσκησης πίεσης, η οποία οφείλεται και στην πολιτική αδυναμία των κυβερνήσεων αλλά και στην προϊούσα καρτελοποίηση των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, άφησε στη μεταμνημονιακή περίοδο μια μόνιμη κρίση εμπιστοσύνης που ξεκινά από τους θεσμούς του κράτους και επεκτείνεται στα πολιτικά κόμματα και τις πιο θεσμοποιημένες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Η κρίση εμπιστοσύνης παράγει αντικίνητρα συμμετοχής στις οργανώσεις, κυρίως γιατί οι πολίτες αντιμετωπίζουν τον κοινωνικό και πολιτικό ανταγωνισμό με κυνισμό και απάθεια που τους οδηγεί σε επιλογές

[233] Daniel Cardoso, Angie Gago, Catherine Moury και Στέλλα Λαδή, *Αξιοποιώντας τους περιορισμούς: Τα προγράμματα προσαρμογής κατά την κρίση της Ευρωζώνης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2022.

[234] Costas Eleftheriou και Orestis Papadopoulos, 'The Role of Troika in the Greek Economic Crisis and its Social and Political Consequences' στο Grady, J. και C. Grocott (επιμ.), *The Continuing Imperialism of Free Trade: Developments, Trends and the Role of Supranational Agents*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Routledge, 2018, σελ. 101-112.

αποστράτευσης (αποχή) ή σε αντισυστημικές επιλογές. Αναπόφευκτα η κρίση εμπιστοσύνης υποσκάπτει τη δράση και των ΕΕΟ, ειδικά των μικρομεσαίων επιχειρηματιών, κυρίως γιατί αυτές οι οργανώσεις λόγω και της ενσωμάτωσής τους στο σύστημα εξουσίας λόγω του κοινωνικού εταιρισμού, θεωρούνται ότι κινούνται μακράν των όποιων συλλογικών διεκδικήσεων της κοινωνίας.

Η δε *πανδημική κρίση* του 2020-2021 που ακολουθήσε την πολιτικοοικονομική κρίση έφερε με πολύ πιο έντονο τρόπο το ζήτημα της διαρκούς διακινδύνευσης και της ενδεχομενικότητας στα συστήματα κοινωνικής εκπροσώπησης. Εάν υπό προϋποθέσεις, οι προηγούμενες κρίσεις ήταν μεταξύ άλλων και αποτέλεσμα των επιλογών των ελίτ της χώρας, η πανδημική κρίση προέκυψε σε ένα κενό προβλεψιμότητας και άρα προετοιμασίας. Οι εγκλεισμοί και τα υποχρεωτικά κλεισίματα καταστημάτων διαμόρφωσαν συνθήκες αβεβαιότητας στους κοινωνικούς δρώντες και εμπέδωσαν ως ενός σημείου την αντίληψη ότι ο οποίος μακροπρόθεσμος σχεδιασμός είναι πρακτικά αδύνατος. Η αναγκαστική ψηφιακή λειτουργία του κράτους – και κατ' επέκταση των οργανώσεων – ανέδειξε ενδεχομένως και κάποιες πλευρές ενός μελλοντικού πλαισίου λειτουργίας, ανέδειξε επίσης και τις αρνητικές επιδράσεις του φόβου στην οργανωμένη συλλογική δράση. Η αβεβαιότητα αποτελεί στοιχείο που τροφοδοτείται και από τη *γεωπολιτική κρίση*, όπου τόσο η απειλή του πολέμου, που προκαλεί διαδικασίες στρατιωτικοποίησης των οικονομίων – εν προκειμένω της ΕΕ – όσο και η επανάκαμψη των προστατευτικών πολιτικών με την εργαλειοποίηση των δασμών ως οικονομικών όπλων θέτουν περιορισμούς στη δυνατότητα μακροπρόθεσμου οικονομικού σχεδιασμού, ιδίως στις πιο αδύναμες οικονομικά χώρες στην Ευρώπη που βασίζονται στις υπηρεσίες και στον τουριστικό κλάδο για την επιβίωσή τους. Η δε αύξηση στο κόστος ζωής στις εθνικές οικονομίες, απότοκη των προαναφερόμενων εξελίξεων, που αφορά κυρίως τις τιμές της ενέργειας – και λόγω του Χρηματιστηρίου Ενέργειας - και των βασικών αγαθών, εντείνει την εσωτερική πολιτική αστάθεια η οποία πολλές φορές ευνοεί δυνάμεις ακροδεξιάς πολιτικοϊδεολογικής τοποθέτησης, που συνήθως τοποθετούνται υπέρ λογικών «κλειστών οικονομιών». Η γεωπολιτική κρίση, επίσης, ευνοεί μετακινήσεις πληθυσμών, οι οποίες εργαλειοποιούνται στους εθνικούς πολιτικούς διαλόγους, πλαισιώνοντας τις θεματικές της οικονομικής επιδείνωσης με αντιμεταναστευτικές ρητορικές. Φαίνεται πως μετατοπίζεται η ατζέντα των δημόσιων συζητήσεων, η οποία

επιδρά στο πως ενδεχομένως θα αρθρώσουν τις διεκδικήσεις τους οι ΕΕΟ και στο τι είδους συμμαχίες θα αναζητήσουν να συγκροτήσουν.

Τέλος, τόσο η *κλιματική κρίση* όσο και η *κρίση της τεχνητής νοημοσύνης* διαμορφώνουν έναν μακροπρόθεσμο ορίζοντα στις σύγχρονες κοινωνίες, ο οποίος επί της ουσίας περιλαμβάνει και την πιθανότητα ριζικής αλλαγής του τρόπου ζωής, αλλά και τρόπου εργασίας σε αυτές. Η προοπτική, για παράδειγμα ενός μη βιώσιμου οικονομικού περιβάλλοντος το οποίο θα εξαντλεί τα ενεργειακά αποθέματα μιας χώρας και θα ισοπεδώνει την ποιότητα ζωής των, έχει σχέση και με την ύπαρξη βιώσιμων επιχειρήσεων σε αυτό το περιβάλλον. Αυτό εκ των πραγμάτων δημιουργεί όρια στην πιο συμβατική συλλογική δράση και σε οργανώσεις που δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν σε εποχές όπου κυριαρχούσε η λογική των κοινωνιών της αφθονίας και της αέναης προσέδρου. Επιπλέον, η αντικατάσταση θέσεων εργασίας από την τεχνητή νοημοσύνη θα μεταβάλλει άρδην το πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων και των συλλογικών διαπραγματεύσεων (ποιος θα διαπραγματεύεται με τί και με βάση ποιο περιεχόμενο), αλλά και το πλαίσιο της άσκησης πίεσης (σε ποιον θα ασκείται πλέον η πίεση και σε ποιο βαθμό θα εξακολουθούν να έχουν νόημα μέσα πίεσης όπως η πειθώς για παράδειγμα). Αυτές οι δύο κρίσεις, που είναι κατεξοχήν κρίσεις μέλλοντος, θέτουν σε αίρεση και την ίδια την αναγκαιότητα της ύπαρξης κάποιων οργανώσεων.

Συμπερασματικά πρόκειται, επομένως, για μία εδραιωμένη συνθήκη επισφάλειας στις κοινωνίες[235], η οποία διαπερνά και τους μικρομεσαίους επιχειρηματίες και σε πολύ μεγάλο βαθμό: (α) εντείνει συναισθήματα αβεβαιότητας και ανασφάλειας που απομονώνουν τα κοινωνικά υποκείμενα· (β) καλλιεργεί στάσεις δυσπιστίας και κυνισμού απέναντι στους κοινωνικοπολιτικούς θεσμούς που οδηγούν ενίοτε σε απόσυρση των πολιστών από την πολιτική διαδικασία· (γ) διατηρεί ισχυροποιημένο τον αυταρχικό/κατασταλτικό βραχίονα του κράτους έναντι του κοινωνικού/συμπεριληπτικού, ο οποίος εκχωρείται σε ιδιωτικά συμφέροντα με αποτέλεσμα να διακυβεύεται η εκπλήρωση βασικών λειτουργιών κοινωνικής αναπαραγωγής· και (δ) κερματίζει την κοινωνία διαμέσου της εξατομίκευσης και της λεγόμενης πολιτικής των ταυτοτήτων, υπονομεύοντας έτσι τη διαμόρφωση της συλλογικής δράσης γύρω από οικονομικά θέματα.

[235] Μάνος Σπυριδάκης και Βασιλική Κράββα (επιμ.), *Τροχιές Επισφάλειας: Εθνογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Gutenberg, 2021.

Η συζήτηση για τον μελλοντικό ρόλο και τη βιωσιμότητα των οργανώσεων οδηγεί αναπόφευκτα στην ανάγκη διαμόρφωσης ενός νέου modus operandi, ικανού να ανταποκριθεί στις προκλήσεις τόσο του παρόντος όσο και του μεσομακροπρόθεσμου ορίζοντα. Οι οργανώσεις, ερχόμενες αντιμέτωπες με τη διαρκή αποδυνάμωση της κοινωνικής τους βάσης, την κρίση πολιτικής εμπιστοσύνης, αλλά και τις πολλαπλές αβεβαιότητες που προκύπτουν από το διεθνές περιβάλλον, καλούνται να επανεξετάσουν τις στρατηγικές τους επιλογές και να αναζητήσουν νέες μορφές λειτουργίας. Η επιβίωση και η ανανέωση της συλλογικής τους παρουσίας δεν μπορεί να στηρίζεται σε αποσπασματικές παρεμβάσεις, αλλά προϋποθέτει μια ολοκληρωμένη, συνολική προσέγγιση που θα ενοποιεί θεσμικά, οργανωτικά και πολιτικά επίπεδα δράσης. Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύονται πέντε καίρια πεδία παρέμβασης, τα οποία συνθέτουν έναν συνεκτικό προσανατολισμό για την προσαρμογή και την ενίσχυση των οργανώσεων.

Πρώτον, είναι αναγκαία η επέκταση της ψηφιακής οργάνωσης σε πολλαπλά επίπεδα εσωτερικών λειτουργιών[236], όπως για παράδειγμα οι εσωτερικές επικοινωνίες ανάμεσα στα μέρη και τους δρώντες των οργανώσεων, η διοργάνωση εσωτερικών διαβουλεύσεων και η ενδεχομένη πραγματοποίηση ηλεκτρονικών δημοψηφισμάτων, η διαμόρφωση δομών άμεσης αλληλεπίδρασης οργάνωσης και μελών, η διοργάνωση και πραγματοποίηση δημόσιων δράσεων και τέλος η καλύτερη επικοινωνία των αιτημάτων της οργάνωσης στη δημόσια σφαίρα. Δεν αναφερόμαστε σε υποκατάσταση της φυσικής οργάνωσης από μία «δυνητική οργάνωση»[237], αλλά τον διπλασιασμό της φυσικής οργάνωσης ώστε να μπορεί να ανταποκρίνεται σε έναν νέο δημόσιο χώρο, ο οποίος χαρακτηρίζεται πλέον από αυτόν τον δυισμό. Και βεβαίως μπορεί να αξιοποιηθούν οι ψηφιακές πρακτικές για να επιτευχθούν στόχου μαζικοποίησης, καλύτερης ενημέρωσης των μελών και ταχύτερων αντιδράσεων της οργανωτικής ελίτ στα αιτήματα της βάσης.

[236] Bernd W. Wirtz, *Digital Business and Electronic Commerce Strategy, Business Models and Technology*, ebook, Springer, 2024, σελ. 717-748· Lucia Wuersch, Alein Neher, A. & Marc K. Peter, 'Digital internal communication: An interplay of socio-technical elements', *International Journal of Management Reviews*, Vol. 25, No. 3, 2023, σελ. 614–639.

[237] Δημοσθένης Ι. Δασκαλάκης και Κωνσταντίνος Β. Φασούλης, *Το οργανωτικό φαινόμενο στο διαδίκτυο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2013, σελ. 129-181.

Δεύτερον, οι οργανώσεις αυτού του τύπου οφείλουν να μεριμνήσουν για τη θεσμική διασφάλιση και συστηματική αρχειοθέτηση της συλλογικής τους μνήμης[238], μέσω της δημιουργίας ιστορικών αρχείων που θα αποτυπώνουν τόσο την εξέλιξη των εσωτερικών τους διαδικασιών όσο και τη δημόσια δράση τους. Η τεκμηρίωση αυτή θα πρέπει να καλύπτει, πέραν των θεσμικών πρακτικών, τα πρόσωπα που ανέλαβαν καίριους ρόλους ευθύνης αλλά και τα απλά μέλη, καθώς και τις συλλογικές τους παρεμβάσεις στη δημόσια σφαίρα και την αγορά. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτά η καταγραφή των επιχειρηματικών και κοινωνικών πρωτοβουλιών που συγκρότησαν τον ιστορικό λόγο ύπαρξης των οργανώσεων. Η διατήρηση αυτής της μνήμης και εν τέλει της ιστορικότητας λειτουργεί ως συνεκτικός μηχανισμός ταυτότητας και προέλευσης, ενισχύοντας την ανθεκτικότητα των συλλογικών θεσμών και συγκροτώντας ένα πλαίσιο αναφοράς το οποίο επιτρέπει τη χάραξη μελλοντικών στρατηγικών. Κατά συνέπεια, η συγκρότηση συλλογικής συνείδησης προϋποθέτει σαφή γνώση της ιστορικής διαδρομής, της παρούσας θέσης και της μελλοντικής κατεύθυνσης της οργάνωσης.

Τρίτον, καθίσταται επιτακτική η ανάπτυξη ολοκληρωμένων στρατηγικών ανάδειξης και αναπαραγωγής στελεχιακού δυναμικού. Η ανάγκη αυτή απορρέει αφενός από την αποδυνάμωση της μαζικής βάσης, αφετέρου από τη γενικευμένη κρίση πολιτικής εμπιστοσύνης. Προϋπόθεση για την αποτελεσματική εφαρμογή τους είναι η διεύρυνση της συνδικαλιστικής βάσης, ώστε να διασφαλίζεται η αναγκαία δεξαμενή στρατολόγησης. Η στρατηγική αυτή δεν περιορίζεται στη θεσμική ανανέωση αλλά οφείλει να συνδυάζει τη διαμόρφωση συνειδησιακών προταγμάτων (κατανόηση της αναγκαιότητας της συλλογικής δράσης, της εκπροσώπησης συμφερόντων και της ενεργού συμμετοχής) με την απόκτηση εξειδικευμένων δεξιοτήτων, όπως η γνώση του πολιτικοθεσμικού και νομοθετικού πλαισίου ή η εφαρμογή στρατηγικών πολιτικής επικοινωνίας. Οι οργανώσεις μπορούν να θεσμοθετήσουν προγράμματα επιμόρφωσης και κατάρτισης, τα οποία θα λειτουργούν ως μηχανισμοί παραγωγής κοινωνικού και οργανωτικού κεφαλαίου.

[238] William Ocasio, Michael Mauskapf, και Christoher W. Steele, 'History, Society, and Institutions: The Role of Collective Memory in the Emergence and Evolution of Societal Logics', *Academy of Management Review*, Vol. 41, No. 4, σελ. 676–699· Diego M. Coraiola, William M. Foster, Sébastien Mena, Hamid Foroughi, και Jukka Rintamäki, 2023: Ecologies of Memories: Memory Work Within and Between Organizations and Communities, *Academy of Management Annals*, Vol. 17, No. 1, 2023, σελ 373-404.

Τέταρτον, απαιτείται μια χωρική και οργανωτική αναδιάρθρωση των δύο συνομοσπονδιών, ώστε οι δευτεροβάθμιες ομοσπονδίες να αντιστοιχηθούν με τις 13 διοικητικές περιφέρειες της χώρας. Μια τέτοια διάρθρωση θα ευθυγραμμιζόταν με τις υφιστάμενες διοικητικές πραγματικότητες και θα ενίσχυε τον ρόλο των οργανώσεων ως θεσμοθετημένων κοινωνικών εταίρων στο περιφερειακό επίπεδο, ειδικά υπό το πρίσμα των πολιτικών περιφερειακής συνοχής που προωθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση. Το ζήτημα της κλαδικότητας, τουλάχιστον στην περίπτωση της ΓΣΕΒΕΕ, τείνει να έχει υπερκεραστεί από τη σταδιακή διαμόρφωση μιας πιο ομοιογενούς μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας, ιδίως μετά την οικονομική κρίση, η οποία ανέδειξε ενιαία χαρακτηριστικά επιβίωσης και προσαρμογής.

Πέμπτον, καθίσταται ιδιαίτερα κρίσιμη η υπερεθνική δικτύωση, η οποία δεν θα πρέπει να περιορίζεται στη συμμετοχή σε ευρωπαϊκούς θεσμούς, αλλά να επεκτείνεται και σε περιφερειακές συνεργασίες. Ειδικότερα, η ανάπτυξη συνεργειών με εργοδοτικές οργανώσεις των βαλκανικών χωρών –οι οποίες αντιμετωπίζουν παραπλήσιες γεωπολιτικές προκλήσεις– μπορεί να συγκροτήσει ένα πεδίο περιφερειακής αναπτυξιακής σύγκλισης με πολλαπλασιαστικά οφέλη. Παράλληλα, η σύναψη δικτύων με χώρες της Νότιας Ευρώπης, οι οποίες βίωσαν αντίστοιχες κοινωνικοοικονομικές συνέπειες της κρίσης, δύναται να ενισχύσει τον βαθμό παρέμβασης των ελληνικών οργανώσεων σε υπερεθνικό επίπεδο και να προσφέρει πρόσβαση σε γνώση και πρακτικές που υπερβαίνουν τα εθνικά όρια, ενισχύοντας έτσι τη θεσμική τους ισχύ σε ένα ασταθές διεθνές περιβάλλον.

Συνοψίζοντας, η μελλοντική πορεία των εργοδοτικών και επιχειρηματικών οργανώσεων στην Ελλάδα διαμορφώνεται μέσα σε ένα περιβάλλον πολλαπλών μετασχηματισμών, όπου συνυφαίνονται η τριτογενοποίηση της οικονομίας, η εξατομίκευση των κοινωνικών συμπεριφορών, η συνθήκη μόνιμης κρίσης και οι υπερεθνικές εξαρτήσεις. Το νέο θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο περιορίζει τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης και δράσης, καθιστώντας αναγκαία την υιοθέτηση ενός διαφορετικού προτύπου λειτουργίας, το οποίο θα συνδυάζει τη θεσμική ανθεκτικότητα με την οργανωτική καινοτομία. Η προοπτική επιβίωσης και ενίσχυσης της θεσμικής τους ισχύος δεν είναι δεδομένη· εξαρτάται από την ικανότητά τους να διατηρούν δεσμούς με την κοινωνική τους βάση, να επενδύουν σε νέες δεξιότητες και μορφές συμμετοχής, να ενσωματώνουν τις τεχνολογικές και περιβαλλοντικές προκλήσεις και να αναπτύσσουν συμμαχίες πέρα από τα εθνικά σύνορα. Κατά

συνέπεια, το μέλλον των ΕΕΟ στην Ελλάδα θα κριθεί από το αν θα καταφέρουν να υπερβούν την αδράνεια του παρελθόντος και να αναδιατυπώσουν το συλλογικό συμφέρον με όρους που να ανταποκρίνονται σε μια εποχή ριζικής αβεβαιότητας. Στον βαθμό που οι οργανώσεις αυτές θα μπορέσουν να συνδυάσουν την παραδοσιακή τους λειτουργία ως κοινωνικοί εταίροι με την ικανότητα καινοτόμου προσαρμογής, θα εξακολουθήσουν να αποτελούν κρίσιμους θεσμικούς παράγοντες στη διαμόρφωση των όρων κοινωνικής αναπαραγωγής και οικονομικής ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξανδρόπουλος, Στ. (2001), *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, τόμος α', Αθήνα, Κριτική.

Allen, J. (2003), «Μεταβιομηχανισμός και Μεταφορντισμός», στο Hall, S., Held, D. & A. McGrew (επιμ.), *Η Νεωτερικότητα Σήμερα: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, Αθήνα: Σαββάλας.

Αλιβιζάτος, Ν. (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Αλογοσκούφης, Γ. (2021), *Πριν και Μετά το Ευρώ*, Αθήνα, Gutenberg.

Alvater, E. (2006), *Παγκοσμιοποίηση, Ιδιωτικοποιήσεις και Δημόσια Αγαθά*, Αθήνα, The Monthly Review Imprint.

Αρανίτου, Β. (2004), «Η παράδοξη (;) ενίσυση του ρόλου των εργοδοτικών οργανώσεων» στο Βερναρδάκης, Χρ., Γεωργαντάς, Ηλ., Γράβαρης, Δ. και Δ. Κοτρόγιαννος (επιμ.), *Τριάντα χρόνια δημοκρατίας: Το πολιτικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-2004*, τόμος Α', Αθήνα, Κριτική, 2004, σελ. 263-287.

--- (2006), *Το μικρό εμπόριο στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η πολιτική μιας αμφίβολης επιβίωσης*, Αθήνα, Παπαζήσης.

--- (2010), «Μαχόμενη οικονομία: Η συγκέντρωση της κατσαρόλας ενάντια στον κρατισμό και οι πρωτοβουλίες του ΣΕΒ» στο Βαμβακάς, Β. και Παν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

--- (2012), *Κοινωνικός διάλογος και εργοδοτικές οργανώσεις: Από τη συνεργασία των κοινωνικών εταίρων στην ηγεμονία των «αγορών»*, Αθήνα, Σαββάλας.

--- (2018), *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων: Μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Ασδραχάς, Σ. (2008 [1983]), «Οι συντεχνίες στην τουρκοκρατία: οι οικονομικές λειτουργίες», στο Γκότσης, Κ. και Ε. Σπαθάρη-Μπεγλίτη (επιμ.), *Ανθολόγιο Δοκιμίων για το Δημόσιο και Ιδιωτικό Βίο στην Ελλάδα (19ος – 20ος αιώνας)*, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Ασημακόπουλος, Β. (2021), «Η Ελληνική Εργατική Νομοθεσία: Από την θεσμοποίηση της συλλογικής εργατικής ταυτότητας στον εργαζόμενο ως απομονωμένο άτομο», *Θέσεις*, τχ. 156, σελ. 17-36.

Βαρβαρέσος, Κυρ. (2003[1952]), *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας.

Βερέμης, Θ. (2000), *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Κούριερ Εκδοτική.

Βερναρδάκης, Χρ. (1994), *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985: Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του κοινωνικού και πολιτικού ανταγωνισμού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

--- (2011), *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα: Οι μετασχηματισμοί της αντιπροσώπευσης 1990-2010*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

Βούλγαρης, Γ. (2001), *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο.

--- (2019), *Ελλάδα: Μια χώρα παραδόξως νεωτερική, Αθήνα*, Πόλις.

Cardoso, D., Gago, A., Moury, C. και Στέλλα Λαδή (2022), *Αξιοποιώντας τους περιορισμούς: Τα προγράμματα προσαρμογής κατά την κρίση της Ευρωζώνης*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Γιαννίτσης, Τ. (2025), Ελλάδα, *1953-2024: Χρόνος και πολιτική οικονομία*, Αθήνα, Πατάκης.

Γκούτος, Χ.Α. (1988) *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Αθήνα, Εκδόσεις «Ε.Ε.Ε. Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας».

Γράβαρης, Δ. (2002), «Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού- Στοιχεία από τη λειτουργία μιας πολιτικής ιδεολογίας στην Ελλάδα» σε Συλλογικό, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στην σημερινή Ελλάδα* Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Γούναρη, Δ. και Κ. Ελευθερίου (2016), «Ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία: η αντιφατική εξέλιξη του 'Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών' (ΕΒΕΑ) στη Μεταπολίτευση» στο Πασσάς, Α., Δ.Π. Σωτηρόπουλος κ.α. (επιμ), *Οι θεσμοί στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης: αποτίμηση μιας αντιφατικής περιόδου*, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 579-595.

Crouch, C. (2006), *Μεταδημοκρατία*, Αθήνα, Εκκρεμές.

Δασκαλάκης, Δημ. Ι. (1994), «Η Εξέλιξη των Συλλογικών Διαπραγματεύσεων», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 53, σελ. 353- 362.

--- (2013), *Βιομηχανική κοινωνιολογία και βιομηχανικές σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Δασκαλάκης, Δ.Ι. και Κ. Β. Φασούλης (2013), *Το οργανωτικό φαινόμενο στο διαδίκτυο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2013. .

Διαμαντούρος, Ν. (1984), «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά το 19ο αιώνα» στο Τσαούσης, Δ.Γ. (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία.

--- (1983), «1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μία νοτιο-ευρωπαϊκή προοπτική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 49, σελ. 52-87.

--- (2000), *Πολιτισμικός δυισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Δρίτσα, Μ. (1979), «Πολιτική πελατεία: γενική επισκόπηση και εναλλακτικά στοιχεία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 36-37, σελ. 402-425.

Ελευθερίου, Κ. (2017), *Η στρατηγική του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας στην ύστερη Μεταπολίτευση: Μεταξύ δύο μοντέλων κινητοποίησης*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ελευθερίου, Κ. και Χ.Δ. Τάσσης (2023), «Ομάδες Πίεσης» στο Ελευθερίου, Κ., Τσίρμπας, Γ., Κολιαστάσης, Π. και Σ. Καναούτη (επιμ.), *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Αθήνα, Gutenberg.

Ελευθερίου, Κ., Β. Αγγελής και Μ. Μανιούδης (2020), *Η ιστορία του Εμπορικού και Εισαγωγικού Συλλόγου Πατρών*, Αθήνα, ΙΝΕΜΥ-ΕΣΕΕ.

Esping-Andersen, G. (2006), *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Hay, C. (2011), «(Τι είναι μαρξιστικό στη) Μαρξιστική θεωρία του κράτους;» στο Hay, C., Lister M. και D. Marsh (επιμ.), *Το Κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις*, Αθήνα, Σαββάλας.

Hering, G. (2006), *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, 2 τόμοι, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Hirsch, J. (1993), «Φορντισμός και μεταφορντισμός η παρουσία κοινωνική κρίση και οι συνέπειές της» στο Bonefeld W. και J. Holloway (επιμ.), *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή*, Αθήνα, Εξάντας.

Ιορδάνογλου, Χ.Ι. (2020), *Η Ελληνική Οικονομία μετά το 1950. Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, νομισματική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός*, Αθήνα, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος.

Καραγιάννης, Γ. (2004), *Πολιτική εξουσία και συγκρότηση ταυτοτήτων: η κατασκευή των «μικρομεσαίων» στην Ελλάδα, 1974-1985*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κάρουλας, Γ. (2022), *Πολιτικές Ελίτ και Εξουσία: Από την κλασική Ιταλική Σχολή στις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Προπομπός.

Καρπόζηλος, Κ. (2025), *Ελληνικός κομμουνισμός: Μια διεθνική ιστορία (1912-1974)*, Αθήνα, Αντίποδες.

Κατσαντώνης, Β. (2022), *Εργοδοτικές οργανώσεις: η πολιτική των εθνικών εργοδοτικών οργανώσεων στην Ελλάδα για τις εργασιακές σχέσεις κατά την περίοδο της κρίσης και των μνημονίων*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/10442/hedi/52989.

Κατσούδας, Κ. (συνεργασία με Κ. Κορόζη) (2019), *Η ΓΣΕΒΕΕ στον 20ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ. Κεσσόπουλος, Αλ. (2023), «Κράτος και θεσμοί αντιπροσώπευσης» στο Ελευθερίου, Κ., Τσίρμπας, Γ., Κολιαστάσης, Π. και Σ. Καναούτη (επιμ.), *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Αθήνα, Gutenberg.

Καφετζής, Π., Μαλούτας Θ. και Ι. Τσίγκανου (επιμ.) (2007), *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Κρεμμυδάς, Β.Ν. (2010) *Η Μεγάλη Ιδέα; Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα, Gutenberg.

Κουκουλές, Γ. (1989), «Ν. 3239/1955: Τροποποίηση ή κατάργηση», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τχ. 57-58, σελ. 13-33.

Λιαλιούτη, Ζ., Ελευθερίου, Κ. και Κ. Λοΐζος (2019), *Η ιστορία του Εμπορικού Συλλόγου Πειραιώς: Μια πρώτη ανάγνωση*, Αθήνα, ΙΝΕΜΥ-ΕΣΕΕ.

Λύτρας, Α.Ν. (2010), *Μικρο-Αστική Λειτουργία και Οργάνωση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

--- (2024), *Οι αστοί και ο κόσμος τους: Η κοινωνική πόλωση στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Μαλούτας, Θ. (1986), «Συλλογική κατανάλωση και κοινωνική αναπαραγωγή: προβλήματα της έρευνας στον ελληνικό χώρο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 62, σελ. 124–142.

Μάνεσης, Αρ. (1986), «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση» στο Συλλογικό, *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα, Εξάντας.

Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (1998 [1988]), *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσέας.

--- (2001), *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης.

--- (2017), *Μετά το 1922: η παράταση του διχασμού*, Αθήνα, Πατάκης.

--- (2020), *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια: Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα, Πατάκης.

Michels, R. (1997 [1911]), *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, Αθήνα, Γνώση.

Μοσχονάς, Α. (1986), *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα: Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

Μουδόπουλος, Στ. (1988), «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος» στο Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. και Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

--- (2005), *Συλλογικό εργατικό δίκαιο: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλας.

Μουζέλης, Ν. (1978), *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας.

--- (1987), *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Μπιθυμήτρης, Γ. (2017), *Αγορά, τάξη, κοινωνία: Αναζητώντας την ταυτότητα του συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα, Gutenberg.

Νικολακόπουλος, Ηλ. (2001), *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967*, Αθήνα, Πατάκης.

--- (2023), *Μαζική ανταγωνιστική δημοκρατία: Η δύσκολη εμπέδωσ*η, Αθήνα, Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Olson, M. (1991[1965]), *Η λογική της συλλογικής δράσης: Δημόσια αγαθά και η θεωρία των ομάδων*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2021), *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης: Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Πανσεληνά Γ.Μ. και Μ. Μαυροειδή (2007), *Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών 1907-2007: Ένας αιώνας στην υπηρεσία της επιχειρηματικής ιδέας*, Αθήνα, ΣΕΒ και Economia.

Παπαβλασσόπουλος, Ε. (2004), *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας 1974-1993*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

ΠΑΣΟΚ (1978), *Εθνική Λαϊκή Ενότητα, Συνεδρίαση της 2ης Συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ στις 25-26/2/1978*, Αθήνα, ΚΕΜΕΔΙΑ.

ΠΑΣΟΚ (1981), *Συμβόλαιο με το Λαό – Διακήρυξη κυβερνητικής Πολιτικής*, Αθήνα, Γραφείο Εκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ.

Πατρώνης, Β. (2019α), *Θέματα Ελληνικής οικονομικής ιστορίας (18ος - 21ος αιώνας)*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2019.

--- (2019β), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία: Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος - 20ος αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2019 διαθέσιμο στο https://repository.kallipos.gr/handle/11419/1700·.

Ποταμιάνος, Ν. (2016), *Οι Νοικοκυραίοι: μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πιζάνιας, Π. (1994), «Ακέφαλα υποκείμενα. Περιήγηση στις πολιτικές σχέσεις με οδηγό την υποκειμενικότητα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 4, σελ. 25-57.

Piketty, T. (2014), *Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Πόλις.

Πλαστήρας, Κ.Ν. (2016), «Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης: 100 Χρόνια Ζωής και Δράσης», διαθέσιμο στο https://tradesupport.gr/o-sillogos/e-s-th-100-chronia-zois-kai-drasis/.

Σαγιάς, Ι. και Μιχ. Σπουρδαλάκης (1993), «Συλλογική Κατανάλωση: Διεθνής Εμπειρία, Ελληνικές Ιδιομορφίες» στο Γετίμης, Π. και Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική: Η Σύγχρονη Προβληματική*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Σακελλαρόπουλος, U. (2006), *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη: Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830 – 1922*, Αθήνα, Διόνικος.

Schumpeter, J.A. (2006 [1942]), *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Σεβαστάκης, Ν. (2004), *Κοινότοπη Χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στην σημερινή Ελλάδα*, Σαββάλας, Αθήνα.

Sennett, R. (2008), *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*, Αθήνα, Σαββάλας.

Σεραφετινίδου, Μελ. (2002), *Εισαγωγή στην Πολιτική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg.

Σερντεδάκις, Ν.Γ. (2023), *Κοινωνιολογία της Συλλογικής Δράσης και των Κοινωνικών Κινημάτων*, Αθήνα, Gutenberg.

Σεφεριάδης, Σ.Ι. (1995), «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6, σελ. 9-78

--- (2016), «Αστικός πολιτικός εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα, 1840-1936: μια φενάκη», *Μαρξιστική Σκέψη*, τχ. 21, σελ. 158-179.

Σημίτη, Μαρ. (2010), «Δύο Όψεις της Κοινωνίας Πολιτών: Η Πάλη για Ηγεμονία» στο Βούλγαρης, Γ. και Λ. Κωτσονόπουλος (επιμ.), *Στα Μονοπάτια του Αντόνιο Γκράμσι: Πολιτική και πολιτισμός από το έθνος-κράτος στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Σκοπετέα, Ε. (1988), *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο.

Σμυρναίος, Ν. (2018), *Το ολιγοπώλιο του διαδικτύου*, Αθήνα, Advanced Media Institute/Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.

Σπουρδαλάκης, Μιχ. και Ευθ. Παπαβλασόπουλος (2008), «Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης» στο Ανθόπουλος, Χ. και Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού συστήματος; Σύγχρονες προκλήσεις και μεταρρυθμιστικές προοπτικές*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Σπυριδάκης Μ. και Β. Κράββα (επιμ.) (2021), *Τροχιές Επισφάλειας: Εθνογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Gutenberg.

ντε Τοκβίλ, Αλ. (2006 [1835]), *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, Αθήνα, Πόλις.

Τσάκας, Χρ. (2015), *Οι Έλληνες βιομήχανοι μπροστά στην ευρωπαϊκή πρόκληση*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Τσουκαλάς, Κ. (1977), «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Κοντογιώργης, Γ. (επιμ.) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1977

--- (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος· η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.

--- (1993), «Τσαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. Περί ελλήνων στην Ελλάδα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, σελ. 5-52.

Φουντανόπουλος, Κ. (1999), «Μισθωτή Εργασία» στο Χατζηιωσήφ, Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Οι Απαρχές 1900-1922*, τόμος Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα.

Χατζηϊωάννου Μ.Χ. και Μ. Μαυροειδή (2002), *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών 1902-2002: Ιστορική αναδρομή στη συλλογική συνείδηση των εμπόρων*, Αθήνα, Κέρκυρα.

Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1993), *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Χατζησταύρου, Φ. (2021), *Ανταγωνισμός συμφερόντων στην πολιτική: Στρατηγικές ιδιωτικής επιρροής, lobbying και δημόσιο συμφέρον*, Θεσσαλονίκη, Τζιόλας.

Bracher, K.D. (1972), 'Stages of Totalitarian "Integration" (Gleichschaltung): The Consolidation of National Socialist Rule in 1933 and 1934',στο Holborn, H. (επιμ.), *Republic To Reich: The Making of the Nazi Revolution - Ten Essays*, Νέα Υόρκη, Pantheon Books.

Brandl, B. και A. Lehr (2019), 'The strange non-death of employer and business associations: An analysis of their representativeness and activities in Western European countries', *Economic and Industrial Democracy*, Vol. 40, No. 4, σελ. 932-953.

Conway, M. (2020), *Western Europe's Democratic Age, 1945-1968*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2020.

Coraiola, D. M., Foster, W. M., Mena, S., Foroughi, H. και J. Rintamäki (2023), 'Ecologies of memories : memory work within and between organizations and communities', *Academy of Management Annals*, Vol. 17, No. 1, σελ. 373-404.

Costa Pinto, A. (επιμ.) (2017), *Corporatism and Fascism: The Corporatist Wave in Europe*, Λονδίνο, Routledge.

Crozier, M. (1964), *The bureaucratic phenomenon*, Σικάγο, Chicago University Press.

Dahl, R.A. (1961), *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, New Haven, Λονδίνο, Yale University Press.

Demougin, P., Gooberman, L., Hauptmeier, M. και E. Heery (2019), 'Employer organisations transformed', *Human Resources Management Journal*, Vol. 29, No. 1, σελ. 1–16.

DiMaggio P.J. και W.W. Powell (1983), 'The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields', *American Sociological Review*, Vol. 48, No. 2, σελ. 147-160.

Dryzek, J.S. and P. Dunleavy (2009), *Theories of the Democratic State*, Basingstoke, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan.

Eleftheriou, C. και O. Papadopoulos (2018), 'The Role of Troika in the Greek Economic Crisis and its Social and Political Consequences' στο Grady, J. και C. Grocott (επιμ.), *The Continuing Imperialism of Free Trade: Developments, Trends and the Role of Supranational Agents*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Routledge.

Fligstein, N. (2001), *The Architecture of Markets: An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*, Princeton, Princeton University Press.

Granovetter, M. (1985), 'Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness', *American Journal of Sociology*, Vol. 91, No. 3, σελ. 481–510.

Grant, W., Nekkers, J. και F. van Waarden (επιμ.) (1991), *Organising Business for War: Corporatist Economic Organisation During the Second World War*, Oxford, Berg.

Hulden, V. (2023), *The Bosses Union: How Employers Organized to Fight Labor before the New Deal*, Urbana, University of Illinois Press.

Iversen, T. και D. Soskice (2019), *Democracy and Prosperity: Reinventing Capitalism through a Turbulent Century*, Princeton, Princeton University Press.

Lanzalaco, L. (2008), 'Business interest associations' στο Jones, G. και J. Zeitlin (επιμ.), *The Oxford Handbook of Business History*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Oxford University Press.

Laruelle, M. (2022), 'Illiberalism: a conceptual introduction', *East European Politics*, Vol. 38, No. 2, σελ. 303–327.

Lash, S. και J. Urry (1987), *The End of Organized Capitalism*, Κέμπριτζ, Polity Press.

Lavdas, K. (1997), *The Europeanization of Greece: Interest Politics and the Crises of Integration*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Macmillan/St. Martin's Press.

Lipset, S.M. και S. Rokkan (1967), 'Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction' στο Lipset S.M. και S. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Νέα Υόρκη, Free Press.

Meyer J.W. και B. Rowan (1977), 'Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony', *American Journal of Sociology*, Vol. 83, No. 2, σελ. 340–363.

Mouriki, A. και F. Traxler (2007), 'Greece' στο Traxler, F. και G. Huemer (επιμ.), *Handbook of Business Interest Associations, Firm Size and Governance: A comparative analytical approach*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge.

Ocasio, W., Mauskapf, M. και C. W. J. Steele, (2016), 'History, Society, and Institutions: The Role of Collective Memory in the Emergence and Evolution of Societal Logics' *Academy of Management Review*, Vol. 41, No. 4, σελ. 676–699.

Offe, C. και H. Wiesenthal (1980), 'Two Logics of Collective Action: Theoretical Notes on Social Class and Organizational Form', *Political Power and Social Theory*, Vol. 1, σελ. 67-115.

Ogilvie, S. (2019), *The European Guilds: An Economic Analysis*,. Princeton, Princeton University Press.

Pfeffer, J. και G. R. Salancik (1978), *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*, Νέα Υόρκη: Harper & Row.

Ploumidis, S.G. (2014), 'Corporatist ideas in inter-war Greece: From theory to practice (1922-1940)', *European History Quarterly*, Vol. 44, No. 1, σελ. 55-79.

Putnam, R.D. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Νέα Υόρκη, Simon & Schuster.

Schmitter, P.C. και W. Streeck (1999), 'The Organization of Business Interests: Studying the Associative Action of Business in Advanced Industrial Societies', *MPIfG Discussion Paper*, (99/1).

Scott, W.R. (2014), *Institutions and Organizations: Ideas, Interests, and Identities*, Thousand Oaks, CA, Sage.

Spourdalakis, M. (1996), 'Securing Democracy in Post-Authoritarian Greece: The Role of Political Parties' στο Pridham, G. (ed.), *Stabilizing Fragile Democracies*, Λονδίνο, Routledge, σελ. 167-186.

Stopler, G. (2019), 'Semi-liberal constitutionalism', *Global Constitutionalism*, Vol. 8, No. 1, σελ. 94–122.

Streeck, W. και P. C. Schmitter (1985), 'Community, Market, State-and Associations? The Prospective Contribution of Interest Governance to Social Order', *European Sociological Review*, Vol. 1, No. 2, σελ. 119-138.

Suchman, M.C. (1995), 'Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches', *The Academy of Management Review*, Vol. 20, No. 3, σελ. 571-610.

Suddaby, R. και R. Greenwood (2005), 'Rhetorical Strategies of Legitimacy', *Administrative Science Quarterly*, Vol. 50, No. 1, σελ. 35–67.

Thelen, Th. (2014), *Varieties of Liberalization and the New Politics of Social Solidarity*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press.

Traxler, F. (1993), 'Business associations and labor unions in comparison: theoretical perspectives and empirical findings on social class, collective action and associational organizability', *British Journal of Sociology*, Vol. 44, No. 4, σελ. 673–691.

--- (1999), 'Employers and employer organisations: the case of governability', *Industrial Relations Journal*, Vol. 30, No. 4, σελ. 345-354.

--- (2004), 'Employer Associations, Institutions and Economic Change: A Crossnational Comparison', *Industrielle Beziehungen / The German Journal of Industrial Relations*, Jahrg. 11, H. 1/2, σελ. 42-60.

Wirtz, B.W. (2024), *Digital Business and Electronic Commerce Strategy, Business Models and Technology*, ebook, Springer.

Wuersch, L., Neher, A. και M.K. Peter, (2023), 'Digital internal communication: An interplay of socio-technical elements', *International Journal of Management Reviews*, Vol. 25, No. 3, σελ. 614–639.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Νόμος 1712/1987

Εκσυγχρονισμός επαγγελματικών οργανώσεων των εμπόρων, βιοτεχνών και λοιπών επαγγελματιών και άλλες διατάξεις

(Α' 115/08.07.1987)

Άρθρο 1.

Αντικείμενο και σκοπός.

1. «Οι διατάξεις του νόμου αυτού εφαρμόζονται στις επαγγελματικές οργανώσεις των εμπόρων, των βιοτεχνών και των λοιπών επαγγελματιών φυσικών αποκλειστικά προσώπων, που ασχολούνται με τη διακίνηση των αγαθών, τη μεταποίηση ή την παροχή υπηρεσιών, καθώς και των αυτοκινητιστών, όπως οι ιδιότητες αυτές προσδιορίζονται κάθε φορά από την ισχύουσα επιμελητηριακή νομοθεσία.
2. Οι επαγγελματικές οργανώσεις έχουν σκοπό τη διαφύλαξη, τη μελέτη και την προαγωγή των κοινών οικονομικών, κοινωνικών και επαγγελματικών συμφερόντων των μελών τους, στα πλαίσια της εξυπηρέτησης του κοινωνικού συνόλου. Για την εκπλήρωση του σκοπού αυτού οι επαγγελματικές οργανώσεις μπορούν ιδίως:

   Να απευθύνονται στις δημόσιες διοικητικές και δικαστικές αρχές, την τοπική αυτοδιοίκηση, τις συνεταιριστικές οργανώσεις, τους αγροτικούς συλλόγους, τις συνδικαλιστικές οργανώσεις εσωτερικού και εξωτερικού και τους εκπροσώπους διαφόρων κοινωνικών ομάδων, για κάθε ζήτημα που αφορά τα επαγγελματικά συμφέροντα των μελών τους για τη διαμόρφωση, τη λήψη και την εφαρμογή των αποφάσεων, που αφορούν τα κοινά επαγγελματικά, οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα των μελών τους και γενικότερα τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου».
3. Οι επαγγελματικές οργανώσεις είναι σωματεία που διέπονται από τις διατάξεις του νόμου αυτού και συμπληρωματικά από τις διατάξεις του Α.Κ. και του εισαγωγικού του νόμου. Οι οργανώσεις αυτές δεν ασκούν κερδοσκοπική δραστηριότητα. Επιτρέπεται όμως να ενθαρρύνουν την ίδρυση από τα μέλη τους παραγωγικών, καταναλωτικών, προμηθευτικών ή πιστωτικών συνεταιρισμών, να ιδρύουν εντευκτήρια και βιβλιοθήκες και να οργανώνουν προγράμματα επιμόρφωσης των μελών τους.

Άρθρο 2.

Σύσταση των Επαγγελματικών οργανώσεων. Διακρίσεις.

1. Οι επαγγελματικές οργανώσεις διακρίνονται σε πρωτοβάθμιες, δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες.
2. Η πρωτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση (ένωση) έχει ως μέλη αποκλειστικά και μόνο φυσικά πρόσωπα, που ασκούν ή ασχολούνται πραγματικά και για το δικό τους

συμφέρον ένα από τα επαγγέλματα του άρθρου παρ. 1. Κάθε έμπορος, βιοτέχνης ή επαγγελματίας του άρθρου 1 παρ. 1 έχει το δικαίωμα να είναι μέλος σε δύο το πολύ πρωτοβάθμιες επαγγελματικές οργανώσεις. Κάθε πρωτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση έχει το δικαίωμα να είναι μέλος σε δύο το πολύ ομοσπονδίες, μια κλαδικού χαρακτήρα και μια γενικού ή τοπικού.

3. Η δευτεροβάθμια επαγγελματική οργάνωση (ομοσπονδία) έχει μέλη τρεις τουλάχιστον πρωτοβάθμιες οργανώσεις (κλαδικού και γενικού ή τοπικού χαρακτήρα), σύμφωνα με τους όρους του καταστατικού της. Κάθε δευτεροβάθμια οργάνωση έχει το δικαίωμα να είναι μέλος μιας μόνο συνομοσπονδίας.
4. Η τριτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση (συνομοσπονδία) έχει ως μέλη της δέκα τουλάχιστον ομοσπονδίες, σύμφωνα με τους όρους του καταστατικού της.
5. Στις ομοσπονδίες και συνομοσπονδίες, αν δεν ορίζεται στον παρόντα νόμο διαφορετικά, εφαρμόζονται όσα ισχύουν για τις πρωτοβάθμιες επαγγελματικές οργανώσεις.
6. Σε κάθε πρωτοδικείο τηρείται φάκελος, που περιέχει το καταστατικό κάθε επαγγελματικής οργάνωσης, τις τροποποιήσεις του και κάθε σχετική δικαστική απόφαση. Αντίγραφα των παραπάνω εγγράφων και βεβαιώσεις χορηγούνται από το γραμματέα του πρωτοδικείου σε οποιονδήποτε υποβάλλει σχετική αίτηση.
7. Η επωνυμία της επαγγελματικής οργάνωσης πρέπει να είναι αληθής, πραγματική και δηλωτική της σύνθεσης και του σκοπού της.

Άρθρο 3.

Βιβλία και πόροι των επαγγελματικών οργανώσεων.

1. Οι επαγγελματικές οργανώσεις τηρούν τα ακόλουθα βιβλία, που αριθμούνται και θεωρούνται από το γραμματέα του πρωτοδικείου της έδρας τους, πριν αρχίσουν να χρησιμοποιούνται:

α) Βιβλίο μητρώου μελών, στο οποίο αναγράφονται με αριθμητική σειρά το ονοματεπώνυμο του μέλους, τα ονόματα των γονέων του, το επάγγελμα, ο αριθμός του δελτίου ταυτότητας, ο αριθμός του ειδικού εκλογικού βιβλιαρίου, οι χρονολογίες εγγραφής και διαγραφής κάθε μέλους καθώς και η ταμειακή ενημέρωση. Αν πρόκειται για δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση, αναγράφονται η επωνυμία, η έδρα, ο αριθμός και η χρονολογία των δικαστικών αποφάσεων έγκρισης ή τροποποίησης των καταστατικών των επαγγελματικών οργανώσεων που είναι μέλη της, οι χρονολογίες εγγραφής και διαγραφής τους, ο αριθμός των μελών τους που έχουν εγγραφεί και ο αριθμός αυτών που ψήφισαν στις τελευταίες εκλογές.

β) Βιβλίο πρακτικών συνεδριάσεων γενικών συνελεύσεων των μελών.

γ) Βιβλίο πρακτικών συνεδριάσεων διοικητικού συμβουλίου.

δ) Βιβλίο πρακτικών συνεδριάσεων ελεγκτικής επιτροπής.

ε) Βιβλίο ταμείου, στο οποίο καταχωρίζονται με χρονολογική σειρά όλες οι εισπράξεις και πληρωμές.

στ) Βιβλίο περιουσίας, στο οποίο καταγράφονται όλα τα κινητά και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία της επαγγελματικής οργάνωσης.

ζ) Βιβλίο, στο οποίο καταχωρίζονται με αριθμητική σειρά τα ονοματεπώνυμα των μελών της επαγγελματικής οργάνωσης, για τα οποία εκδόθηκε ειδικό εκλογικό βιβλιάριο. Ο αριθμός καταχώρισης στο βιβλίο αυτό αποτελεί και τον αριθμό του ειδικού εκλογικού βιβλιαρίου. Στο ίδιο βιβλίο καταχωρίζεται επίσης η ημερομηνία της απόφασης του διοικητικού συμβουλίου για την έκδοση, η ημερομηνία έκδοσης καθώς και η ημερομηνία απώλειας ή ακύρωσης του ειδικού εκλογικού βιβλιαρίου. Σε περίπτωση απώλειας αναγράφεται και ο αριθμός του νέου ειδικού εκλογικού βιβλιαρίου. Σε ιδιαίτερη στήλη αναγράφεται η επωνυμία της δεύτερης πρωτοβάθμιας οργάνωσης στην οποία τυχόν ανήκει το μέλος.

2. Τα γραμμάτια εισπράξεων αριθμούνται και θεωρούνται από τον πρόεδρο της ελεγκτικής επιτροπής ή το νόμιμο αναπληρωτή του, πριν από τη χρησιμοποίησή τους.
3. Τα μέλη της επαγγελματικής οργάνωσης, καθώς και οι υπερκείμενες Οργανώσεις στις οποίες ανήκει, έχουν το δικαίωμα να πληροφορούνται το περιεχόμενο των παραπάνω βιβλίων και στοιχείων.
4. Πόροι των επαγγελματικών οργανώσεων είναι:

α) Τα δικαιώματα εγγραφής και οι υποχρεωτικές συνδρομές των μελών.

β) Τα εισοδήματα από την περιουσία της επαγγελματικής οργάνωσης.

γ) Τα έσοδα από δωρεές, κληρονομίες, κληροδοσίες και από διάφορες εκδηλώσεις και εορτές, καθώς και οι προαιρετικές εισφορές των μελών.

5. Ο καθορισμός του ύψους του δικαιώματος εγγραφής, της υποχρεωτικής συνδρομής, ως και κάθε άλλη επιβάρυνση των μελών, ρυθμίζονται από τη γενική συνέλευση της επαγγελματικής οργάνωσης με απόφαση τουλάχιστον των δύο πέμπτων των μελών που είναι ταμειακώς τακτοποιημένα.
6. Δεν επιτρέπεται η αποδοχή δωρεών που γίνονται ανωνύμως.
8. Τα καταστατικά των ενώσεων ορίζουν το ελάχιστο όριο της υποχρεωτικής συνδρομής τους στις ομοσπονδίες των οποίων είναι μέλη. Αν η ένωση είναι μέλος σε μία ομοσπονδία, ποσοστό είκοσι πέντε στα εκατό των εσόδων της από τις συνδρομές, τακτικές ή έκτακτες, καθώς και τις εγγραφές αποδίδεται στην ομοσπονδία που είναι μέλος και δέκα στα εκατό αποδίδεται στη συνομοσπονδία που ανήκει η ομοσπονδία. Σε περίπτωση που η ένωση είναι μέλος σε δύο ομοσπονδίες αποδίδεται σε κάθε ομοσπονδία δεκαπέντε στα εκατό των εσόδων της και πέντε στα εκατό σε κάθε συνομοσπονδία που ανήκει η ομοσπονδία.
9. Η είσπραξη των κατά την προηγούμενη παράγραφο υποχρεωτικών συνδρομών από τα μέλη των πρωτοβάθμιων οργανώσεων και η απόδοση αυτών στις δικαιούχες οργανώσεις μπορεί να γίνεται, ύστερα από απόφαση των γενικών συνελεύσεων των οργανώσεων, από τους ασφαλιστικούς οργανισμούς στους οποίους είναι ασφαλισμένα τα μέλη τους με σύμφωνη γνώμη των διοικήσεων των οργανισμών αυτών.

Άρθρο 4.

Εγγραφή-δικαιώματα και υποχρεώσεις-αποβολή των μελών.

1. Η αίτηση για την εγγραφή μέλους σε ένωση, ομοσπονδία ή συνομοσπονδία υποβάλλεται στο διοικητικό συμβούλιο της αντίστοιχης επαγγελματικής οργάνωσης, εισάγεται προς συζήτηση στην πρώτη συνεδρίαση αυτού και γίνεται δεκτή αν το υποψήφιο μέλος συγκεντρώνει τους όρους του άρθρου παρ. 1. Αν η αίτηση απορριφθεί ή παρέλθουν τριάντα ημέρες χωρίς το διοικητικό συμβούλιο να αποφασίσει, ο ενδιαφερόμενος δικαιούται να προσφύγει στο μονομελές πρωτοδικείο μέσα σε τρεις μήνες από τη γνώση της απορριπτικής απόφασης ή το αργότερο της κοινοποίησης αυτής ή από την παρέλευση της πιο πάνω προθεσμίας των τριάντα ημερών. Το μονομελές πρωτοδικείο δικάζοντας, κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας, διατάζει την εγγραφή του μέλους ή απορρίπτει την προσφυγή. Η ιδιότητα του μέλους αποκτάται ένα μήνα μετά την απόφαση του διοικητικού συμβουλίου ή από την τελεσιδικία της δικαστικής απόφασης που διατάζει την εγγραφή.
2. Διάταξη καταστατικού επαγγελματικής οργάνωσης που απαγορεύει τη συμμετοχή των μελών της σε άλλη επαγγελματική οργάνωση είναι άκυρη.
3. Τα μέλη των επαγγελματικών οργανώσεων έχουν καθήκον να συμμετέχουν στις γενικές συνελεύσεις.
4. Κάθε μέλος επαγγελματικής οργάνωσης έχει καθήκον να γνωστοποιεί στο διοικητικό συμβούλιο χωρίς καθυστέρηση κάθε αλλαγή της επαγγελματικής του διεύθυνσης.
5. Το διοικητικό συμβούλιο της επαγγελματικής οργάνωσης μπορεί να αποφασίζει αιτιολογημένα για την αποβολή μέλους:

α) αν το μέλος πάψει να έχει τις προϋποθέσεις εγγραφής του στην οργάνωση,

β) αν το μέλος ενεργεί αντίθετα προς τους σκοπούς της οργάνωσης,

γ) αν το μέλος καθυστερεί για δύο συνεχή έτη την υποχρεωτική συνδρομή,

δ) αν το μέλος απέχει αδικαιολόγητα από δύο συνεχείς τακτικές συνελεύσεις,

ε) αν το μέλος καταδικαστεί αμετάκλητα για αδίκημα που προβλέπεται και τιμωρείται από το νόμο αυτόν.

Το μέλος, όταν συνταξιοδοτηθεί, διαγράφεται, εκτός αν ειδικός νόμος επιτρέπει την άσκηση της επαγγελματικής του δραστηριότητας και μετά τη συνταξιοδότησή του.

6. Την αποβολή εισηγείται στη γενική συνέλευση το διοικητικό συμβούλιο ή το ένα πέμπτο των μελών, ή, όταν πρόκειται για δευτεροβάθμιες ή τριτοβάθμιες επαγγελματικές οργανώσεις, των αντιπροσώπων της επαγγελματικής οργάνωσης. Το διοικητικό συμβούλιο, όπως και η γενική συνέλευση, υποχρεούται να ακούσει προηγουμένως το μέλος του οποίου ζητείται η αποβολή.
7. Το μέλος που αποβάλλεται μπορεί, μέσα σε τριάντα ημέρες από την επίδοση σ` αυτό της απόφασης, να προσφύγει στο μονομελές Πρωτοδικείο το οποίο δικάζει κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας.

Άρθρο 5.

Όργανα των επαγγελματικών οργανώσεων.

Γενική Συνέλευση.

1. Όργανα διοίκησης των επαγγελματικών οργανώσεων είναι:

α) η γενική συνέλευση των μελών β) το διοικητικό συμβούλιο και γ) η ελεγκτική επιτροπή.

Η γενική συνέλευση της ένωσης αποτελείται από τα μέλη της ένωσης. Η γενική συνέλευση της ομοσπονδίας αποτελείται από τους αντιπροσώπους των ενώσεων που είναι μέλη της. Η γενική συνέλευση της συνομοσπονδίας αποτελείται από τους αντιπροσώπους των ομοσπονδιών που είναι μέλη της.

2. Η γενική συνέλευση αποτελεί το ανώτατο όργανο της επαγγελματικής οργάνωσης και αποφασίζει για κάθε θέμα που δεν υπάγεται σύμφωνα με το νόμο ή το καταστατικό στην αρμοδιότητα άλλου οργάνου.
3. Η γενική συνέλευση των μελών συγκαλείται με απόφαση του διοικητικού συμβουλίου, όπως ορίζει το καταστατικό. Συγκαλείται, επίσης, αν το ζητήσει αριθμός μελών που ορίζει το καταστατικό. Αν το καταστατικό δεν περιέχει σχετική διάταξη, τη σύγκληση μπορεί να ζητήσει το ένα πέμπτο των μελών, με γραπτή αίτηση που θα περιέχει τα θέματα της συζήτησης. Αν η αίτηση αυτή των μελών δεν εισακουστεί, το μονομελές πρωτοδικείο, δικάζοντας κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας και ύστερα από αίτηση των μελών αυτών, μπορεί να τα εξουσιοδοτήσει να συγκαλέσουν τη γενική συνέλευση. Η απόφαση ρυθμίζει και το θέμα της προεδρίας της γενικής συνέλευσης. Κάθε πρόσκληση για συμμετοχή σε γενική συνέλευση πρέπει να αναφέρει τα θέματα της ημερήσιας διάταξης για τα οποία συγκαλείται.
4. Για να ληφθεί απόφαση, απαιτείται η παρουσία στη γενική συνέλευση του ενός δευτέρου τουλάχιστον των οικονομικά τακτοποιημένων μελών ή αντιπροσώπων. Αν δεν υπάρχει απαρτία κατά την πρώτη σύγκληση, συνέρχεται χωρίς άλλη διατύπωση επαναληπτική γενική συνέλευση την ίδια ημέρα και ώρα της επομένης εβδομάδας, κατά την οποία απαιτείται η παρουσία του ενός τετάρτου τουλάχιστον των οικονομικά τακτοποιημένων μελών ή αντιπροσώπων. Αν δεν υπάρξει απαρτία και κατά τη δεύτερη σύγκληση, συνέρχεται χωρίς άλλη διατύπωση η γενική συνέλευση την ίδια ημέρα και ώρα της επόμενης εβδομάδας, κατά την οποία είναι αρκετός οποιοσδήποτε αριθμός οικονομικά τακτοποιημένων μελών η αντιπροσώπων.
5. Η ψηφοφορία είναι μυστική, όταν αναφέρεται: α) σε εκλογές διοικητικού συμβουλίου, ελεγκτικής και εφορευτικής επιτροπής και αντιπροσώπων σε δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση, β) σε επιλογή δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας επαγγελματικής οργάνωσης, γ) σε θέματα εμπιστοσύνης προς τη διοίκηση, δ) σε προσωπικά ζητήματα και ε) στο διοικητικό και οικονομικό απολογισμό. Οι αποφάσεις της γενικής συνέλευσης λαμβάνονται με απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων. Ψηφοφορία δια βοής δεν επιτρέπεται.
6. Στη γενική συνέλευση προεδρεύει προσωρινά ο πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου. Πρώτο θέμα της γενικής συνέλευσης είναι η εκλογή προέδρου,

αντιπροέδρου, γραμματέα και ψηφολέκτη που γίνεται με απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων. Δεν επιτρέπεται η εξουσιοδότηση τρίτου για τη συμμετοχή στα όργανα διοίκησης ή στις ψηφοφορίες.

7. Η αγωγή κατά των αποφάσεων της γενικής συνέλευσης ασκείται μέσα σε αποκλειστική προθεσμία τριάντα ημερών από τη λήψη της απόφασης ενώπιον του μονομελούς πρωτοδικείου της περιφέρειας όπου εδρεύει η επαγγελματική οργάνωση. Αν προσβάλλεται απόφαση πρωτοβάθμιας ένωσης, που αφορά την οργάνωση ή τη λειτουργία της, η αγωγή ασκείται από το ένα δέκατο τουλάχιστον των οικονομικά τακτοποιημένων μελών. Αν προσβάλλεται όμως η απόφαση δευτεροβάθμιας ή τριτοβάθμιας οργάνωσης, η αγωγή ασκείται από τρείς τουλάχιστον οργανώσεις που είναι μέλη τους και είναι οικονομικά τακτοποιημένες κατά την ημερομηνία της συζήτησης. Η έφεση κατά της απόφασης του μονομελούς πρωτοδικείου ασκείται μέσα σε δέκα ημέρες από την επίδοση της απόφασης.
8. Για την τροποποίηση του καταστατικού, τη μεταβολή του σκοπού ή τη διάλυση της επαγγελματικής οργάνωσης απαιτείται η απαρτία τουλάχιστον του ενός δευτέρου των ταμειακά τακτοποιημένων μελών ή των αντιπροσώπων και πλειοψηφία των τριών τετάρτων της απαρτίας αυτής.

Άρθρο 6.

Διοικητικό συμβούλιο-ελεγκτική επιτροπή και αντιπρόσωποι.

1. Τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου εκλέγονται από τη γενική συνέλευση. Το διοικητικό συμβούλιο συγκροτείται σε σώμα όπως ορίζει το καταστατικό. Οι ιδιότητες του προέδρου, αντιπροέδρου, γενικού γραμματέα και ταμία δεν επιτρέπεται να συμπέσουν στο ίδιο πρόσωπο. Το διοικητικό συμβούλιο και το προεδρείο βρίσκεται σε απαρτία, όταν είναι παρόντα τα μισά μέλη σύν ένα μέλη τους και οι αποφάσεις τους λαμβάνονται με απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων μελών. Τα καταστατικά των οργανώσεων μπορούν να προβλέπουν τη μεταβίβαση ορισμένων αρμοδιοτήτων, ύστερα από απόφαση του διοικητικού συμβουλίου, που ελεύθερα είναι ανακλητή, σε επιτροπή αποτελούμενη από τον πρόεδρο, τον αντιπρόεδρο, το γραμματέα και τον ταμία. Σε περίπτωση ισοψηφίας επικρατεί η ψήφος του προέδρου.
2. Η εκπροσώπηση των επαγγελματικών οργανώσεων, δικαστικώς και εξωδίκως, γίνεται όπως ορίζει το καταστατικό.
3. Η θητεία διοικητικού συμβουλίου δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερη από τρία έτη από την ημέρα της εκλογής του.
4. Αν ο αριθμός των μελών του μειωθεί για οποιοδήποτε λόγο, το διοικητικό συμβούλιο συμπληρώνεται από τα αναπληρωματικά μέλη κατά τη σειρά της εκλογής τους, χωρίς όμως αυτά να μπορούν να υπερβούν τον αριθμό των τακτικών. Αν ο κατάλογος εξαντληθεί ή δεν είναι δυνατή η συμπλήρωση απαρτίας του Δ.Σ. χωρίς ο αριθμός των αναπληρωματικών μελών να υπερβεί τον αριθμό των τακτικών, συνέρχεται η συνέλευση μέσα σε τριάντα ημέρες με πρόσκληση του προέδρου, του διοικητικού συμβουλίου ή του αναπληρωτή του που

γίνεται πέντε τουλάχιστον ημέρες πριν από τη σύνοδο με θέμα την εκλογή διοικητικού συμβουλίου.

5. Σε κάθε επαγγελματική οργάνωση, εκλέγεται από τη γενική συνέλευση ελεγκτική επιτροπή. Ο αριθμός των μελών και ο τρόπος λειτουργίας της ορίζονται από το καταστατικό. Η διάρκεια της θητείας της ελεγκτικής επιτροπής συμπίπτει με τη θητεία του διοικητικού συμβουλίου. Οι εκλογές για διοικητικό συμβούλιο και ελεγκτική επιτροπή γίνονται ταυτόχρονα.
6. Η ελεγκτική επιτροπή παρακολουθεί και ελέγχει την οικονομική διαχείριση της επαγγελματικής οργάνωσης.
7. Η γενική συνέλευση της πρωτοβάθμιας επαγγελματικής οργάνωσης εκλέγει τους αντιπροσώπους της για τις ομοσπονδίες στις οποίες μετέχει.
8. Η γενική συνέλευση της ομοσπονδίας εκλέγει τους αντιπροσώπους της για τη συνομοσπονδία στην οποία μετέχει.
9. Ο αριθμός των αντιπροσώπων σε κάθε δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση ορίζεται στο καταστατικό της με το ίδιο μέτρο για όλες τις οργανώσεις που συμμετέχουν στην ομοσπονδία ή τη συνομοσπονδία. Ο υπολογισμός γίνεται με βάση τον αριθμό των μελών που ψήφισαν για την ανάδειξη των αντιπροσώπων στην πρωτοβάθμια οργάνωση. Αν προκύπτει κλάσμα μεγαλύτερο από το μισό του αριθμού που αποτελεί το μέτρο, προστίθεται ένας ακόμη αντιπρόσωπος. Δεν αντιπροσωπεύεται η επαγγελματική οργάνωση που δεν καλύπτει τουλάχιστον το μισό του μέτρου.
10. Η λήξη της θητείας των αντιπροσώπων συμπίπτει με τη λήξη της θητείας των λοιπών οργάνων.

Άρθρο 7

Ειδικό εκλογικό βιβλιάριο - Εκλογές

1. Τα μέλη των πρωτοβάθμιων επαγγελματικών οργανώσεων εφοδιάζονται με ειδικό εκλογικό βιβλιάριο για την άσκηση των εκλογικών τους δικαιωμάτων.
2. Ο Υπουργός Εμπορίου, αφού ακούσει τις απόψεις των πρωτοβάθμιων, δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων επαγγελματικών οργανώσεων, με απόφασή του που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως καθορίζει τον τύπο του εκλογικού βιβλιαρίου, το χρόνο, το φορέα έκδοσης και κάθε άλλη αναγκαία λεπτομέρεια. Το ειδικό βιβλιάριο μπορεί να περιέχει γενικό αριθμό καθώς και ειδικό αριθμό.
3. Τα μέλη των πρωτοβάθμιων επαγγελματικών οργανώσεων έχουν το δικαίωμα να εκλέγουν και να εκλέγονται στα διοικητικά συμβούλια, στις ελεγκτικές επιτροπές και ως αντιπρόσωποι στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις, εφόσον έχουν εκπληρώσει τις οικονομικές τους υποχρεώσεις. Τα μέλη των πρωτοβάθμιων επαγγελματικών οργανώσεων δικαιούνται να ψηφίσουν αντιπροσώπους μόνο για δύο ομοσπονδίες και μόνο από την κύρια πρωτοβάθμια επαγγελματική τους οργάνωση. Κύρια επαγγελματική οργάνωση θεωρείται εκείνη την οποία τα μέλη επέλεξαν να κάνουν χρήση του δικαιώματος εκλογής αντιπροσώπων για τις δευτεροβάθμιες επαγγελματικές οργανώσεις.

4. Κάθε πρωτοβάθμια επαγγελματική οργάνωση συμμετέχει με τους αντιπροσώπους της στην εκλογή των διοικητικών συμβουλίων και των ελεγκτικών επιτροπών των ομοσπονδιών στις οποίες ανήκει, εφ' όσον έχει εκπληρώσει τις οικονομικές υποχρεώσεις που προβλέπονται από το καταστατικό τους. Η γενική συνέλευση κάθε πρωτοβάθμιας επαγγελματικής οργάνωσης επιλέγει την ομοσπονδία από την οποία θα αντιπροσωπεύεται στη συνομοσπονδία. Την απόφασή της αυτή κοινοποιεί και στις δύο ομοσπονδίες στις οποίες συμμετέχει καθώς επίσης και στη συνομοσπονδία. Για την εκλογή αντιπροσώπων από τις ομοσπονδίες στη συνομοσπονδία ψηφίζουν μόνο αντιπρόσωποι που έχουν νομιμοποιηθεί από τις πρωτοβάθμιες οργανώσεις τους.
5. Η γενική συνέλευση κάθε ομοσπονδίας επιλέγει τη συνομοσπονδία στην οποία θα ανήκει. Κάθε ομοσπονδία εκλέγει αντιπροσώπους μόνο για μια συνομοσπονδία.
6. Οι αντιπρόσωποι στις ομοσπονδίες και τις συνομοσπονδίες έχουν δικαίωμα να εκλέγονται σε όλα τα όργανα διοίκησής τους.
7. Η εκλογή των οργάνων διοίκησης των επαγγελματικών οργανώσεων γίνεται κατά τις ακόλουθες διατάξεις.
8. Οι έδρες του διοικητικού συμβουλίου, της ελεγκτικής επιτροπής και ο αριθμός των αντιπροσώπων κατανέμονται μεταξύ των συνδυασμών και των μεμονωμένων υποψηφίων ανάλογα με την εκλογική τους δύναμη.
9. Το σύνολο των έγκυρων ψηφοδελτίων διαιρείται με τον αριθμό των εδρών του διοικητικού συμβουλίου ή της ελεγκτικής επιτροπής ή με τον αριθμό των αντιπροσώπων που εκλέγονται, αυξημένο κατά μία μονάδα.
10. Το πηλίκο της διαίρεσης αυτής αποτελεί το εκλογικό μέτρο. Κάθε συνδυασμός καταλαμβάνει τόσες έδρες στο διοικητικό συμβούλιο ή την ελεγκτική επιτροπή και εκλέγει τόσους αντιπροσώπους, όσες φορές χωρεί το εκλογικό μετρό στον αριθμό των έγκυρων ψηφοδελτίων που έλαβε.
11. Μεμονωμένος υποψήφιος, που έλαβε τον ίδιο ή μεγαλύτερο αριθμό ψήφων από το εκλογικό μέτρο, καταλαμβάνει μια έδρα στο όργανο για το οποίο έχει θέσει υποψηφιότητα.
12. Συνδυασμός που περιλαμβάνει υποψήφιους λιγότερους από τις έδρες που του ανήκουν καταλαμβάνει τόσες έδρες ή εκλέγει τόσους αντιπροσώπους, όσοι είναι οι υποψήφιοί του.
13. Οι έδρες για το διοικητικό συμβούλιο ή για την ελεγκτική επιτροπή, που δεν έχουν διατεθεί με τις διατάξεις των προηγούμενων παρ. και οι θέσεις των αντιπροσώπων, που δεν καλύπτονται σύμφωνα με τις διατάξεις των προηγούμενων παρ. , κατανέμονται ανά μία κατά τη σειρά μεγέθους των υπολοίπων τους στους συνδυασμούς εκείνους που έχουν καταλάβει τουλάχιστο μία (1) έδρα για το διοικητικό συμβούλιο ή για την ελεγκτική επιτροπή ή έχουν εκλέξει, έναν αντιπρόσωπο κατά την κατανομή που έγινε σύμφωνα με τις διατάξεις των προηγουμένων παρ. ή έχουν λάβει ψηφοδέλτια περισσότερα από το μισό του εκλογικού μέτρου, όπως αυτό ορίζεται στην παρ. 9. Συνδυασμός που συγκέντρωσε την απόλυτη πλειοψηφία προηγείται στην κατανομή των εδρών από τους άλλους συνδυασμούς ανεξάρτητα από το μέγεθος των υπολοίπων του. Ως συνδυασμοί για την εφαρμογή των διατάξεων της προηγούμενης παρ. θεωρούνται εκείνοι των οποίων ο αριθμός των υποψηφίων είναι τουλάχιστον ίσος με το μισό των εδρών του διοικητικού συμβουλίου ή της ελεγκτικής επιτροπής ή των θέσεων των αντιπροσώπων κατά περίπτωση.

14. Οι έδρες που μένουν αδιάθετες ή οι θέσεις των αντιπροσώπων που δεν καλύπτονται σύμφωνα με τις διατάξεις των προηγουμένων παραγράφων κατανέμονται ανά μία κατά τη σειρά μεγέθους των υπολοίπων τους στους συνδυασμούς ή στους υποψηφίους που τα υπόλοιπα τους δεν χρησιμοποιήθηκαν στις προηγούμενες κατανομές.
15. Οι εκλογές για τα όργανα των επαγγελματικών οργανώσεων διεξάγονται από εφορευτική επιτροπή που ο αριθμός των μελών της ορίζεται από το καταστατικό. Αν το καταστατικό δεν περιλαμβάνει διατάξεις για τον αριθμό των μελών της εφορευτικής επιτροπής, η γενική συνέλευση των μελών ή των αντιπροσώπων εκλέγει πενταμελή εφορευτική επιτροπή πριν από την ψηφοφορία για την εκλογή οργάνων και σε κάθε περίπτωση σύμφωνα με τις διατάξεις των παρ. 7 και επόμενων.
16. Σε όλη τη διάρκεια της διεξαγωγής των εκλογών, έως την ανακήρυξη των επιτυχόντων, μπορεί να παρευρίσκεται στο χώρο της εκλογής ένας αντιπρόσωπος από κάθε συνδυασμό υποψηφίων.
17. Η εφορευτική επιτροπή ελέγχει πριν από την έναρξη της ψηφοφορίας τη γνησιότητα του αντιγράφου μητρώου, βάσει του οποίου διεξάγεται η ψηφοφορία και το οποίο έχει υποχρέωση να της παραδώσει το διοικητικό συμβούλιο.
18. Η ψηφοφορία γίνεται πάντοτε με την επιδειξη της αστυνομικής ταυτότητας ή άλλου δημόσιου εγγράφου, από το οποίο προκύπτει η ταυτότητα του μέλους και του ειδικού εκλογικού βιβλιαρίου.
19. Η εφορευτική επιτροπή συντάσσει το πρωτόκολλο ψηφοφορίας και τα πρακτικά διαλογής των ψηφοδελτίων και ανακήρυξης των επιτυχόντων τα οποία και υπογράφει. Τα πρακτικά αυτά μαζί με το αντίγραφο μητρώου που χρησιμοποιήθηκε στις εκλογές φυλάσσονται στο ειρηνοδικείο της έδρας της οργάνωσης και αντίγραφά τους φυλάσσονται στα αρχεία της επαγγελματικής οργάνωσης.
20. Στην εφορευτική επιτροπή προεδρεύει δικαστής, που ορίζεται κατά τις παρ. 3, 4, 5 και 6 του άρθρου 11 του ν. 1264/1982 (ΦΕΚ 79).
21. Όποιος παραποιεί ή νοθεύει το αποτέλεσμα εκλογών για την ανάδειξη συλλογικών οργάνων ή αντιπροσώπων οποιασδήποτε επαγγελματικής οργάνωσης τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών και, αν είναι μέλος εφορευτικής επιτροπής, με φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών.
22. Όποιος χρησιμοποιεί την επωνυμία χωρίς δικαίωμα ή αντιποιείται την εκπροσώπηση επαγγελματικής οργάνωσης για δικό του όφελος ή για όφελος άλλου τιμωρείται με φυλάκιση έως ένα (1) έτος.

Άρθρο 8.

Μεταβατικές διατάξεις.

Εκκαθάριση μητρώου-εγγραφές νέων μελών.

1. Το διοικητικό συμβούλιο κάθε πρωτοβάθμιας επαγγελματικής οργάνωσης οφείλει μέσα σε ενενήντα μέρες από την ισχύ του νόμου αυτού να προβεί στην εκκαθάριση των μητρώων των μελών της. Οσα από τα μέλη δε συγκεντρώνουν τις προϋποθέσεις του νόμου ή του καταστατικού διαγράφονται.
2. Τα μέλη των πρωτοβάθμιων επαγγελματικών οργανώσεων τριάντα ημέρες μετά τη λήξη τη προθεσμίας της παραγράφου 1 επιλέγουν τις δύο πρωτοβάθμιες

επαγγελματικές οργανώσεις στις οποίες θα παραμείνουν ως μέλη και ζητούν τη διαγραφή τους από κάθε άλλη επαγγελματική οργάνωση. μέσα στον τέταρτο μήνα από την ισχύ του νόμου αυτού τα μέλη των πρωτοβαθμίων επαγγελματικών οργανώσεων δηλώνουν την επαγγελματική οργάνωση από την οποία θα ασκήσουν το δικαίωμα εκλογής αντιπροσώπων σε ομοσπονδίες. Η δήλωση αυτή απευθύνεται στο διοικητικό συμβούλιο της κύριας επαγγελματικής οργάνωσης και αναφέρει και τη δεύτερη πρωτοβάθμια οργάνωση στην οποία τυχόν είναι μέλος.

3. Μέσα σε τρείς ημέρες από τη λήξη της προθεσμίας της παραγράφου 1 το διοικητικό συμβούλιο της πρωτοβάθμιας επαγγελματικής οργάνωσης αναρτά το εκκαθαρισμένο μητρώο μελών στο γραφείο της και γνωστοποιεί την ανάρτηση με δημοσίευση σε ημερησία εφημερίδα που εκδίδεται στην πόλη της έδρας της ή της πλησιέστερης πόλης. Μέσα στην ίδια προθεσμία γνωστοποιεί στην υπερκείμενη οργάνωση το εκκαθαρισμένο μητρώο.
4. Με την προκήρυξη των εκλογών η υποκείμενη οργάνωση κοινοποιεί στην υπερκείμενη ενημερωμένο αντίγραφο του μητρώου των μελών της.
5. Κατά του εκκαθαρισμένου μητρώου μελών επιτρέπεται ένσταση από όποιον έχει έννομο συμφέρον στο ειρηνοδικείο της περιφερείας της έδρας της επαγγελματικής οργάνωσης μέσα σε αποκλειστική προθεσμία δέκα ημερών από τη δημοσίευση στην εφημερίδα, σύμφωνα με την παράγραφο 3. Το ειρηνοδικείο ορίζει σύντομη δικάσιμο και δικάζει με τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας.
6. Στις πρώτες αρχαιρεσίες των πρωτοβάθμιων επαγγελματικών οργανώσεων έχουν δικαίωμα να πάρουν μέρος και νέα μέλη που θα υποβάλουν αίτηση εγγραφής μέσα σε τρεις μήνες από την έναρξη της ισχύος του νόμου αυτού. Αν η αίτηση εγγραφής απορριφθεί ή τα αρμόδια όργανα παραλείψουν να αποφασίσουν μέσα σε τριάντα ημέρες από την υποβολή της αίτησης, ο αιτών δικαιούται να προσφύγει, για παράβαση νόμου ή του καταστατικού, στο ειρηνοδικείο μέσα σε αποκλειστική προθεσμία δέκα ημερών από την κοινοποίηση της απορριπτικής απόφασης ή από την πάροδο της προθεσμίας των τριάντα ημερών αντιστοίχως. Το ειρηνοδικείο ορίζει σύντομη δικάσιμο και δικάζει με τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας. Από την κοινοποίηση της απόφασης που διατάζει την εγγραφή ο αιτών γίνεται μέλος της πρωτοβάθμιας επαγγελματικής οργάνωσης χωρίς άλλη διατύπωση.
7. Μέχρι να εκδοθεί το κατά την παρ. 2 του άρθρου 7 εκλογικό βιβλιάριο τα μέλη των πρωτοβάθμιων επαγγελματικών οργανώσεων χρησιμοποιούν για την άσκηση του εκλογικού τους δικαιώματος την αστυνομική τους ταυτότητα ή άλλο δημόσιο έγγραφο από το οποίο προκύπτει η ταυτότητά τους.

Άρθρο 9.

Πρώτες εκλογές στις επαγγελματικές οργανώσεις.

1. Μετά την έγκριση των εκκαθαρισμένων μητρώων και την εγγραφή νέων μελών και μέσα στον πέμπτο μήνα από την ισχύ του νόμου αυτού, συνέρχονται οι

γενικές συνελεύσεις όλων των πρωτοβάθμιων επαγγελματικών οργανώσεων και αποφασίζουν:

α) για την επιλογή της ομοσπονδίας ή των ομοσπονδιών στις οποίες θα μετέχει η επαγγελματική οργάνωση, β) για την επιλογή της ομοσπονδίας η οποία θα την εκπροσωπεί στη συνομοσπονδία και γ) για την εκλογή διοικητικού συμβουλίου, ελεγκτικής επιτροπής και αντιπροσώπων.

2. Μέσα στην προθεσμία της παρ. 1 δύο ή περισσότερες επαγγελματικές οργανώσεις μπορούν να συγχωνευτούν με αποφάσεις των γενικών συνελεύσεων των μελών τους. Για τη λήψη των αποφάσεων αυτών απαιτείται η απαρτία της παρ. 4 του άρθρου 5 και η απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων μελών.
3. Για τη συμμετοχή στις πρώτες εκλογές μετά την ισχύ του νόμου αυτού η μηνιαία συνδρομή των παλαιών και νέων μελών ορίζεται σε διακόσιες δραχμές και το δικαίωμα εγγραφής ορίζεται στο ποσό των δύο χιλιάδων πεντακοσίων δραχμών. Τα παλαιά μέλη δικαιούνται να λάβουν μέρος στις πρώτες εκλογές εφ' όσον τακτοποιήσουν τις οικονομικές υποχρεώσεις τους από 1.1.1987.
4. Για τις πρώτες εκλογές, μετά την ισχύ του νόμου αυτού, οι αιτήσεις για την εγγραφή νέων μελών στις ομοσπονδίες και στις συνομοσπονδίες πρέπει να συγκεντρώνουν τις προϋποθέσεις του νόμου αυτού και του καταστατικού και υποβάλλονται στα αντίστοιχα διοικητικά συμβούλια ένα μήνα τουλάχιστον πριν από τη γενική συνέλευση. Τα διοικητικά συμβούλια αποφασίζουν μέσα σε δέκα ημέρες από την υποβολή κάθε αίτησης. Αν η αίτηση απορριφθεί ή το διοικητικό συμβούλιο δεν αποφασίσει μέσα στην παραπάνω προθεσμία, επιτρέπεται προσφυγή σύμφωνα με την παρ. 6 του άρθρου 8.
5. Η νομιμοποίηση των αντιπροσώπων στις ομοσπονδίες και στις συνομοσπονδίες γίνεται το αργότερο πέντε ημέρες πριν από την αντίστοιχη γενική συνέλευση.
6. Τον έβδομο μήνα από την ισχύ του νόμου αυτού συνέρχεται η γενική συνέλευση (συνέδριο) των αντιπροσώπων κάθε ομοσπονδίας και αποφασίζει: α) για την επιλογή της συνομοσπονδίας στην οποία θα ανήκει και β) για την εκλογή διοικητικού συμβουλίου, ελεγκτικής επιτροπής και αντιπροσώπων για τη συνομοσπονδία.
7. Τον ένατο μήνα από την ισχύ του νόμου αυτού συνέρχεται η γενική συνέλευση (συνέδριο) των αντιπροσώπων κάθε συνομοσπονδίας και εκλέγει το διοικητικό συμβούλιο και την ελεγκτική επιτροπή.
8. Εκλογές οργάνων επαγγελματικών οργανώσεων όλων των βαθμίδων οι οποίες γίνονται με βάση καταστατικές διατάξεις αντίθετες με τις διατάξεις του νόμου αυτού, είναι άκυρες.
9. Αν, κατά τις πρώτες εκλογές μετά την ισχύ του νόμου αυτού, δεν έχουν τροποποιηθεί ακόμη τα καταστατικά, τότε για τις εκλογές αυτές ορίζεται ως μέτρο για την εκπροσώπηση των οργανώσεων που μετέχουν σε ομοσπονδίες και συνομοσπονδίες ένας αντιπρόσωπος ανά είκοσι μέλη, προκειμένου για πρωτοβάθμιες και ένας ανά διακόσια, προκειμένου για δευτεροβάθμιες. Και στις δυο περιπτώσεις ο υπολογισμός γίνεται με βάση τον αριθμό των μελών που ψήφισαν για την ανάδειξη των αντιπροσώπων στην πρωτοβάθμια οργάνωση.

Άρθρο 10.

Παράταση και λήξη της θητείας οργάνων

1. Με την εκλογή νέων οργάνων σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου αυτού λήγει η θητεία των παλαιών.
2. Η θητεία των οργάνων της επαγγελματικής οργάνωσης, αν λήγει κατά τη διάρκεια των προθεσμιών των μεταβατικών διατάξεων που ορίζονται στις παραγράφους 1, 6 και 7 του άρθρου 9, παρατείνεται μέχρι την εκλογή νέων οργάνων, όπως προβλέπεται από τις παραπάνω προθεσμίες.
3. Αν το διοικητικό συμβούλιο της επαγγελματικής οργάνωσης δεν τηρήσει τις διαδικασίες ή τις προθεσμίες που ορίζονται στις μεταβατικές διατάξεις των άρθρων 8 και 9, το αρμόδιο δικαστήριο, ύστερα από αίτηση όποιου έχει έννομο συμφέρον, το κηρύσσει έκπτωτο και διορίζει, σύμφωνα με το άρθρο 69 ΑΚ, προσωρινό διοικητικό συμβούλιο στο οποίο αναθέτει την τήρηση των παραπάνω διαδικασιών και τη διεξαγωγή των αρχαιρεσιών μέσα στις συντομότερες κατά το δυνατόν προθεσμίες που ορίζονται με την απόφασή του.

Άρθρο 11.

Τελικές διατάξεις.

1. Οι επαγγελματικές οργανώσεις όλων των βαθμίδων προσαρμόζουν τα καταστατικά τους στις διατάξεις του νόμου αυτού το αργότερο μέσα σε ένα χρόνο από τη δημοσίευσή του. Για την προσαρμογή των καταστατικών μέσα στην παραπάνω προθεσμία απαιτείται η πλειοψηφία που προβλέπει το άρθρο 5 παρ. 4. Σε κάθε περίπτωση οι διατάξεις του νόμου αυτού είναι επικρατέστερες από τις σχετικές διατάξεις των καταστατικών.
2. Με απόφαση του Υπουργού Εμπορίου μπορεί να παρατείνονται μέχρι το διπλάσιο οι προθεσμίες, που αναφέρονται στα άρθρα 8, 9, 10 και 11 του νόμου αυτού.
3. Από την ισχύ του νόμου αυτού καταργείται κάθε άλλη διάταξη που αντίκειται στις διατάξεις του ή αναφέρεται σε θέματα που ρυθμίζονται διαφορετικά από αυτόν.
4. Οι διατάξεις του νόμου αυτού δεν έχουν εφαρμογή στα επιμελητήρια.

Άρθρο 12.

Με απόφαση του Εποπτικού Συμβουλίου του Σώματος Ορκωτών Λογιστών καθορίζονται τα κριτήρια και η διαδικασία για την προαγωγή των μελών του Σώματος Ορκωτών Λογιστών (Κανονισμός Προαγωγών). Ο Κανονισμός αυτός ελέγχεται από πλευράς νομιμότητας από τον Υπουργό Εμπορίου και εγκρίνεται με απόφασή του, η οποία δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Μέχρις ότου τεθεί σε ισχύ ο πιο πάνω Κανονισμός κυρώνονται αναδρομικά οι αποφάσεις του Εποπτικού Συμβουλίου του Σώματος Ορκωτών Λογιστών 467/28.2.1972 και 558/14.9.1976 (Κανονισμός Συντάξεως Φύλλων Ποιότητας και Βοηθών Ορκωτών Λογιστών και Δοκίμων Ορκωτών Λογιστών και Προαγωγής αυτών) και τίθενται σε ισχύ από την Ημερομηνία δημοσιεύσεως τους στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 1220/1.10.1976, τεύχος Β` και ΦΕΚ 16/17.1.1977, Τεύχος Β`), όπως τροποποιήθηκαν

με τις αποφάσεις του Εποπτικού Συμβουλίου του Σώματος Ορκωτών Λογιστών 562/24/15.11.76 και 564/11/13.12.1976 (ΦΕΚ 15/17.1.1977, τεύχος Β`) και τις αποφάσεις του ίδιου Εποπτικού Συμβουλίου 579/12/9.8.77 και 584/13/31.10.77 (ΦΕΚ 1237/21.11.1977, Τεύχος Β`). Η παράγραφος 12 του κυρούμενου Κανονισμού καταργείται από 2.8.1983. Με απόφαση του Εποπτικού Συμβουλίου του Σώματος Ορκωτών Λογιστών που θα εκδοθεί μέσα σε έξι μήνες από τη δημοσίευση του παρόντος και θα δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, καθορίζεται ο τρόπος σύνταξης των φύλλων ποιότητας των μελών του Σώματος Ορκωτών Λογιστών για τα έτη 1984 μέχρι και 1986, τα οποία μαζί με τα λοιπά στοιχεία, που προβλέπονται από την κείμενη νομοθεσία, θα λαμβάνονται υπόψη κατά τη διενέργεια των προαγωγών. Για τυχόν προαγωγές που θα γίνουν με αναδρομική ισχύ, εκτός από τα στοιχεία που προβλέπονται από την κείμενη νομοθεσία, λαμβάνονται υπόψη και τα φύλλα ποιότητας, τα οποία έχουν συνταχθεί με βάση τις διατάξεις του κυρούμενου Κανονισμού, καθώς και οι προτάσεις της Γενικής Συγκεντρώσεως των Ορκωτών Λογιστών, που έχουν γίνει σύμφωνα με την παράγραφο 12 του ίδιου Κανονισμού, όπως αυτή τροποποιήθηκε.

Άρθρο 13.

Ο νόμος αυτός ισχύει από τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.